

การศึกษาเปรียบเทียบความเป็นจริงของ
พุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด
A COMPARATIVE STUDY OF REALITY IN THERAVĀDA
PHILOSOPHY AND WHITEHEAD'S PHILOSOPHY

พระอานาจ สิริบุญโญ (เกิดผล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. 2547
ISBN 974-364-277-3

การศึกษาเปรียบเทียบความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด

พระอำนาจ ตรีปัญญา (เกิดผล)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. 2547

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A COMPARATIVE STUDY OF REALITY IN THERAVÄDA PHILOSOPHY
AND WHITEHEAD'S PHILOSOPHY

PHRA AMNAT SIRIPUNYO (GERDPOUL)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Philosophy)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาเปรียบเทียบความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาท
กับไวท์เฮด

ผู้วิจัย : พระอานาจ สิริบุญโญ (เกิดผล)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

- : พระมหากฤษณะ ตรุโณ ป.ธ.3, พ.ม., พธ.บ., พธ.ม., Ph.D.
- : ดร. วีระชาติ นิ่มอนงค์ พธ.บ., ศษ.บ., M.A., Ph.D.
- : ดร. สุรพล สุยะพรหม พธ.บ., M.A., Ph.D.

วันสำเร็จการศึกษา : 25 มีนาคม 2548

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเปรียบเทียบความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของ อัลเฟรด นอร์ธ ไวท์เฮด ผู้วิจัยได้แบ่งประเด็นไว้ 3 ประการคือ (1) ความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาท (2) ความเป็นจริงในปรัชญาของไวท์เฮด (3) ศึกษาเปรียบเทียบความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของไวท์เฮด ผลการวิจัยมีข้อสรุปสำคัญคือ

ในทรรศนะเรื่องความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทที่เกี่ยวกับการกำเนิดของโลก ความเปลี่ยนแปลง นั้นกล่าวถึง ความทุกข์ ความไม่เที่ยง ความไม่มีตัวตน ของสรรพสิ่งทั้งปวงล้วนเป็นธรรมชาติที่อยู่ในหลักไตรลักษณ์ และกฎปฏิจจสมุปบาท โดยทุกสรรพสิ่งในโลก และจักรวาลที่หาขอบเขตไม่ได้ล้วนเป็นไปตามกฎธรรมชาติทั้งสิ้น

เนื้อหาเรื่องความเป็นจริงของปรัชญาไวท์เฮดอยู่ที่แนวความคิดเรื่องสรรพสิ่งมีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ไม่มีที่สิ้นสุด และที่สำคัญคือ ไวท์เฮดได้ทำให้เห็นความชัดเจนว่า โครงสร้างของโลกโดยรวม ไม่สามารถเข้าใจได้ด้วยหลักการหรือสรรพสิ่งในสากล โดยเริ่มต้นศึกษาจากแนวคิดที่ว่า “สรรพสิ่งก็คือสิ่งที่มันเป็น” จนถึงการอธิบายลักษณะโดยทั่วไปของสรรพสิ่งโดยรวม ไวท์เฮดได้สร้างจุดเริ่มต้นบนพื้นฐานแห่งประสบการณ์ของมนุษย์ที่เข้าใจได้ง่าย โดยกล่าวว่า ความเป็นจริงสูงสุดเกี่ยวกับประสบการณ์ตรงที่เกิดขึ้นจริง ก็คือสิ่งที่มีอยู่จริง การยึดจับ และการเชื่อมต่อความจริงสูงสุดจะปรากฏให้เห็นอย่างที่มีนัยเป็นในทุก ๆ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้น สิ่งแท้จริงคือสิ่งสุดท้ายของ

โลกที่ถูกสร้างขึ้นและสิ่งแท้จริงไม่ใช่ความเป็นจริงที่ว่างเปล่าหรือความเป็นจริงที่เป็น
สูญญากาศ สิ่งแท้จริงเกี่ยวเนื่องกันและกัน ธรรมชาติของแต่ละสิ่งมีขีดความสามารถสำหรับ
ทุก ๆ สิ่งที่เป็น การเดินทางของสิ่งแท้จริงจากอดีตสู่ปัจจุบันและสูอนาคตเป็นความ
เจริญก้าวหน้าอย่างสร้างสรรค์

ผลของการศึกษาวิจัยจากเอกสารพบว่าการอธิบายหลักคำสอนเชิงอภิปรัชญา
ระหว่างพระพุทธเจ้ากับไวท์เฮด ถึงแม้ว่าพระพุทธเจ้าและไวท์เฮดจะมีช่องว่างเรื่องเวลาที่
ห่างกันยาวนานมาก อีกทั้งประเพณีและวัฒนธรรมแตกต่างกันจนแทบจะเรียกได้ว่าเข้ากัน
ไม่ได้เลย เมื่อพิจารณาถึง หลักของพุทธศาสนาและแนวทางปฏิบัติที่ยึดถือต่อ ๆ กันมาทำให้
เป็นที่ยอมรับอย่างสนิทใจว่าแนวคิดของพระพุทธเจ้ามีความร่วมสมัยตลอดกาล ในบท
สุดท้ายของการศึกษาวิจัยนี้ผู้วิจัยได้ให้ข้อสรุปและเสนอแนะเกี่ยวกับกระบวนการเรื่อง
วิวัฒนาการ เนื่องจากเมื่อศึกษาพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาของไวท์เฮดแล้วมีความเห็น
ว่ารายละเอียดแห่งกระบวนการของทั้งสองทฤษฎะนั้นมีความเป็นไปได้อย่างมาก

Thesis Title : A Comparative Study of Reality in Theravāda and
Whitehead's Philosophy

Researcher : Phra Amnat Siripunyo (Gerdpoul)

Degree : Master of Arts (Philosophy)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Kitsana Taruno B.A., M.A., Ph.D.

: Dr. Veerachat Nimanong B.A., (Bud.), B.A.(Ed.),
M. Phil., M.A., Ph.D.

: Dr. Surapon Suyaprom B.A., M.A., Ph.D.

Date of Graduation : March 25, 2005

ABSTRACT

This thesis is a comparative study of reality in Theravāda philosophy and Alfred North Whitehead's philosophy. The contents are divided into three main points : (1) reality of Theravāda philosophy (2) reality of Whitehead' philosophy and (3) a comparative study of the both views. As the result of study, it's found that

According to Theravāda philosophy, According to view of the Buddha with to happen of the World and the Universe, low of Nature. His Enlightened was the three characteristics, process of 'Patitccasamuppāda'.

In case of Whitehead's philosophy is study in process philosophy with the consideration of cause and outsprings of his thought as fits. As for the whole of his view, he believes at everything of being either. Whitehead has made it plain that the world structure in entirety cannot be known by principles or universals, task to work from the aspect of " things as they are" in their becomingness to the greater generalized characterization of those things in the inclusive whole. Whitehead does this on the sure ground of human experience. He say, the ultimate facts of

immediate actual experience are actual entities, prehensions, and nexus. The actual entities are the final things of which the world is made up, and they can not be empty or vacuous actualities. They involve each other by reason of their prehensions is the fact of a nexus, as it were, on display in every experience. For other actual entities, the passage from past to present and into the future is the creative.

As a result of this research, it is found that Buddhist philosophy and Whitehead's philosophy. To be sure, the time gap between the two is enormous. However, considering the fact that there has been continuity in Buddhist faith and practice up to the present, we can accept the Buddha's thoughts as contemporary. The last chapter of this thesis is destined to state the process concerning to evolution. In this comparative study to abstract both systems are on common ground and both strictly adhere to the naturalistic rule or creed of the self-sufficiency of the nature of things. The two concepts in question will then be treated as a framework within which the relevance's of the respective complementary doctrines will be exhibited.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือของพระมหากษัตริย์ ตรุโณ ดร.วีรชาติ นิมอนงค์ ดร.สุรพล สุยะพรหม ซึ่งเป็นพระอาจารย์ และอาจารย์ผู้ควบคุม วิทยานิพนธ์ โดยแต่ละท่านได้ให้คำปรึกษา ให้แนวคิด พร้อมทั้งคำแนะนำอันเป็นประโยชน์ อย่างยิ่ง ข้าพเจ้าขอหมั้นการขอบพระคุณพระอาจารย์ และขออนุโมทนาอาจารย์ทั้ง 2 ท่าน มา ณ โอกาสนี้

ขอหมั้นการขอบพระคุณ พระครูสังวรวิหารคุณ เจ้าอาวาสวัดปากคลอง เจ้าคณะ ตำบลบางคู อำเภอบางบาล จังหวัดลพบุรี ที่ให้ความเมตตา อุปการะและสนับสนุนเป็นอย่างดี ในทุก ๆ ด้านที่เกี่ยวกับการศึกษาและความเป็นอยู่

ขอหมั้นการขอบพระคุณ พระครูปลัดกิตติวิมลวัฒน์ เจ้าอาวาสวัดอัมพวัน เขต ดุสิต กรุงเทพมหานคร ที่อนุเคราะห์ที่พำนักในการศึกษาเล่าเรียน

ขอหมั้นการขอบพระคุณ พระญาณโพธิ อดีตเจ้าอาวาสวัดอัมพวัน เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร ที่อนุเคราะห์ที่พำนักสำหรับการศึกษาเล่าเรียน ขออำนาจแห่งกุศลครั้งนี้ บันดาลให้ท่านสุภาพอันเป็นที่พิศ นิพพานเทอญ

ขออนุโมทนา คุณบุญรอด แสงหิรัญและอุบาสก อุบาสิกา ที่ไม่ได้กล่าวนามทุก ท่านที่มีส่วนในการศึกษาช่วยเหลืออุปถัมภ์ค่าชุดตลอดระยะเวลาที่ศึกษาอยู่ใน มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและขณะที่พำนักอยู่ในวัดอัมพวัน

ขออนุโมทนาส่วนบุญให้แก่คุณแม่ผู้ให้ชีวิต และคุณพ่อที่ให้กำลังใจในการศึกษา เล่าเรียน

โดยเฉพาะอย่างยิ่งขอขอบพระคุณพระอาจารย์ และขออนุโมทนาอาจารย์ ทุกรูป ทุกท่านของบัณฑิตวิทยาลัยที่ให้การ สนับสนุน แนะนำ จนสามารถทำวิทยานิพนธ์ฉบับ นี้สำเร็จลงด้วยดี

พระอำนาจ สิริบุญโณ

25 มีนาคม 2548

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ 1. บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
1.3 คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	4
1.4 ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	6
1.5 วิธีดำเนินการวิจัย	7
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	8
บทที่ 2. พุทธปรัชญาเถรวาท	9
2.1 พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญาเถรวาท	9
2.2 ความเป็นจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท	12
2.3 โลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาท	15
2.4 ไตรลักษณ์	22
2.4.1 อนิจจตา	23
2.4.2 ทุกขตา	25
2.4.3 อนัตตตา	27
2.5 ปฏิจจสมุปบาท	31
บทที่ 3. ปรัชญาของไวท์เฮด	40
3.1 ความเป็นจริงในปรัชญาของไวท์เฮด	41
3.2 โลกและจักรวาลในปรัชญาของไวท์เฮด	46

3.3	ความเปลี่ยนแปลงในทรรศนะของไวท์เฮด	52
3.4	ปรัชญาอินทรีย์ของไวท์เฮด	56
3.5	ปรัชญากระบวนการของไวท์เฮด	68
บทที่ 4. ศึกษาเปรียบเทียบและอภิปรายความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด		76
4.1	โลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด	76
4.2	ไตรลักษณ์กับความเปลี่ยนแปลงของไวท์เฮด	80
4.3	ปฏิจสมุปบาทและปรัชญากระบวนการ	85
4.4	เปรียบเทียบความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด	87
บทที่ 5. สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ		91
5.1	สรุปผลการวิจัย	91
5.2	ข้อเสนอแนะ	100
บรรณานุกรม		105
ประวัติผู้เขียน		110

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

เอกสารอ้างอิงส่วนที่เป็นคัมภีร์ในพุทธศาสนาเถรวาทในวิทยานิพนธ์นี้ใช้ระบบคำย่อดังต่อไปนี้

1. คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 ใช้ระบบระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ม. อุ. (ไทย) 14/20/110 หมายความว่า การอ้างอิงนั้นระบุถึงคัมภีร์ มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ฉบับภาษาไทยใน พระไตรปิฎก เล่มที่ 14 ข้อที่ 20 หน้า 110 เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

วิ. มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ. ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ. ป. (ไทย)	=	วินัยปิฎก ปริวารวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที. สී. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สीलขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที. ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที. ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
ม. มุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ (ภาษาไทย)
สํ. ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
สํ. นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค (ภาษาไทย)
สํ. ข. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค (ภาษาไทย)
สํ. สฬา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค (ภาษาไทย)
อง. เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง. ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ. ขุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)
ขุ. ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ. อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภ. วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)

อภ. ก. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ (ภาษาไทย)

2. คำย่อเกี่ยวกับอรรถกถาโดยใช้ระบุนุชี่อค์มกีร์ ลำดับเล่ม/หน้า เช่น ขุ. ๓. ๑ (ไทย) 4/50 โดยใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หมายถึง ขุททกนิกาย ธรรมบท อรรถกถา เล่ม 4 หน้า 50

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที. ส. ๑. (ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสันวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

ที. ม. ๑. (ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

ม. มุ. ๑. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปกรณ์าสกัอรรถกถา (ภาษาไทย)

ส. ส. ๑ (ไทย) = สังยุตตนิกาย สวรรตปกาสินีสคาถวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

ขุ. ๓. ๑. (ไทย) = ขุททกนิกาย ธรรมบทอรรถกถา (ภาษาไทย)

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในการศึกษาปรัชญา ปัญหาทางอภิปรัชญาเป็นปัญหาที่นักปรัชญาทำการศึกษา กันมาหลายยุคหลายสมัย แต่ยังไม่อาจหาข้อสรุปได้ให้เป็นที่พอใจ นักปรัชญาแต่ละท่าน แต่ ละลัทธิล้วนมีความคิดเห็นที่แตกต่างกัน ถึงแม้ว่าความก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์จะพิสูจน์ ให้เห็นข้อเท็จจริงด้วยหลักการทางวิทยาศาสตร์บ้างแล้วก็ตาม แต่ก็เป็นการพิสูจน์ได้เพียง บางประการเท่านั้น โดยเฉพาะเรื่องความเป็นจริงในธรรมชาติ มนุษย์เราให้ความสนใจกัน มาตั้งแต่อดีต เช่นเรื่อง การเกิดขึ้นของโลก วิวัฒนาการของมนุษย์ ความมีอยู่ และความไม่ มีอยู่ หรือการเปลี่ยนแปลงซึ่งในทางฟิสิกส์ (Physics) เรียกว่าการเคลื่อนที่

ในพุทธปรัชญาเถรวาทก็มีทรรณะเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ ดังเห็นได้ในหลัก คำสอนต่างๆ เช่น เรื่องกฎธรรมชาติจัดเข้าในไตรลักษณ์คือลักษณะสามประการอันเป็น ลักษณะพื้นฐานสากลอันประกอบด้วยอนิจจตา (ความไม่คงที่) ทุกขตา (ความแปรปรวน) อนัตตตา (ความไม่มีตัวตน) โดยอธิบายว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นตามอำนาจแห่งเหตุปัจจัย ดำรงอยู่และมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ในที่สุดก็เสื่อมสลายไปตามกฎแห่งเหตุปัจจัย ใน ขณะเดียวกันกฎแห่งเหตุและปัจจัยของธรรมชาติก็จัดเข้าในหลัก ปฏิจจสมุปบาท

เรื่องเกี่ยวกับวิวัฒนาการของมนุษย์ได้กล่าวถึงการกำเนิดของชีวิตหรือกฎเกณฑ์ แห่งชีวิต ตามหลักธรรมนี้พุทธศาสนาสอนว่า ชีวิตทุกชีวิตมีส่วนเป็นเหตุเป็นผลอาศัยกัน และกันเกิดขึ้นเนื่องกันไปไม่ขาดสาย เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นต่อไป เป็นลูกโซ่ไม่รู้จักจบสิ้น ไม่รู้จักเบื้องต้น ไม่รู้จักเบื้องปลาย¹

¹ พิชุร มลิวัลย์ , ปฏิจจสมุปบาท , หลักธรรมที่ว่าด้วยระบบการกำเนิดแห่งชีวิตฉบับ สังเขป,พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2521), หน้า 5.

หลักคำสอนเรื่องหลักกรรม คือหลักแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล ซึ่งเป็นปัจจัยให้ชีวิตตกต่ำหรือสูงขึ้น กรรมในความหมายของพุทธศาสนาหมายถึงการกระทำที่มีเจตนา ส่วนการกระทำทั่ว ๆ ไปนั้นก็คือการเคลื่อนไหวที่ทำให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งอาจจะเจตนาหรือไม่เจตนาก็ได้

ในคำสอนของพุทธศาสนาเถรวาทที่เน้นเรื่องการประพฤติปฏิบัติก็คืออริยสัจ 4 ซึ่งว่าด้วยความเป็นจริงขั้นปรมาตมอันเป็นความเป็นจริงของชีวิต พร้อมทั้งทางดำเนินสู่ชีวิตที่ดีกว่าและเรื่องเบญจขันธ์ซึ่งว่าด้วยส่วนประกอบของชีวิตแสดงให้เห็นว่าชีวิตประกอบด้วยองค์ประกอบอะไรบ้าง²

สำหรับทฤษฎีของนาย อัลเฟรด นอร์ธ ไวท์เฮด นักปรัชญาชาวอังกฤษ เชื่อว่าจักรวาลมีพื้นฐานอยู่สามประการคือ 1) เป็นกระบวนการ 2) มีการเปลี่ยนแปลง 3) มีการแตกสลายไป เขาไม่สนับสนุนความคิดของชาวตะวันตกในเรื่อง “พระเจ้า” ว่าเป็นผู้ทำให้เกิดการหยุดนิ่งและอยู่เหนือความเป็นจริง เขาปฏิเสธพระเจ้าว่าเป็นผู้ชนะในระดับพื้นฐานและเป็นผู้สร้างโลก³ เขากล่าวว่า พระเจ้ามีสภาวะสองอย่าง คือ สภาวะที่เป็นเหตุกับสภาวะที่เป็นผล สภาวะที่เป็นเหตุ ได้แก่ มูลเหตุของจักรวาลที่ทำให้ภาวะแฝงปรากฏเป็นภาวะจริง สภาวะที่เป็นผล ได้แก่ พระเจ้าที่สัมพันธ์กับโลกที่พระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น พระเจ้าตามสภาวะนี้คือพระเจ้าที่ศาสนิกชนนับถือตนเอง⁴

ในเรื่องโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ไวท์เฮดมีทฤษฎีว่า โลกมีลักษณะเป็นชีววิทยาหรือชีวิตินทรีย์เป็นกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงที่ดำเนินไปอยู่ตลอดเวลาชั่วนิรันดรออดีตทั้งหมดถูกสะสมและถูกดันไปพร้อมกับกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงนั้นด้วย ในกระบวนการนี้เค้าโครงของสิ่งทั้งหลายหรือที่ไวท์เฮดชอบเรียกว่า เหตุการณ์ที่ปรากฏเป็นจริงแล้ว เช่น โต๊ะ เก้าอี้ ชีวิตมนุษย์ แสงรุ้ง แสงสว่างของดวงดาวต่าง ๆ นั้น มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันและกันเป็นเค้าโครงเดียวที่ต่อเนื่องกว้างใหญ่ไพศาล ฉะนั้นถ้าเราจะแยกเอาเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาศึกษาโดยเฉพาะ เหนือสิ่งที่เกิดขึ้นจริงแล้วซึ่งประกอบขึ้น

² สนิท ศรีสำแดง, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: นีลนารากการพิมพ์, 2535), หน้า 43-44.

³ A. N. Whitehead, **Process and Reality**, (New York: Macmillan, 1929), p. 517.

⁴ A. N. Whitehead, **Science and the Modern World**, (New York: Macmillan, 1926),

เป็นโลกนี้นั้น เราจะไม่สามารถเข้าใจได้แจ่มแจ้งครบถ้วนทุกแง่มุม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง แล้วนี้ขึ้นไปยังมีอาณาเขตที่กว้างใหญ่ไพศาลของภาวะแฝงและเป็นที่ยอมรับของภาวะแฝงทั้งหลายทั้งปวง⁵

เรื่องเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลง ไวท์เฮด กล่าวว่าความเป็นจริงมีความหลากหลาย (Diversity) ไม่มีที่สิ้นสุด มีลักษณะเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง มีชีวิตชีวาและมีความใหม่รันดรอีกประเด็นหนึ่งคือความเป็นจริงคือสรรพสิ่งทั้งหมดที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เขากล่าวว่า “เพราะทุกสิ่งแทรกอยู่ในทุกสิ่ง....ธรรมชาติคือ สิ่งที่เราสังเกตได้จากการรับรู้ที่ผ่านผัสสะ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาติ”⁶ ไวท์เฮดเป็นผู้หนึ่งที่คล้อยตามทฤษฎีของแบร์กซงทั้งในแง่ที่ถือเอาสาระของชีวิตวิทยาเป็นพื้นฐานและถือความเป็นจริงอันติมยะ (Ultimate Reality) คือความยืดเยื้อ (Duration)

ความยืดเยื้อคือ ความก้าวหน้าอันต่อเนื่องของอดีตที่กินลึกเข้าไปในอนาคตและพองตัวออกขณะที่มันชำแรกเข้าไปในอดีตที่เติบโตอย่างไม่หยุดยั้ง ขอบเขตของมันก็พลอยกำหนดไม่ได้ไปด้วย หลักสำคัญของความเป็นจริงในปรัชญาของไวท์เฮดนั้นก็คือ ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ในสภาพที่เคลื่อนที่ไปเป็นการก้าวหน้าแบบสร้างสรรค์และอยู่ในรูปของกระบวนการ

อนึ่ง ความเชื่อในเรื่องความเปลี่ยนแปลงเป็นพื้นฐานสำคัญอยู่แล้วอย่างน้อยก็ในทางปฏิบัติสำหรับ วงการแพทย์ วงการศึกษา การเมือง และธุรกิจ ฯลฯ ประเด็นอยู่ตรงที่ว่าเรามองดูความเปลี่ยนแปลง เราพูดถึงมันและกล่าวถึงมันอย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ ทว่าทุกครั้งก็เป็นเพียงแต่คำพูด ในการที่จะคิดถึงการเปลี่ยนแปลงและมองเห็นมัน จำต้องกำจัดอคติทั้งหลายออกเสียให้หมด อคติดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นสิ่งเทียมอันเกิดจากการตรึงตรองทางปรัชญา อีกส่วนหนึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของสามัญสำนึก

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงต้องการที่จะศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเรื่องความเป็นจริงระหว่าง พุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด เพื่อต้องการทราบว่าทฤษฎีความเป็นจริงของทั้ง

⁵ อติศักดิ์ ทองบุญ, **คู่มืออภิปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540), หน้า 266.

⁶ จักรแก้ว ตุ่นนาค, "การวิเคราะห์ปรัชญากระบวนการของอัลเฟรด นอร์ธ ไวท์เฮด", **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2521.

สองฝ่ายเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร กระบวนการธรรมชาติของพุทธปรัชญาเถรวาทกับของไวท์เฮดมีลักษณะและการดำเนินการอย่างไรเพื่อจะเกิดประโยชน์แก่ผู้สนใจศึกษาสืบไป

1. 2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.2.1 เพื่อศึกษาความเป็นจริงในพุทธปรัชญาเถรวาทเรื่องการเกิดโลก จักรวาล และความเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติ

1.2.2 เพื่อศึกษาปรัชญาของ อัลเฟรด นอร์ธ ไวท์เฮด ในทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ความเป็นจริงทั้งหมดโดยเฉพาะเรื่อง โลก พระเจ้า และกระบวนการเปลี่ยนแปลง

1.2.3 เพื่อนำความเป็นจริงของทั้งสองฝ่ายคือพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของ อัลเฟรด นอร์ธ ไวท์เฮด มาเปรียบเทียบกัน เป็นการสร้างโลกทัศน์สากลที่สามารถอธิบายได้ด้วยการใช้หลักเหตุผลซึ่งมนุษย์ในปัจจุบันใฝ่หา

1. 3 คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

ภาวะแฝง (Potential) หมายถึงความสามารถที่ซ่อนเร้นอยู่, ความสามารถที่ซ่อนเร้น เช่น นักเรียนที่ดีพยายามที่จะพัฒนาตนเองด้วยความสามารถที่มีอยู่ในตัวของเขาเอง (Goog students always try to develope their potential)

รูปแบบอัตวิสัย (Subjective Form) หมายถึง สภาวะนามธรรมที่มีอยู่จริงในทฤษฎีที่ถือว่าสรรพสิ่งมีอยู่ในจิต โลกเป็นเพียงมโนภาพในจิต ถือว่าสิ่งที่เป็นวัตถุเป็นเพียงมโนภาพ

รหัสยิก (mystic) หมายถึงผู้เข้าถึงรหัสยภาวะ คือผู้มีสัมผัสพิเศษที่สามารถเข้าภาวะความจริงหรือคุณค่าบางอย่างได้

ประพจน์เฉพาะ (Proposition) หมายถึง ข้อความที่บ่งถึงเฉพาะรายหรือที่เป็นบางส่วน เช่น บางคนยากจน นายแดงยากจน

ภาวะที่เป็นอยู่ (Actual entities) หมายถึง ภาวะที่ปรากฏเป็นจริงขึ้นมาจากศักยภาพหรือภาวะแฝงซึ่งเป็นภาวะที่แฝงอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น ในเมล็ดมะม่วงมีศักยภาพที่จะเป็นต้นมะม่วงแฝงอยู่ เมื่อนำเมล็ดมะม่วงไปเพาะ เมล็ดมะม่วงจะกลายเป็นต้นมะม่วง

ขึ้นมา อากาศที่เมฆมืดมัวกลายเป็นต้นเมฆสว่างนี้เรียกว่า การกลายเป็นภาวะจริง ส่วนภาวะที่เป็นต้นเมฆสว่างขึ้นมาจากเมฆมืดมัวเรียกว่า ภาวะที่ปรากฏเป็นจริง

อภิปรัชญาที่ไม่มีตัวตน (Abstract metaphysical notion) หมายถึง ปรัชญาที่ว่าด้วย สิ่งที่เป็นจริงโดยความเชื่อในสิ่งที่ไม่ได้มีลักษณะเฉพาะเจาะจง และสิ่งที่ไม่รู้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 เช่น ความเชื่อเรื่องพระเป็นเจ้า (God) วิญญาณ (soul)

ทฤษฎีความเป็นจริงแบบสมนัย (correspondence theory of truth) หมายถึง ทฤษฎีที่ถือว่า ความเป็นจริงคือความตรงกันระหว่างข้อความกับข้อเท็จจริง

ทฤษฎีความเป็นจริงแบบสหกัน (coherence theory of truth) หมายถึง ทฤษฎีที่ถือว่า การที่ข้อความหนึ่งจะจริง ไม่ได้ขึ้นอยู่กับ การที่ข้อความนั้นสอดคล้องกับสภาพการณ์ในโลกแต่ขึ้นอยู่กับข้อความที่สอดคล้องกับข้อความอื่นที่เรารับว่าจริง เช่น ข้อความ “มีคนในห้องนี้” เป็นข้อความที่จริง ถ้าเรายอมรับข้อความอีก 2 ข้อความว่าจริง คือ “ฉันเห็นคนในห้องนี้” และ “ สิ่งที่ฉันเห็นมักจะมีจริง”

ปรัชญากระบวนการ (process philosophy) หมายถึง หลักปรัชญาที่ถือว่า สิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงเป็นกระบวนการอยู่ตลอดเวลา จะหาจุดหยุดนิ่งในส่วนใดไม่ได้เลย ในสมัยปัจจุบันมีนักปรัชญาอยู่สองคนคือ ไวท์เฮด (Whitehead) กับแบร์กซง (Bergson) แต่นักปรัชญาทั้งสองนี้มีทรรศนะแตกต่างกัน กล่าวคือ ไวท์เฮดเห็นว่ากระบวนการเปลี่ยนแปลงไม่จำเป็นต้องนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นเสมอไป ส่วนแบร์กซงเห็นว่ากระบวนการเปลี่ยนแปลงจะนำไปสู่วิวัฒนาการอันผลักดันให้ชีวิตปรับตัวมุ่งสู่คุณภาพชีวิตที่ดีกว่าเดิมเรื่อยไป⁷

ปรัชญาอินทรีย์ (organism philosophy) ปรัชญาที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ของวิชาฟิสิกส์และวิชาชีววิทยา กล่าวคือ สิ่งซึ่งประกอบขึ้นจากส่วนย่อยหลายส่วน ส่วนย่อยเหล่านั้นมีความสัมพันธ์กันเป็นระบบ ความหมายและความสำคัญของส่วนย่อยแต่ละส่วนอยู่ที่การเป็นส่วนหนึ่งของส่วนรวม เช่น เซลล์ (cell) เป็นส่วนประกอบของเนื้อเยื่อ (tissue) เนื้อเยื่อเป็นส่วนประกอบของอวัยวะ (organ) อวัยวะเป็นส่วนประกอบของร่างกาย (body)

⁷ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ - ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, 2543), หน้า 82.

1. 4 ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. 4. 1 สมภาร พรหมทา การวิจัยนี้กล่าวแสดงทรรศนะทางอภิปรัชญาเกี่ยวกับธรรมชาติของโลกอยู่สองทรรศนะที่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่เห็นด้วย ทรรศนะแรกนัตถิกทิวฐิ คือระบบปรัชญาที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ทรรศนะที่สองอตถิกทิวฐิคือ ระบบปรัชญาที่เชื่อว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ พุทธปรัชญาเถรวาท ได้เสนอทรรศนะเกี่ยวกับธรรมชาติของโลกผ่านหลักธรรม 3 เรื่องคือ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์และขณิกลักษณะ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าธรรมชาติของโลกตามที่บรรยายด้วยหลักธรรม 3 เรื่องนี้ เป็นภาวะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างธรรมชาติของโลกที่สองระบบปรัชญานี้ได้บรรยายไว้คือ ก. โลกตามอตถิกทิวฐิคือสิ่งที่มีอยู่ ข. โลกตามนัตถิกทิวฐิคือสิ่งที่ไม่มีอยู่ ค. โลกตามพุทธปรัชญาเถรวาทคือสิ่งที่ว่างเปล่า⁸

1. 4. 2 ชาญณรงค์ บุญหนุน ผลการวิจัยนี้ กล่าวถึงทฤษฎีความเป็นจริงในพุทธปรัชญาเถรวาทไม่สามารถจัดเข้าในทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่ง คือ ทฤษฎีความเป็นจริงแบบสมนัย ทฤษฎีความเป็นจริงแบบสหนัย ทฤษฎีความเป็นจริงแบบปฏิบัตินิยม ตรงกันข้ามผู้เขียนเสนอว่าในพุทธปรัชญาเป็นทฤษฎีความเป็นจริงแบบวิภาษวาท คือ ทฤษฎีความเป็นจริงที่ว่าด้วยการกล่าว จำแนก แยกแยะ⁹

1. 4. 3 จักรแก้ว ตุ่นนาค ผลการวิจัยพบว่าปรัชญากระบวนการของไวท์เฮด เป็นวิวัฒนาการแบบสร้างสรรค์ทุกสิ่งเกิดขึ้นเป็นกระบวนการแบบยืดหยุ่น(Duration) หมายถึงกระบวนการที่ไม่มีจุดสิ้นสุด ทุกสิ่งมีความเปลี่ยนแปลง ความเปลี่ยนแปลงคือความเคลื่อนไหว

1. 4. 4 พระมหาสุทัศน์ ตีสุสรวาทิ (นักการเรือน) การวิจัยนี้พบว่าอนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาทคือความเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะเสมอเหมือนกันของสังขารธรรม มีความไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง เกิดดับทุกขณะ ไม่มีความสมบูรณ์พร้อมในตัวของมันเอง เกิด

⁸ สมภาร พรหมทา. “อตถิกตากับนัตถิกตานิพุทธปรัชญาเถรวาท”. *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2534.

⁹ ชาญณรงค์ บุญหนุน. “ทฤษฎีความเป็นจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท”. *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2540.

จากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกัน มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันและกันเป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีรูปอยู่ในกระแสการเกิดดับสืบต่อกันไปเรื่อย ๆ¹⁰

1.4. 5 นายจอห์น บี. คอบบ์ บทนิพนธ์เรื่องนี้ กล่าวถึงทฤษฎีของไวท์เฮดที่สนใจในวิวัฒนาการแบบต่อเนื่องและการเป็นไปได้ในเรื่องการเกิดโลกและจักรวาล และกล่าวถึงพระพุทธศาสนาในเรื่องที่ว่าด้วย กฎธรรมชาติ โลก ความเป็นจริงสูงสุดคือการรู้แจ้งทางสายกลางในการปฏิบัติของศาสนิกชน ปฏิจจสมุปบาท สารนิพนธ์นี้ได้เชื่อมโยงความคิดของไวท์เฮดกับพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับการเกิดของโลก จนกล่าวว่าทั้งไวท์เฮดและพระพุทธศาสนานั้นกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (Whiteheadian Buddhist)¹¹

1. 4. 6 Jorge Luis Nobo บทความเรื่องการแผ่ขยายและการรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในส่วนของอภิปรัชญาของไวท์เฮด (Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity) ผลการวิจัยในบทความนี้พบว่า หลักของความเป็นไปได้ในเรื่องจุดเริ่มต้นของการเกิด การดำเนินอยู่ในปัจจุบัน และความคิดที่เป็นไปได้ในอนาคต ตลอดจนได้กล่าวถึงเรื่องประสบการณ์กับเรื่องปรากฏการณ์ความเป็นจริงของไวท์เฮด¹² เป็นต้น

1. 5 วิธีดำเนินการวิจัย

1. 5. 1 ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาที่ศึกษาวิจัย

1. 5. 2 วิเคราะห์ข้อมูลเปรียบเทียบทฤษฎีความเชื่อในความรู้และความเป็นจริงเรื่องการเกิดโลก มนุษย์ จักรวาล กระบวนการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติในพุทธปรัชญาเถรวาทและปรัชญาของไวท์เฮด

1. 5. 3 สรุปผลของการศึกษาเปรียบเทียบและนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการศึกษา

¹⁰ พระมหาสุทัศน์ ติสุสรวาที. “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) , 2540.

¹¹ John B. Cobb, **Whitehead and Buddhism**, (Budapest: College Press, 2002), pp. 1-6.

¹² Kenneth K.Inada, “Whitehead's ‘actual entity’and the Buddha's anaatman”, **Philosophy East and West** Vol. 21 No. 3: 303-315.

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

1.6.1 ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในแนวคิดเรื่องความเป็นจริงในธรรมชาติของพุทธปรัชญาเถรวาท

1.6.2 ทำให้ได้รับความเข้าใจในความคิดเรื่องความเป็นจริงในธรรมชาติของปรัชญาไวท์เฮด

1.6.3 ทำให้ได้ทราบถึงข้อเปรียบเทียบเรื่องความเป็นจริงในธรรมชาติของพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาไวท์เฮด

บทที่ 2

พุทธปรัชญาเถรวาท

2.1 พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญาเถรวาท

เมื่อเราเริ่มต้นศึกษาพุทธศาสนาจะตั้งในเรื่องแนวความคิด ความเชื่อ(ศรัทธา) หรือว่าคำสอน ไม่ว่าจะป็นแนวความคิดในระดับโลกิยะธรรม หรือโลกุตรธรรมอันเป็นส่วนที่ลึกซึ้ง สิ่งหนึ่งที่มีักเป็นปัญหาเกิดขึ้นในใจของผู้ศึกษาพุทธปรัชญาและป็นปัญหาที่มักหาคำตอบให้ชัดเจนไม่ค่อยได้ ก็คือปัญหา “พุทธปรัชญาแตกต่างจากพุทธศาสนาอย่างไร?”

นักศึกษาปรัชญาบางคนอาจมีความเห็นว่พุทธปรัชญากับพุทธศาสนาไม่แตกต่างกันเพราะสิ่งที่นำมาอภิปรายกันในพุทธปรัชญาก็คือหลักคำสอนของพุทธศาสนา นั่นเอง การที่จะทราบคำตอบที่ชัดเจนต้องทำความเข้าใจให้ชัดว่า พุทธศาสนา คืออะไรและพุทธปรัชญา คืออะไรถ้าไม่ทำความเข้าใจให้ดีเสียก่อนก็ไม่สามารถก้าวไกลไปเข้าใจแนวความคิดของพุทธศาสนาให้ลึกซึ้งได้มากนักหากไม่เข้าใจความหมายในรากฐานแนวคิดของพุทธศาสนาก็เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์เช่นกัน

การพูดถึงพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนานั้นเรามักจะมองพุทธศาสนาในส่วนที่เป็นระบบความเชื่อและคำสอนที่สอนให้ บุคคลกระทำบางอย่าง และงดเว้นการกระทำบางอย่าง เพื่อการบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุด ที่ถือว่าประเสริฐที่สุดสำหรับชีวิตมนุษย์ พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนาย่อมรวมเอาองค์ประกอบของศาสนาเข้าไว้ด้วยได้แก่ ศาสดา ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนพิธี และ ศาสนสถาน พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนาย่อมรวมองค์ประกอบเหล่านี้ไว้ทั้งหมด¹

¹ สุนทร ฦ รั้งสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 9.

ถ้าจะกล่าวว่พุทธศาคสนาคืออะไร คำตอบที่ชัดเจนและรัดกุมที่สุดก็น่าจะเป็น คำตอบที่ว่า “คำสั่งสอนที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงพระนามว่าโคตมะได้ทรง ประกาศและประดิษฐานไว้ในโลกเมื่อกว่าสองพันห้าร้อยปีมาแล้ว”

ก่อนที่จะได้ทราบว่พุทธปรัชญาคืออะไร ? ก็ควรจะทราบว่ปรัชญาคืออะไร ? เสียก่อน นักปรัชญาเป็นจำนวนมากพยายามหาคำตอบนี้แต่ไม่เคยตรงกันเลย ตาม ทรรศนะของผู้วิจัยเห็นว่าปรัชญาคือการแสวงหาความเป็นจริง (Reality) ด้วยการให้เหตุผล ความเป็นจริงนี้คือความเป็นจริงสูงสุดที่ไม่มีความเป็นจริงใด ๆ มาหักล้างได้และเป็นกฎ สากลที่ยอมรับทั่วกันโดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ โลกและสรรพสิ่งทั้งปวง ส่วนคำว่ พุทธปรัชญาคืออะไร ? คำตอบที่น่าจะใกล้เคียงที่สุดก็คือหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องกับความเป็น จริงและหลักปฏิบัติบางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาวิเคราะห์ด้วยการให้เหตุผลตาม วิธีทางปรัชญา ตามคำนิยามนี้พุทธปรัชญาจำกัดวงอยู่เฉพาะส่วนที่เป็นศาสนธรรมของ พระพุทธศาสนาเท่านั้นไม่รวมไปถึงส่วนที่เป็นศาสนา ศาสนบุคคล ศาสนพิธีและศาสน สถาน เว้นแต่ส่วนเหล่านี้จะไปเกี่ยวข้องกับศาสนธรรม

ดังนั้นส่วนที่เป็นรากฐานความคิดและคำสอนทั้งมวลของพุทธศาสนาคือส่วนที่ เป็น“ปรัชญาของพุทธศาสนา”²ความคิดที่มองว่การศึกษาส่วนที่เป็นปรัชญาไม่ว่าจะในส่วน อภิปรัชญาหรือส่วนอื่นที่เป็นปรัชญาก็ตามในความเป็นพุทธศาสนาไม่ได้มีความสำคัญใด ๆ เลย ซึ่งนำไปสู่การปฏิเสธแนวทางการศึกษาทางปรัชญาทั้งหมด

การปฏิเสธอาจมิใช่เท่ากับเป็นการปฏิเสธแนวปรัชญาของพุทธศาสนาแต่ปฏิเสธ การศึกษาพุทธศาสนาในรูปแบบปรัชญา ปราชญ์ทางพุทธศาสนาบางท่านมองว่การศึกษา พุทธปรัชญาในหลักคำสอนของพุทธศาสนา เป็นการสูญเสียเวลาเปล่าและเท่ากับเป็นการ ใช้เวลาไปกับสิ่งที่ไม่จำเป็นมากนัก การมองเช่นนี้มีความไม่รอบคอบหลายประการ คือ

1) การศึกษาพุทธศาสนาในส่วนของปรัชญาไม่ใช่เป็นการใช้เวลาให้สูญเปล่าแต่ เป็นการศึกษารากฐานแนวความคิดของพุทธศาสนาเพื่อความเข้าใจในระบบความคิดทั้ง มวล คำสอนของพุทธศาสนานั้นต่างจากคำสอนของศาสนาอื่น ๆ ในข้อที่ว่ด้วยการใช้ หลักเหตุผลมาเป็นโลกทัศน์

² พระมหาอุทัย ญาณธโร, **วิถีแห่งกลไกแบบพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์ธรรมสาร,2539), หน้า 1.

โลกทัศน์ก็คือปรัชญา นักปราชญ์อินเดียเรียกโลกทัศน์ว่า“ทรรศนะ” (Darsana) ซึ่งหมายความว่า “การหยั่งเห็นสัจธรรม” (Vision Of Truth)³ โลกทัศน์คือมุมมองชีวิตที่มนุษย์ใช้ตีความประสบการณ์ เพื่อเลือกทางดำเนินชีวิต มนุษย์ทุกคนมี โลกทัศน์ด้วยกันทั้งนั้น โลกทัศน์ของใครก็เป็นปรัชญาของคนนั้น ฮักซ์เลย์ (Huxley) กล่าวไว้ว่า “มนุษย์ดำเนินชีวิตไปตามปรัชญาชีวิตและโลกทัศน์ของเขา นี่เป็นเรื่องจริงแม้กับผู้ที่ไร้ความคิดที่สุด เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะมีชีวิตอยู่โดยไม่มีอภิปรัชญา”

2) เราไม่สามารถที่จะยอมรับความคิดต่าง ๆ ของพุทธศาสนาได้อย่างมั่นใจเพียงพอ ถ้าเราไม่สามารถเข้าใจความคิดพื้นฐานของพุทธศาสนาให้ดีเสียก่อน โลกถูกเปิดเผยโดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์เพราะจากนี้ไป โลกไม่ต้องการความเชื่อหรือความศรัทธาเพียงอย่างเดียว แต่ต้องมีความสมเหตุสมผลด้วย ศาสตราจารย์แสง มนวิฑูร ได้เสนอมติว่าพระพุทเจ้าทรงแสดงธรรมด้วยอำนาจบุคลิกภาพของผู้ตรัสรู้ มากกว่าด้วยอำนาจเหตุผล เมื่อบุคคลทั่วไปใกล้ชิดกับผู้ที่มีบุคลิกภาพเช่นพระพุทเจ้าย่อมไม่ต้องค้นหาเหตุผลมากนัก อาศัยเฉพาะความใกล้ชิดและคำแนะนำเพียงพอก็จัดความสงสัยให้สิ้นสุดลงได้⁴ เหตุนั้นในชั่วพระชนมายุของพระองค์ เรื่องของเหตุผลจึงไม่ผู้แพร่หลายกว้างขวางเท่าไรนักแต่ตกมาในสมัยหลัง คือสมัยที่พระพุทเจ้าองค์ปรินิพพานแล้ว ไม่มีใครสามารถแสดงอำนาจปัจเจกภาพได้เช่นนั้น มหาชนจึงต้องหันไปหาเหตุผลเป็นที่พึ่งซึ่งทำให้เกิดปรัชญาขึ้นอีกทางหนึ่ง

3) การศึกษาปรัชญาไม่ได้มีความจำเป็นต้องนำไปสู่การถกเถียงอย่างเดี๋ยวมองไปเพราะพุทธศาสนามีแนวความคิดของตนเองที่เด่นชัดอยู่แล้ว ในทางตรงกันข้ามการศึกษาในแนวปรัชญาจะทำให้ปัญหาบางประการของพุทธศาสนาได้ ข้อสรุปที่ชัดเจนยิ่งขึ้นลงตัว และมีเหตุผลมีผล ที่กล่าวว่า พระพุทเจ้าทรงแสดงธรรมตามอำนาจบุคลิกภาพของผู้ตรัสรู้ มากกว่าอำนาจของเหตุผลนั้นไม่ได้หมายความว่า คำสอนของพระพุทเจ้าอ่อนเหตุผล แต่ที่จริงพุทธธรรมมีเหตุผลสมบูรณ์ในตัวเอง แต่เหตุผลนั้นไม่แจ่มแจ้งชัดเจนพอที่คนทั่วไปจะ

³ ประยูร ฐมมจิตโต , “พุทธปรัชญา”, ใน มหาจุฬา ฯ วิชาการ : ปรัชญาพุทธศาสตร์ , รวบรวมและจัดพิมพ์โดย ทรงวิทย์ แก้วศรี, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532) : 2 .

⁴ แสง มนวิฑูร, **ชีวิตและปรัชญามหาแสง**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 207.

เข้าใจได้ภายหลังพุทธปรินิพพาน พระอรุณกถาจารย์ จึงรจนาอรรถาธิบายเหตุผลที่ซับซ้อนของพุทธธรรมในพระไตรปิฎก งานอรรถาธิบาย (Commentary) ไม่ว่าศาสนาใด ถือเป็น การใช้เทคนิควิธีการทางปรัชญา มาอธิบายขยายความพระคัมภีร์ที่บันทึกคำสอนของศาสนาเพื่อหาเหตุผลตอบโต้ผู้วิจารณ์และเพื่อหักล้างวาทะของปรปักษ์นอกศาสนา

ด้วยเหตุผลเหล่านี้เห็นได้ว่ารากฐานทางปรัชญาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นตัวจรรโลงคำสอนของศาสนาและแนวคิดของศาสนา แท้จริงแล้วแนวความคิดของพุทธศาสนาไม่อาจจะโดยส่วนใดก็ตามคือส่วนที่รวมเข้าในส่วนที่เป็นปริยัติสัทธรรม นั่นก็หมายความว่า วิธีการของปริยัติมิใช่เน้นเพื่อการปฏิบัติเพียงเท่านั้น แต่รวมไปถึงความรอบรู้และเข้าใจแนวความคิดทั้งหมดของพุทธศาสนาอย่างเป็นระบบด้วย เป็นการแน่นอนว่าเบื้องหลังโลกทัศน์ใดๆก็ตามจำเป็นต้องมีภูมิหลังทางปรัชญาแฝงอยู่ด้วยเสมอ

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงเฉพาะในส่วนที่เป็นสังขธรรมโดยพิจารณาหลักธรรมสำคัญที่จะชี้ให้เห็นลักษณะของธรรมชาติโดยให้ความสนใจศึกษาเกี่ยวกับสิ่งที่มีอยู่พื้นฐานในธรรมชาติ ความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายอันหมายถึงกฎธรรมชาติ พุทธศาสนาก็ถือว่าสิ่งทั้งหลายในสากลจักรวาลนี้แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ สังขตธรรมและอสังขตธรรม

สังขธรรมทั้งหลายล้วนตกอยู่ภายใต้ ธรรมนิยาม 3 อันหมายถึง ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าไตรลักษณ์ ล้วนประกอบไปด้วยลักษณะที่เรียกว่า อนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่อยู่ในรูปกระแสต่อเนื่องกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกี่ยวเนื่องอาศัยกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน พุทธศาสนาแสดงไว้ในรูปของปฏิจสุมุขบาท กลไกเหล่านี้จะเป็นคำตอบในเรื่องความมีอยู่ การเกิดขึ้น การเคลื่อนไหวและจุดหมายอันเป็นระบบของจักรวาล โดยภาพรวมแล้วพุทธปรัชญา ทั้ง 2 ส่วนนี้ล้วนเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันประดุจว่ารวมเป็นเรื่องเดียวกัน ตามทรรศนะพุทธปรัชญาที่อธิบายความมีอยู่ ความเป็นอยู่ การดำเนินไปของสรรพสิ่งที่ทั้งปวงนั่นก็คือหลักคำสอนของพุทธศาสนานั่นเอง

2.2 ความเป็นจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท

เมื่อเราทราบและเข้าใจแล้วว่าพุทธปรัชญาหมายความว่าอย่างไรและการศึกษาพุทธปรัชญาไม่มีส่วนที่ทำให้พุทธศาสนากระทบกระเทือนแต่ประการใด ผู้วิจัยใคร่เสนอ

แนวทางการศึกษาพุทธปรัชญาไว้เพื่อเป็นพื้นฐานของการวิจัยว่าพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมาจากพุทธศาสนานิกายเถรวาท กล่าวคือเป็นนิกายของพุทธศาสนาที่ยอมรับหลักการและคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งเรียกว่าพระธรรมวินัยตามที่พระเถระผู้จัดทำสังคายนาครั้งที่ 1 ได้จัดระเบียบประมวลไว้เป็นหลักคำสอนที่ถูกต้อง ในการศึกษาพุทธปรัชญา สิ่งแรกที่ต้องทำความเข้าใจเสียก่อนคือ คำว่า “ธรรม” ซึ่งมาจากคำว่า “ธรรมชาติ” แต่ในทางพุทธศาสนา คำว่า “ธรรม” มีความหมายกว้างกว่า ธรรม มาจากภาษาบาลีว่า “ธมฺม” แปลว่าสภาพที่ทรงไว้ รองรับไว้ ความหมายของคำว่าธรรม ท่านผู้รู้ในพุทธศาสนาได้อธิบายไว้เป็นอเนกประการ ผู้วิจัยขอสรุปไว้เป็น 3 ประการคือ

ก) สิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติหรือสิ่งเหนือธรรมชาติ “ธรรม” ในความหมายนี้กว้างที่สุดคือครอบคลุมสิ่งที่มีอยู่ทั้งหมดจะมีอยู่ตามธรรมชาติหรือเหนือธรรมชาติก็ตามอยู่ในความหมายของ “ธรรม” นี้ตามทรรศนะของพุทธปรัชญาสิ่งเหนือธรรมชาติคือสิ่งที่ปราศจากการปรุงแต่งไม่ขึ้นกับเหตุปัจจัยใด ๆ สิ่งที่มีภาวะเช่นนี้พุทธปรัชญาเรียกว่า “อสังขตธรรม” ซึ่งมีอยู่เพียงสิ่งเดียวคือ “นิพพาน” ส่วนสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติก็คือทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในสากลจักรวาลและสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นตามการปรุงแต่งของเหตุและปัจจัย พุทธปรัชญาเรียกว่า “สังขตธรรม” ได้แก่ สสารทุกชนิดที่อยู่บนโลกรวมถึง ดวงดาว ดวงอาทิตย์ สิ่งเหล่านี้เมื่อเกิดขึ้นก็มีสิ่งทำให้เกิด เมื่อตั้งอยู่ก็มีสิ่งที่ทำให้ตั้งอยู่ เมื่อแปรเปลี่ยนก็มีสิ่งที่ทำให้แปรเปลี่ยน เมื่อดับก็มีสิ่งที่ทำให้ดับ ความหมายของคำว่า “ธรรม” ตามนัยทั้งสองนี้ มาจากพุทธพจน์ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลายตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ๕
ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมชาติ ความเป็นไปตามธรรมชาติ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น
ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงธาตุนั้นว่า สังขารทั้งหลาย ทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขาร ทั้งหลายทั้ง
ปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตตา ครั้น ตรัสรู้ เข้าถึงธาตุนั้นแล้ว จึงบอก แสดง
ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง...
สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตตา⁵

คำว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตตา” นั้นหมายรวมทั้งสังขตธรรมและ
อสังขตธรรม การจัดสังขตธรรมหรือสิ่งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามอำนาจการปรุงแต่ง

⁵ อจ. ติก. (ไทย) 20/137/385.

แห่งเหตุปัจจัยว่าเป็น อนัตตตา นั้นไม่ค่อยเป็นปัญหา ส่วนอสังขตธรรมที่มีอยู่สิ่งเดียวคือ นิพพาน นั้น ชาวพุทธบางกลุ่มเข้าใจว่าเป็นอัตตา (ตัวตนอันแท้จริง) มีลักษณะตรงกันข้ามกับอนัตตตา คือไม่มีตัวตนที่แท้จริงแต่หลักฐานในพระไตรปิฎกยืนยันไว้ชัดเจนว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงซึ่งเป็นสังขตธรรมเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตตา ส่วนบัญญัติและนิพพานท่านวินิจฉัยว่าเป็นอนัตตตา”⁶ สังขตธรรมหรือสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยมีปรากฏอยู่ในคำกล่าวของพระอัสสชิที่กล่าวตอบอุปติสสปริพาชก (สารีบุตร) ว่า “ธรรมทั้งหลายเหล่าใดเกิดแต่เหตุพระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นและความดับแห่งเหตุทั้งหลายเหล่านั้น (เพราะการดับไปแห่งเหตุ) พระมหาสมณะทรงสอนอย่างนี้”⁷

ข) กฎที่ควบคุมความเป็นไปในธรรมชาติอันได้แก่กฎแห่งเหตุและผลกฎนี้พุทธปรัชญาเรียกว่า “ธรรมนิยาม” แปลว่า กำหนดแห่งธรรมชาติคือไม่มีอะไรจะเกิดขึ้นมาลอย ๆ โดยไม่มีเหตุทำให้เกิดขึ้น ธรรมชาติ และกฎธรรมชาติเป็นเพียงสองแง่ของสิ่งเดียวกัน แยกจากกันไม่ได้เพราะมี ธรรมชาติจึงต้องมีกฎธรรมชาติ เพราะมีกฎธรรมชาติจึงมีธรรมชาติ ถ้าไม่มีสิ่งหนึ่งอีกสิ่งหนึ่งก็พลอยไม่มีไปด้วย มีพุทธพจน์ที่แสดงถึงกฎธรรมชาติหรือกฎแห่งเหตุและผลดังนี้ “เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี” “เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น” “เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี” “เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” กฎธรรมชาติหรือกฎแห่งเหตุผลนี้พุทธปรัชญาเรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ตามทรรศนะของพุทธปรัชญาทุกสิ่งในธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือสิ่งไม่มีชีวิตต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์นี้ในพุทธปรัชญา กฎธรรมชาติเป็นกฎที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ไม่มีใครสร้างหรือกำหนดขึ้นและไม่อยู่ภายใต้อำนาจใดของใครหรือของอะไร จึงไม่มีข้อยกเว้นให้ต้องดำเนินไปตามข้อบังคับของใครหรืออะไร แม้แต่พระพุทธเจ้าก็ต้องอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติเช่นเดียวกับสิ่งที่มีอยู่ทั้งปวง

ค) คำสอนของพระพุทธเจ้าที่รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งส่วนใหญ่มีอยู่ในพระสุตตันตปิฎก กับพระอภิธรรมปิฎกและมีบางส่วนรวมอยู่ในพระวินัยปิฎก ซึ่งเป็นคำสอนที่เรียกว่าพระวินัย พระธรรมต่างกับพระวินัย โดยพระธรรมคือ คำสอนหลักประพจน์ปฏิบัติเพื่อจุดมุ่งหมายสูงสุดตามแนวพุทธศาสนา พระวินัยเป็นพุทธบัญญัติในพระวินัยปิฎก คือ

⁶ วิ. ป. (ไทย) 8/826/224.

⁷ วิ. ม. (ไทย) 4/68/58..

หลักปฏิบัติเพื่อความเป็นระเบียบของตนเองและหมู่คณะ หลักฐานในเรื่องนี้ปรากฏอยู่ในพระพุทธานุญาตก่อนปรินิพพานว่า “ดูก่อนอานนท์ ธรรมและวินัยใดที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย เมื่อเราล่วงดับไปแล้ว”⁸ ธรรมตามความหมายประการที่ 3 นี้หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดที่พระองค์ตรัสรู้แล้วนำมาสั่งสอนแก่เวไนยสัตว์ มีความหมายรวมทั้งส่วนที่เป็นสังฆธรรมคือความเป็นจริงและส่วนที่เป็นจริยธรรมหรือหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความเป็นจริงสูงสุดอันทำให้ทุกข์ทั้งปวงดับลงสิ้นเชิง คำสอนโดยรวมทั้งหมดนี้คือไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ ผู้วิจัยจะขอกล่าวในหัวข้อต่อไป

งานวิจัยนี้ผู้วิจัยขอเสนอความเป็นจริงในพุทธปรัชญาเถรวาทไว้ 3 เรื่องคือ ธรรมชาติของมนุษย์ โลก ปฏิจจสมุปบาท และไตรลักษณ์ ซึ่งในทรรชนะเรื่องความเป็นจริงของปรัชญาต่าง ๆ ที่นักปรัชญาพากันวิเคราะห์มาเป็นเวลานานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และจะมีต่อไปในอนาคตนั้นก็คือเรื่อง ความเป็นจริงที่สอดคล้องกันในบริบทที่เท่านั้น

2.3 โลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาท

ความคิดเรื่องโลกจัดเป็นความคิดพื้นฐานที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเรื่องพระเจ้าและความคิดเรื่องมนุษย์ ทรรชนะของพุทธปรัชญาไม่ได้ให้ความสำคัญในเรื่องนี้ กล่าวได้ว่าพุทธปรัชญาแทบจะไม่ได้สนใจเลยว่าโลกเกิดขึ้นมาได้อย่างไร ? มีขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร ? มีผู้สร้างหรือไม่มีผู้สร้าง โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่ที่สุดหรือไม่มีที่ที่สุด เห็นได้ชัดเจนใน จูฬมาลุงโกยวาทสูตร ซึ่งมีผู้กราบทูลถามเรื่องดังกล่าว พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบพระองค์ตรัสว่าที่ไม่ทรงตอบปัญหาเหล่านี้ก็เพราะ แม้จะรู้คำตอบก็ไม่ใช่ว่าที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อความดับสิ้นแห่งทุกข์ อย่างไรก็ตามความสนใจของพุทธปรัชญาในเรื่องโลก การเกิดขึ้นหรือสิ้นสุดก็มีอยู่บ้าง การพูดถึงโลกที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรบางพระสูตร อาจกล่าวจำแนกได้ 2 ลักษณะ คือการพูดถึงโลกในทางวัตถุวิสัย (Objective World) และการพูดถึงโลกในเชิงอัตวิสัย (Subjective World)

⁸ ที. ม. (ไทย) 10/141/122.

1) โลกเชิงวัตถุวิสัย

คือโลกที่มีอยู่ตามธรรมชาติ มันมีธรรมชาติของมันอย่างไรมันก็มีอยู่อย่างนั้น ตัวเราเป็นเพียงสิ่งหนึ่งในบรรดาสิ่งที่มีอยู่ในโลก เรารับรู้การมีอยู่ของโลกโดยอาศัยประสาทสัมผัส ตัวเรามีอยู่หรือไม่มีอยู่ก็ไม่กระทบการมีอยู่ของโลก เพราะการมีอยู่ของโลกเชิงวัตถุวิสัยนี้ไม่ขึ้นอยู่กับการมีอยู่ของเรา ข้อความที่กล่าวถึงโลกในลักษณะเช่นนี้มีอยู่ในอัคคัณฺฐสูตรแห่งที่ฌนิกาย เป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พราหมณ์หนุ่ม 2 คน คือ วาเสฏฐะและภราวาชะดังนี้

ดูกรวาเสฏฐะและภราวาชะ มีสมัยบางครั้งบางคราว โดยล่วงระยะเวลาที่ยืดยาวช้านานที่โลกนี้จะพินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่มาก เหล่าสัตว์ย่อมเกิดในชั้นอภัสสรพรหม สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปีติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายตนเอง สัญจรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลที่ยืดยาวช้านาน..... ดูกรวาเสฏฐะและภราวาชะ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล โลกนี้จึงกลับเจริญขึ้นมาอีก⁹

ข้อความที่ว่า “โดยล่วงระยะเวลาที่ยืดยาวช้านานที่โลกนี้จะพินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่...” แสดงให้เห็นว่าโลกซึ่งไม่อาจทราบได้ว่าเกิดขึ้นเมื่อไรนั้นได้ดำเนินมาถึงเวลาที่เกิดความพินาศขึ้น เมื่อเวลาผ่านไปนาน นานเท่าไรไม่อาจกำหนดได้ โลกนี้ก็กลับเจริญขึ้นมาใหม่และหมู่สัตว์พวกหนึ่งก็กลับมาจุติในโลกตามที่พรรณนาไว้ในอัคคัณฺฐสูตร¹⁰

เห็นได้ว่าพุทธศาสนาพูดถึงการกำเนิดโลกมีลักษณะเป็นวิวัฒนาการมีการผ่านความเจริญและความเสื่อมมาแล้วหลายยุคหลายสมัยวนเวียนกันเป็นวัฏจักรสิ่งทั้งหลายมีการเกิดขึ้นและแตกดับหมุนเวียนกันไปไม่รู้จักจบสิ้น และเนื่องจากความคิดในพุทธปรัชญานั้นไม่มีความคิดเรื่องปฐมเหตุของโลก พุทธศาสนาถือว่าโลกและสิ่งต่าง ๆ มีระบบและมีวิวัฒนาการเป็นไปโดยตัวของมันเองโดยธรรมชาติ เป็นไปอย่างมีระเบียบ เป็นระบบแบบวิวัฒนาการ เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วก็เสื่อมสลายไปตามวิถีกลไกแห่งธรรมชาติของมันเอง

ส่วนคำว่าจักรวาล (Universe) ในทรรศนะพุทธปรัชญานั้น ได้แก่ โลกในขอบเขตที่สิ่งหนึ่งสิ่งใดดำรงอยู่ ทุกสิ่งทุกอย่างซึ่งมีอยู่ที่ใดที่หนึ่ง แยกแยะซึ่งทั้งหมด ดวงดาวรวมทั้งผู้สร้างและระบบของแกแลกซีหรือกลุ่มดาวที่อยู่ในอวกาศในจักรวาลอื่น พระพุทธเจ้า

⁹ ที. ปา. (ไทย) 11/119/88.

¹⁰ สุนทร ฌ รั้งสี , พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า 52.

ตรัสไว้ชัดเจนว่าจักรวาลมีมากมายนับเป็นแสน ๆ จักรวาล บุคคลไม่สามารถไปในที่สุดของจักรวาลได้พระพุทธองค์ตรัสเรื่องนี้กับโรหิตัสสะเทพบุตร ซึ่งทูลถามว่า ในที่ใดไม่มีผู้เกิด แก่ตาย จุติ (เคลื่อน) อุบัติ (เข้าถึง) เราอาจหรือไม่ที่จะรู้ จะเห็น จะบรรลุถึงที่สุดนั้นด้วยการเดินทางให้ถึง ตรัสตอบว่า ไม่อาจทำได้ โรหิตัสสะเทพบุตร กราบทูลแสดงความมหัศจรรย์ใจในพระดำรัสตอบแล้วแล้วว่า สมัยหนึ่งตนเคยเป็นฤๅษีมีฤทธิ์เหาะไปในอากาศได้อย่างรวดเร็วขนาดก้าวเดียวข้ามมหาสมุทรได้ตนสำรวจอวกาศอยู่ 100 ปียังไม่พบที่สุดแห่งจักรวาลถึงแก่กรรมเสียระหว่างการสำรวจโรหิตัสสะพูดถึงการสำรวจโอกาสโลก(โลกอวกาศ) แต่พระพุทธองค์ตรัสตอบเพียงต้องการให้โรหิตัสสะรู้ว่าพระองค์ทรงทราบความกว้างไกลของจักรวาล แต่เรื่องนี้ไม่อยู่ในความสนใจของ พุทธศาสนา พุทธศาสนาสงสารใจเรื่องสังขารโลกโดยพระองค์ตรัสว่า “พระองค์ทรงบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับโลก ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ในร่างกายนี้แหละอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจครอง”¹¹

คำว่าโลกและจักรวาลในที่นี้หมายถึงเบญจขันธ์ โดยพระพุทธเจ้าทรงเน้นที่ตัวมนุษย์ แต่ละคนว่า ประกอบด้วยกองธรรม 5 กองคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พระองค์ทรงย้ำถึงเรื่องนี้นักคิดโบราณได้เสนอไว้ว่าใครเป็นผู้สร้างโลก โลกเกิดขึ้นมาได้อย่างไร เรื่องราวดังกล่าวทั้งหมดนั้นยังไม่ถูกต้องเพียงพอเนื่องจากสิ่งเหล่านี้ตั้งอยู่บนรากฐานของความรู้สึกทางประสาทสัมผัส ความอยาก ความหวัง ความกลัวอันไม่แน่นอน การแก่งความเป็นจริงอย่างนี้ ควรจะสลัดทิ้งเสีย เรื่องทำนองนี้พระองค์ทรงเห็นว่ามันไม่นำบุคคลไปสู่เป้าหมายแห่งชีวิตคือการบรรลุธรรมชั้นโลกุตระ และวิมุตติสุข อันเป็นภาวะที่ปลอดจากความทุกข์ทั้งปวง

ข้อความอันน่าสนใจที่สุดเกี่ยวกับโลกมีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกได้แก่ข้อความในจुฬนีสสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตในพระสูตรดังกล่าวพระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายเกี่ยวกับโลกธาตุซึ่งได้แก่ โลกหรือดาวเคราะห์ที่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่แก่พระอานนท์ว่า

ดูก่อนอานนท์ จักรวาลหนึ่งมีกำหนดเท่ากับโอกาสที่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์โคจรทั่วทิศสว่างไสวรุ่งโรจน์ โลกมีอยู่หนึ่งพันในจักรวาลเช่นนั้น ในหนึ่งพันโลกที่มีอยู่ในพันจักรวาลนั้น มีดวงจันทร์พันดวง มีดวงอาทิตย์พันดวง มีขุนเขาสิเนรุหนึ่งพัน มีชมพูทวีปหนึ่งพัน มีอปรโคยานทวีปหนึ่งพัน มีอุตตรกูทวีปหนึ่งพัน มีปุพพวิเทห

¹¹ อจ. จตุกก. (ไทย) 21/48/76.

ทวีปหนึ่งพัน มีมหาสมุทรสี่พัน มีท่าวมหาราชสี่พัน มีสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาหนึ่งพัน มีสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หนึ่งพัน มีสวรรค์ชั้นยามาหนึ่งพัน มีสวรรค์ชั้นดุสิตหนึ่งพัน มีสวรรค์ชั้นนิมมานรดีหนึ่งพัน มีสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีหนึ่งพัน มีพรหมโลกหนึ่งพัน คู่ก่อนอนานนท์ นี้เรียกว่าสหัสสิญฺฐิกาโลกธาตุ (โลกธาตุ ขนาดเล็กมีหนึ่งพันโลก ในหนึ่งพันจักรวาล) โลกคุณด้วยส่วนพันแห่งโลกธาตุขนาดเล็กซึ่งมีในพันจักรวาลนั้น นี้เรียกว่า ทวิสหัสสิมัจฉิมิกาโลกธาตุ (โลกธาตุขนาดกลางมีหนึ่งล้านโลกในหนึ่งล้านจักรวาล) โลกคุณด้วยส่วนพันแห่งโลกธาตุขนาดกลางซึ่งมีในล้านจักรวาลนั้น นี้เรียกว่า ติสหัสสิมหาสหัสสิโลกธาตุ (โลกธาตุขนาดใหญ่มีหนึ่งพันล้านโลกในหนึ่งพันล้านจักรวาล) คู่ก่อนอนานนท์ ตถาคตมุ่งหมายอยู่ พึงทำโลกธาตุอย่างใหญ่ประมาณแสน โกฎิจักรวาลให้รู้แจ้งได้ด้วยเสียงหรือทำให้รู้แจ้งได้เท่าที่มุ่งหมาย¹²

ในพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ สิ่งที่ทำให้หน้าอัศจรรย์ก็คือในขณะที่ปัจจุบันวิทยาศาสตร์หรือนักวิทยาศาสตร์สาขาดาราศาสตร์ยังไม่รู้ชัดว่าในสากลจักรวาลอันกว้างหาที่สุดมิได้ นอกจากโลกของเราแล้วยังมีโลกอื่นที่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่เช่นเดียวกับโลกของเราอีกหรือไม่ ในขณะที่นักวิทยาศาสตร์ยังอยู่ในขั้นที่เพียงสันนิษฐานว่า นอกจากโลกของเราก็คงจะยังมีโลกอื่น ๆ อีกในสากลจักรวาลที่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่ แต่พระพุทธเจ้าทรงทราบแน่ชัดมากกว่าสองพันห้าร้อยปีมาแล้วว่า ยังมีโลกหรือโลกธาตุอื่น ๆ อีกมากมายจำนวนนับไม่ถ้วนที่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่เช่นเดียวกับโลกที่เราอาศัยอยู่ขณะนี้¹³ จำนวนโลกและจักรวาลตามทรรศนะของพุทธปรัชญามีกล่าวไว้ในพระสูตรดังกล่าวข้างต้นนั้นมีจำนวนเป็นล้าน ๆ จักรวาล (ในที่นี้คำว่าโลกกับจักรวาลท่านใช้แทนกัน)¹⁴

ทรรศนะของพุทธปรัชญา โลกที่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่นั้นไม่ใช่ว่าจะมีแต่โลกของเราเท่านั้น แต่ยังมีโลกอื่น ๆ ขนาดต่าง ๆ อีกนับจำนวนไม่ถ้วนที่มีสิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่เช่นเดียวกันข้อความที่ว่า “...จักรวาลหนึ่งมีกำหนดเท่ากับโอกาสที่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์โคจรทั่วทิศว่างไสวรุ่งโรจน์...” แสดงให้เห็น ชัดเจนว่าสุริยจักรวาลที่พระพุทธเจ้าทรงทราบ

¹² อจ. ติก. (ไทย) 20/520/217.

¹³ สุนทร ฌ รังสี , พุทธปรัชญาจากพระ ไตรปิฎก, หน้า 54.

¹⁴ มหามกุฏราชวิทยาลัยฯ, พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ 1 ภาคที่ 3, (กรุงเทพมหานคร : เฉลิมชาฎการพิมพ์, 2526), หน้า 440.

นั้นสอดคล้องกับสุริยจักรวาลที่นักวิทยาศาสตร์รู้จักอยู่ในปัจจุบัน¹⁵

ในพุทธปรัชญาการนับอายุของโลกช่วงหนึ่งไม่ได้นับตั้งแต่ตอนช่วงที่โลกเริ่มเกิด มีขึ้นจนถึงแตกดับ แต่นับตั้งแต่ตอนที่โลกซึ่งมีอยู่แล้วนี้เริ่มเข้าสู่ระยะแตกจนแตกเต็มที่แล้ว เริ่มพัฒนาใหม่ไปจนพัฒนาเต็มที่แล้วตั้งอยู่อย่างนั้นก่อนจะเข้าสู่ช่วงการแตกในรอบใหม่ที่ พุทธปรัชญานับอายุโลกเช่นนี้ก็เพราะพุทธปรัชญาไม่ได้ถือว่า โลกเกิดมีขึ้นเพียงครั้งเดียว เมื่อแตกดับไปแล้วก็ไม่มีอยู่อีก แต่มีทฤษฎีที่ว่าเมื่อโลกแตกไปนั้น มันไม่ได้กระจัดกระจาย สูญหายไปโดยสิ้นเชิง เป็นเพียงสิ่งทั้งปวงในโลกถูกทำลายไปหมดสิ้น ส่วนโลกในภาวะของ สสารยังเกาะกลุ่มกันอยู่เมื่อเวลาหลังการแตกดับผ่านไปนานจนไม่อาจกำหนดได้ว่านานเท่าไร โลกจะเริ่มวิวัฒนาการในรอบใหม่จนกระทั่งสิ่งมีชีวิต ทั้งพืช สัตว์และมนุษย์เกิดมีขึ้นมาใหม่ เมื่อเวลาผ่านไปจนยากจะกำหนดได้ โลกก็จะเข้าสู่ช่วงการแตกดับในรอบใหม่ การแตกดับและการวิวัฒนาการขึ้นใหม่ของโลกจะหมุนวนเป็น วัฏจักรอย่างนี้เรื่อยไป พุทธปรัชญาถือว่าที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลายของโลกเป็นสิ่งที่ไม่อาจกำหนดได้

2) โลกเชิงอัตวิสัย

โลกเชิงอัตวิสัยคือโลกในความหมายที่สัมพันธ์กับตัวรับรู้(อายตนะ) การมีอยู่ของโลกมีข้อความในพระไตรปิฎก ที่กล่าวถึงโลกในลักษณะนี้คือ

ดูกรสมิทธิ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่เรารู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณมีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั้น... ใจ ธรรมารมณฺ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยมโนวิญญาณ มีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั้น... ดูกรสมิทธิ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่เรารู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณ ไม่มี ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั้น... ใจ ธรรมารมณฺ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่รู้แจ้งด้วยมโนวิญญาณไม่มี ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั้น¹⁶

โลกในเชิงอัตวิสัยเป็นโลกที่เกี่ยวข้องกับการรับรู้ของตัวผู้รู้ การมีอยู่ของโลกในแง่นี้สัมพันธ์กับการมีอยู่ของตัวผู้รู้ กล่าวได้ว่าเป็นโลกของใครของมัน ถ้าตัวผู้รู้ไม่มีอยู่ โลกที่เขารับรู้ก็จะพลอยหายไปด้วย เราผู้ที่ได้ว่าโลกภายนอกมีอยู่จริงด้วยประสาทสัมผัสนั้นคือเรามองเห็นโลกและสิ่งต่าง ๆ ในโลกได้ เราจับต้องสิ่งที่มีอยู่ในโลกได้โดยอาศัยสิ่งที่เรารับรู้

¹⁵ สุนทร ฌ ริงสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า 56.

¹⁶ ส. สฟา. (ไทย) 18/68/58.

ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 เป็นตัวนำ เราสามารถคิดหรือจินตนาการถึงสิ่งที่มีอยู่ห่างไกลเกิน
วิสัยของประสาทสัมผัสธรรมดาได้เพราะฉะนั้นโลกจึงมีอยู่ เราทราบว่าโลกมีอยู่ก็โดยอาศัย
การรับรู้การมีอยู่ของมัน ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจของเรา ที่พุทธปรัชญาเรียกว่า
อายตนะภายใน ถ้าอายตนะภายในของเรารับรู้ไม่ได้โดยเราก็ไม่อาจรู้ได้ว่าโลกภายนอกมีอยู่
หรือไม่ นอกจากจะไม่มีทางรู้เกี่ยวกับโลกภายนอกแล้วแม้แต่การมีอยู่ของตัวเองเองก็ไม่มี
ทางทราบได้ว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่เช่น “เวลาเรานอนหลับสนิทย่อมไม่มีการฝัน (ความฝัน
เกิดขึ้นในเวลาที่ไม่หลับสนิท)”¹⁷ ประสาทรับสัมผัสทุก ๆ ทางหยุดการรับรู้ ความรู้สึกทางใจก็
ไม่มี ในเวลาเช่นนี้โลกทั้งโลกที่เราเคยรับรู้หายไปสิ้นเชิง นอกจากโลกทั้งโลกจะหายไป
แล้ว ตัวของเราก็พลอยหายไปด้วย เราจะรู้ว่าตัวเรายังคงมีอยู่ก็ต่อเมื่อเราตื่นจากหลับแล้ว
เท่านั้น พอเรารู้สึกตัวตื่นขึ้น โลกทั้งโลกในความรู้สึกของเราก็ปรากฏขึ้นพร้อมกัน โลก
ของเราเกิดมีขึ้นพร้อมกับที่เรารู้สึกว่าตัวเรามีอยู่

เพราะฉะนั้นความรู้สึกว่าตัวเรามีอยู่ดับหายไปเมื่อไร “โลกในความรู้สึกของเรา
ก็ดับหายไปเมื่อนั้น ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า...เรายอมบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก
ความดับแห่งโลกและปฏิบัติเครื่องให้ถึงความดับแห่งโลกในอรรถภาพอันมีวาหนะมีสัญญา
และมีใจนี้เท่านั้น”¹⁸ โลกตามที่เราเห็นหรือรู้สึกว่ามีอยู่ล้วนแต่สัมพันธ์กับอายตนะภายใน
ของเราทั้งสิ้นมันเป็นโลกตามที่อายตนะภายในของเราบอกหรือรายงานให้เราทราบเราไม่
อาจรู้จักโลกหรือ สิ่งต่างๆที่อายตนะภายในไม่ได้บอกให้เรา

ข้อความที่น่าอัศจรรย์ที่สุดได้แก่ข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงสิ่งทั้งปวง
ซึ่งแสดงสิ่งทั้งปวงได้ครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุด นักปรัชญา ไม่ว่าจะในอดีต ปัจจุบันหรือใน
อนาคตไม่อาจโต้แย้งได้เลยคือ “...คุณกรณิกษุทั้งหลายก็อะไรคือสิ่งทั้งปวง จักขุกับรูป หูกับ
เสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณภูมิมหัพพะ ใจกับธรรมารมณอันนี้เรากล่าวว่า
สิ่งทั้งปวง...”¹⁹ สิ่งมีอยู่ทั้งหมดตามทรรคนะพุทธปรัชญามีเพียงสิ่งที่เป็นอายตนะภายในกับ
สิ่งที่เรียกว่าอายตนะภายนอกเท่านั้นไม่มีอะไรนอกเหนือไปจากนี้ โดยจำนวนกล่าวว่ามี 12
คือเป็นอายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6 แต่กล่าวในเชิงปรัชญามีเพียง 2 เท่านั้น

¹⁷ สุนทร ธน รั้งสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า 72.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

คือผู้รู้ (Subject) กับสิ่งที่ถูกรู้ (Object) ไม่มีสิ่งที 3 บางคนอาจกล่าวว่ายังมีสิ่งที 3 คือ ความรู้ (Knowledge) แต่ความรู้ก็คือตัวผู้รู้นั่นเอง

ถ้าจะมีใครมากล่าวว่าเขาปฏิเสธสิ่งทั้งปวงตามที่พระพุทธเจ้ากล่าวไว้ โดยจะแสดงสิ่งอื่นว่าเป็นสิ่งทั้งปวงไม่ว่าเขาจะแสดงหรืออธิบายอย่างไรสิ่งทั้งปวงที่เขากล่าวถึงก็ไม่ มีทางจะมีนอกเหนือไปจากผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ได้เลย นอกจากโลกตามหลักฐานที่ปรากฏใน พระไตรปิฎก ดังกล่าวมาแล้วในพุทธปรัชญายังมีโลกที่มีการกล่าวถึงในอรรถกถาและคัมภีร์ ะดับอรรถกถาอีก 3 นัย คือ โลก 3 นัยที่ 1

ในอรรถกถา ที่มณิกาย สีลขันธวรรค ชื่อว่า เวรัญชกัณฐวรรค²⁰ และใน คัมภีร์ ปฐมสมันตปาสาทิกา²¹ ได้กล่าวถึงโลกไว้ 3 อย่างคือ

1)สังขารโลกได้แก่ โลกคือสังขาร คำว่า“สังขาร”ในที่นี้หมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไป ตามการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย เพราะฉะนั้นโลกคือสังขารจึงหมายถึงบรรดาสภาวะธรรมทั้ง ปวง ทั้งที่มีจิตและไม่มีจิต ที่เมื่อเกิดมีก็มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อตั้งอยู่ก็มีเหตุปัจจัย ปรุงแต่งค้ำจุนให้ตั้งอยู่และเมื่อเสื่อมสลายแตกดับไปก็มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้แตกดับ การ อธิบายนี้อธิบายถึงเอาความหมายของคำว่า “สังขาร” เป็นหลัก

2) สัตว์โลก ได้แก่ โลกคือหมู่สัตว์ คำว่า สัตว์ ในพุทธปรัชญาหมายถึงสิ่งมีชีวิตที่ มีจิตทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็น มนุษย์ สัตว์เดียรัจฉาน สัตว์นรก เปรต อสุรกาย หรือเทวดาใน ทุกภพทุกภูมิ

3) โอกาสโลก ได้แก่ โลกทางกายภาพ อันเป็นที่เกิดและอาศัยอยู่ของสิ่งมีชีวิต ทั้งปวงซึ่งหมายถึงโลกหรือดาวเคราะห์ที่เราอาศัยอยู่นี้

โลก 3 ทั้ง 3 นัย เป็นโวหารเรียกในลักษณะของการจำแนกประเภทเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่า เป็นโลกที่มีอยู่ในสุริยจักรวาลอื่นหรือในสุริยจักรวาลนี้แยกออกไปจาก ดาวเคราะห์ที่มนุษย์อาศัยอยู่แต่อย่างใดหากเป็นมิติอื่นที่รวมอยู่ในดาวเคราะห์ที่เราอาศัยอยู่ นี้เอง²²

²⁰ ที. สี. อ. 11/399.

²¹ ม. มุ. อ. 1/196.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

2. 4 ไตรลักษณ์

หลักคำสอนในพุทธศาสนาที่นับว่าสำคัญที่สุด เป็นพื้นฐานของหลักคำสอนอื่น ๆ คือหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ะ หลักคำสอนในไตรลักษณ์เป็นคำสอนเรื่องธรรมชาติของสรรพสิ่ง เมื่อกกล่าวโดยรวมแล้วก็คือเป็นแก่นแท้ของพุทธศาสนามีพุทธพจน์กล่าวถึงไตรลักษณ์ไว้ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ...สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตตา”²³ หลักที่เรียกว่าไตรลักษณ์นั้นได้แก่อนิจจตา ทุกขตาและอนัตตตา หลักทั้งสามอย่างนี้เรียกอีกอย่างว่าสามัญลักษณ์ะคือลักษณะสามัญที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีเสมอกัน สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้น สิ่งนั้นย่อมตกอยู่ภายใต้กฎสามัญลักษณ์ะนี้ เพราะฉะนั้นทุกสิ่งในสากลจักรวาลไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือสิ่งไม่มีชีวิตย่อมมีลักษณะสามัญเหมือนกันหมด

สิ่งที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติ พระพุทธเจ้าไม่ว่าพระองค์ใดเมื่ออุบัติขึ้นก็ทรงค้นพบหรือตรัสรู้หลักหรือกฎธรรมชาติที่เรียกว่าไตรลักษณ์นี้เหมือนกันหมดเมื่อทรงค้นพบแล้วก็นำมาสั่งสอนให้แก่ชาวโลกได้รู้เห็นและเข้าใจสิ่งทั้งปวงตามสภาพความเป็นจริงคือโดยธรรมชาติสิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์หรือทนอยู่ในสภาพเดียวตลอดไปไม่ได้และเป็นสิ่งที่ปราศจากตัวตนที่ไม่เที่ยงอย่างไร ก็ควรรู้และเข้าใจสิ่งทั้งปวงตามสภาพที่มันเป็นจริงอย่างนั้น

คำว่า “สังขาร” หมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย มีความหมายเดียวกันกับคำว่าสังขตธรรมท่านแบ่งย่อยออกเป็น 2 ชนิดคืออุปาทินกสังขารได้แก่ สังขารที่มีชีวิตและมีจิต เช่น มนุษย์ สัตว์เดียรัจฉานชนิดต่าง ๆ รวมทั้งเทวดา เปรต สัตว์นรก ฯลฯ และ อุปาทินกสังขารคือสังขารที่ไม่มีจิตเช่นต้นไม้ ก้อนหิน รถยนต์ เครื่องบิน ฯลฯ ชั้นที่ 5 ทั้งหมดคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็รวมอยู่ในไตรลักษณ์นี้

ส่วนคำว่า “สังขตธรรม” ตามทรรคนะพุทธปรัชญา สังขารหรือสังขตธรรมนี้เป็นไปตามลักษณะของไตรลักษณ์ครบทั้งสามลักษณะคือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตตาแต่สิ่งที่มีอยู่ตามทรรคนะพุทธปรัชญานั้นไม่ได้มีอยู่เฉพาะสิ่งที่เรียกว่าสังขารเท่านั้น หากยังมีสิ่งที่เรียกว่าวิสังขารหรืออสังขตธรรมอยู่ด้วย สิ่งที่จัดเป็นอสังขตธรรมก็คือสิ่งที่

²³ อจ. ติก. (ไทย) 20/576/274.

ปราศจากการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยไม่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยหรือเรียกว่าอยู่เหนือการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยสิ่งที่มีลักษณะเช่นนี้ในพุทธปรัชญามีเพียงสิ่งเดียวคือ “นิพพาน”

พุทธปรัชญายืนยันว่า นิพพาน ซึ่งเป็นวิสังขารหรืออสังขตธรรมนี้เป็นโลกุตระธรรมคือธรรมที่อยู่เหนือความเป็นไปของสิ่งทั้งปวงในโลก สิ่งทั้งปวงในโลกก็คือการเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรเปลี่ยนในท่ามกลางและเสื่อมสลายหรือแตกดับในที่สุด

กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตตา ส่วนนิพพานนั้นเมื่อเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความเป็นไปของสิ่งทั้งปวงในโลก มันจึงไม่เป็นสิ่งที่เป็นอนิจจตาและไม่เป็นทุกขตา แต่นิพพานก็เป็นธรรมอย่างหนึ่งตามความหมายของคำว่า “ธรรม” นิพพานจึงรวมอยู่ในบรรดาสิ่งที่เป็นอนัตตตา คือปราศจากตัวตน

หลักไตรลักษณ์เป็นลักษณะที่แสดงถึงธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายว่าล้วนประกอบไปด้วยอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ ทั้งหมดเป็นไปตามกฎธรรมชาติอยู่ในรูปที่เป็นกระแส มีการเกิด ตั้งอยู่และดับลงต่อกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่เกี่ยวเนื่องอาศัยกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกัน ซึ่งพุทธปรัชญาแสดงลักษณะดังกล่าวนี้ไว้รูปของปฏิจสุมุบาท เป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องต่อกันเป็นกระแสมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็น ไตรลักษณ์

ทั้ง 2 ลักษณะนี้เกี่ยวเนื่องสืบโยงกันทำให้เห็นลักษณะจริงแท้ เป็นกฎธรรมชาติอันครอบคลุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวงดังกล่าว เพื่อความเข้าใจในลักษณะสากลหรือลักษณะสามัญในไตรลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นจริงในธรรมชาติที่พระพุทธเจ้ากล่าวไว้ในไตรลักษณ์ผู้วิจัยขอแยกออกเป็นลักษณะแต่ละส่วนดังนี้คือ

2.4.1 อนิจจตา

อนิจจตาหรืออนิจจลักษณะ(impermanence) มีความหมายสั้น ๆ ว่า ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไปเพราะทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาคือเปลี่ยนแปลงติดต่อกันไปเรื่อย ๆ ตามอำนาจของเหตุปัจจัยไม่หยุดอยู่กับที่ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดี๋ยว่า “ชื่อว่าอนิจจตา โดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไป ๆ”²⁴

²⁴ ชุ. ปฏิ. 31/79/53.

พุทธปรัชญาแสดงว่า อนิจจตา คือความเปลี่ยนแปลงอันเป็นลักษณะที่เสมอเหมือนกันของสังขารธรรม เพราะไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง เกิดดับทุกขณะ ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกัน มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน มีอยู่ในรูปของกระแส ไม่ขาดสาย ความเปลี่ยนแปลงนี้ เป็นปรากฏการณ์ที่ไม่มีผู้สร้างหรือเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นไปตามธรรมดา แต่ก็มีไฉ่เกิดโดยบังเอิญ แต่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น มีระเบียบ กฎเกณฑ์และทิศทางที่แน่นอน

อนิจจตาเป็นลักษณะทางสายกลาง ปฏิเสธความเห็นว่าเที่ยง(สัสตทิฏฐิ) และความเห็นว่าขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) สิ่งที่พุทธปรัชญายืนยันก็คือ สรรพสิ่งเปลี่ยนแปลงไม่เที่ยงไม่คงที่ สัมพันธ์สืบเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา แม้ดับสลายไปแล้วก็ยังเป็นเหตุปัจจัยแก่กันแม้ดับสลายไปแล้วก็ยังเป็นเหตุปัจจัยแก่สิ่งอื่นโดยเป็นการเคลื่อนไปด้วยอำนาจพลังธรรมชาติ ลักษณะที่เป็นอนิจจตานั้นเป็นไปทีละน้อย ๆ มิใช่เปลี่ยนแปลงไปโดยฉับพลันแต่จะพิจารณาได้โดยเห็นเป็นช่วง ๆ เช่น เป็นเด็กเล็กแล้วกลายมาเป็นเด็กใหญ่ เป็นหนุ่มสาวเป็นผู้ใหญ่ในระหว่างที่ แปรเปลี่ยนจากเด็กเล็กมาเป็นผู้ใหญ่ นั้นแปรเปลี่ยนทุกลมหายใจเข้าออกทีละน้อย ๆ อนิจจตานี้ถ้า “ไม่พิจารณาด้วยปัญญาจริง ๆ จะไม่เห็น ต่อเมื่อรวมเข้าเป็นส่วนใหญ่อันเป็นลักษณะจึงเห็นเป็นตอน ๆ ”²⁵ กล่าวคือสิ่งทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลงทุกขณะที่เป็นไปทีละน้อยมองเห็นอาการไม่ชัดด้วยตาแต่ต้องใช้ปัญญาพิจารณามองการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นช่วง ๆ ไปและธรรมชาติเป็นตัวการหรือเหตุของการเปลี่ยนแปลงเป็นพลังเจียบแฝงอยู่ใน สรรพสิ่ง พุทธศาสนาเรียกว่า “สังขาร” การที่สิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะไหลเอ่ออยู่ตลอดเวลาเรียกว่า “อนิจจตา”(ความไม่เที่ยง) ภาษาปรัชญาเรียกว่า Motion สิ่งทั้งหลายจึงมีการเปลี่ยนแปลงเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีเป้าหมายคือการมีรูปแบบใหม่ (New Form) การได้มีรูปแบบใหม่เรียกว่า การเกิด “เมื่อได้รูปแบบใหม่แล้วดำรงอยู่ชั่วขณะเรียกว่า ”การพัก” สุดท้ายก็จากไปจากรูปนั้น แล้วเกิดเป็นรูปใหม่อีกต่อไป เป็นสังสารวัฏทางด้านกายภาพทำให้สิ่งคมอยู่ได้โดยการสืบต่อกันไม่ขาดสาย”²⁶

²⁵ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร :มหาเมฆวิทยาวชิรวิทยาลัย, 2515), หน้า 11.

²⁶ สนิท ศรีสำแดง, **ปรัชญาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544), หน้า 187.

ในพุทธปรัชญาเถรวาทสังฆตธรรมมิได้หมายเอาเฉพาะที่เป็นวัตถุเท่านั้นที่มีการเปลี่ยนแปลงหรือแตกดับยังหมายเอาจิตที่มีลักษณะเป็นนามรูปด้วย เพราะพุทธปรัชญา ยอมรับว่าจิตมีจริง ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่าจิต มโน วิญญาณ ใน ความหมายเดียวกัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติใดที่เรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง การที่ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้จะพึงเบื่อหน่าย คลายความยินดีหรือหลุด พ้น ในธรรมชาตินั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้”²⁷ จิตเป็นอนิจจตาเปลี่ยนแปลงทุกขณะกล่าวให้ชัดก็ คือจิตเกิดดับทุกขณะ จิตที่เกิดดับแต่ละขณะนิยมเรียกว่า ดวง จิตเกิดดับ 1 ขณะ จัดเป็น จิต 1 ดวง จิตแต่ละขณะเกิดดับเร็วที่สุด พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเร็วของจิตไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต ภิกษุทั้งหลายจิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้นแม้จะอุปมา ก็กระทำไม่ได้ง่าย”²⁸ จิตเกิดดับ แต่ละขณะกินเวลาสั้นกว่าสายฟ้าแลบหลายเท่า นัก สรรพสิ่งในโลกไม่ว่าจะเป็นจิตหรือวัตถุ ตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับไป ไม่มีอะไรเที่ยงแท้ถาวร การยึดถือทรรคนะว่าสรรพสิ่งตั้งอยู่ชั่วขณะ (ขณิก) นี้ทำให้พุทธปรัชญาได้ ชื่อว่า “ขณิกวาท” นั่นเอง

2.4.2 ทุกขตา

ทุกขตาหรือทุกขลักษณะ (Conflict) หมายถึงศักติ (Potency) ที่ทำให้สิ่ง ทั้งหลายแปรปรวนหรือเปลี่ยนแปลง เป็นศักติ(พลัง)ที่อยู่ในตัววัตถุหรือเป็นอันเดียวกับวัตถุ นั้นๆ ตามหลักที่ว่าธรรมชาติมีพลัง มีความโน้มเอียงไปสู่ความเปลี่ยนแปลง ทุกข์เป็นตัวการ ที่ก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวเป็นพลังเฉียบ (Passive force)²⁹ ทุกขลักษณะนี้เป็นภาวะที่ บีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัวเพราะมีปัจจัย ประจุแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้

ทุกข์ในไตรลักษณ์นี้เป็นกฎความเป็นจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติที่ครอบคลุมอยู่ใน สิ่งทั้งปวงหมายถึงสภาพที่ทนอยู่เช่นนั้นตลอดไปไม่ได้ต้องแปรเปลี่ยนไปเป็นทุกข์ด้วยเหตุ4 ประการคือ (1) การเกิดและการสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา (2) ทนได้ยากหรือคงสภาพเดิม อยู่ไม่ได้ (3) เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (4) แย้งต่อสุข คือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธสุขหรือกัดกัน

²⁷ ส. นิ. (ไทย) 16/61/115.

²⁸ อ.จ. เอกก. (ไทย) 20/48/10.

²⁹ สนิท ศรีลำแดง, ปรัชญาเถรวาท, หน้า 184.

ความสุขอยู่ในตัว³⁰ หลักไตรลักษณ์ทั้ง 2 กรณีคือ อนิจจตา กับทุกขตา มีความเกี่ยวเนื่องกัน คือ ความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏแก่อายตนะเป็นอนิจจตา ส่วนทุกขตาเป็นภาวะแฝงที่เราไม่สามารถเห็นด้วยอายตนะ เราอาจเรียกอนิจจตาว่า ภาวะที่ปรากฏ (actuality) และเรียกทุกขตาว่าภาวะที่แอบแฝง (potentiality) การกล่าวถึงคำว่าทุกขตาหรือทุกข์นั้นอาจชวนให้เข้าใจว่า ภาวะนี้แฝงคุณค่าทางจริยศาสตร์ คือความเป็นสิ่งที่ไม่ดีเอาไว้ ที่จริงหลักไตรลักษณ์เป็นหลักที่อธิบายความเป็นจริงในธรรมชาติว่าเป็นไปอย่างไรเท่านั้นมิได้แฝงคุณค่าในทางจริยศาสตร์แต่ประการใด เพราะหลักไตรลักษณ์มิได้ระบุว่าความเป็นจริงเหล่านี้ดีหรือไม่ดี ในอภิธรรมปิฎกกล่าวเอาไว้ว่า โลกทางกายภาพมีสภาพเป็นอัปยาคตธรรม คือไม่ดีไม่เลวในตัวมันเอง ดังนั้นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกทางกายภาพเช่นทุกขตาและอนิจจตาจึงไม่มีคุณค่าทางจริยศาสตร์แต่ประการใด

การกล่าวว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ย่อมหมายความว่าถึงความทุกข์ของสิ่งไว้ชีวิตด้วย เช่นก้อนอิฐหรือกองทราย ในกรณีเช่นนี้ ก้อนอิฐไม่มีจิตรับรู้ทุกขเวทนา แต่เป็นทุกข์ในความหมายที่ใช้ในไตรลักษณ์นั่นคือ สรรพสิ่งเป็นทุกข์เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เนื่องจากถูกบีบคั้นให้เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เช่นเดียวกับก้อนอิฐที่ถูกสภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติบีบคั้นเป็นระยะเวลานานจนกลายเป็นดินเรียกว่าเป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์

ดังนั้นความทุกข์จึงมีความสัมพันธ์กับความไม่เที่ยงดังพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”³¹ ซึ่งหมายถึงสรรพสิ่งไม่เที่ยงเพราะถูกบีบคั้นให้ต้องเปลี่ยนแปลง เมื่อพูดว่าก้อนหินเป็นทุกข์ ต้นไม้เป็นทุกข์ เครื่องจักรเป็นทุกข์ ตามความหมายของพุทธปรัชญาหมายถึงอาการที่สังขารหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งถูกเหตุปัจจัยบีบคั้นทำให้คงสภาพเดิมไว้ไม่ได้ค่อย ๆ แปรเปลี่ยนไปที่ละนิดในทุก ๆ ขณะนั่นเองที่เรียกว่ามันเป็นทุกข์ตามความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์

คนเราและสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกันคือสังขารร่างกายถูกเหตุปัจจัยทำให้เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เช่นเซลล์เก่าที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกายกำลังเสื่อมโทรมหรือแตกดับไปแล้วมีเซลล์ใหม่เข้ามาแทนที่แม้แต่บุคคลที่เห็นว่าการกำลังอยู่ในวัยเจริญเติบโตแต่

³⁰ พระราชวรมุนี , พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : คณะธรรมจริยธรรม, 2525), หน้า 69.

³¹ ส. ข. (ไทย) 17/15/29.

ตามความเป็นจริงแล้วความเสื่อมโทรมแตกดับมีขึ้นในร่างกายอยู่ตลอดเวลา

การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงทุกข์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น ทุกข์เหล่านี้มิได้นอกเหนือจากทุกข์รวบยอดในไตรลักษณ์แม้แต่บ่อยพระพุทธองค์ทรงปรารภนาให้บุคคล หาทางกำจัดความทุกข์ด้วยการยอมรับและเผชิญหน้ากับมันโดยใช้วิธีปฏิบัติกับความทุกข์เพื่อหาทางขจัดออกไปให้หมดสิ้น

2.4.3 อนัตตตา

อนัตตตาหรืออนัตตลักษณะ (Soullessness) หมายถึง ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตตาไว้อย่างเดียวว่า“ชื่อว่าเป็นอนัตตตาโดยความหมายว่าหาแก่นสารมิได้”³² ที่ว่า หาแก่นสารมิได้ ก็คือ ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นหรือไม่มีแก่น หมายถึงไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยั่งยืนคงตัวอยู่ตลอดไป โดยความหมายคือไม่มีตัวตน

คัมภีร์อรรถกถา ปฐมปาราชิกวรรณา แสดงความหมายของอนัตตตาว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตตาโดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ”³³ นั้นหมายความว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงปรากฏเป็นไปโดยอาการต่างๆเมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้วหาใช้มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวไม่ ที่เรียกชื่อกันอย่างนั้นอย่างนี้เป็นแต่เพียงกระบวนการหรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรมที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลายไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกกว่าเป็นกระบวนการหนึ่ง ๆ และระหว่างกระบวนการต่างกระบวนการทั้งหลายต่างดำเนินไปเรื่อย ๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไรที่สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันเป็นเรื่องที่สำเร็จเสร็จสิ้นครบกระบวนการเช่น คน รถ แมว มด หมา บ้าน เป็นต้น

ชื่อเหล่านั้น เป็นคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้น เพื่อสะดวกในการสื่อสารหาใช้สภาวะที่แท้จริงไม่ ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็เป็นเพียงแต่หน่วยที่เรียกชื่อเฉพาะอีกอย่างหนึ่ง เมื่อแยกย่อยละเอียดลงไปอีกเราก็จะไม่พบสิ่งที่เคยสมมติกันไว้ในองค์ประกอบรวมแต่เดิมแม้แต่บ่อยเลย ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิด

³² ชุ. ป. (ไทย) 31/79/27.

³³ ชุ. ส. อ. (ไทย) 47/983.

จากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย วางเปล่าจากตัวตนที่เป็นแกนอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐาน ดังตัวอย่างในคัมภีร์พระบาลีว่า “อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้า่มุง มีช่องว่างแหวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือน ฉนใด อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อหนัง มีช่องว่างแหวดล้อม ย่อมเรียกกันว่า เป็นตัวตน (รูป) ฉนนัน”³⁴ มารธามพระวชิราภิกษุณีว่า “สัตว์นี้ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน” พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

นี่ณะมารท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์นี่คือกองแห่งสังขารล้วน ๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่นประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่า ภู ฉนใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีสมมติเรียกว่า สัตว์ฉนนัน แต่จริงทุกขเท่านันเกิดมีและทุกขก็ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกขไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกขไม่มีอะไรดับ³⁵

พระเสลาภิกษุณีกล่าวว่า “ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล อาศัยเหตุมันก็เกิดมี... ประดาขันธ์ ธาตุทั้งหลาย และอายตนะทั้ง 6 เหล่านี้ อาศัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลายก็ย่อมดับไป”³⁶

หลักคำสอนเรื่องอนัตตตาเป็นหลักคำสอนที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในพุทธปรัชญา เมื่อ พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้วทรงชี้ให้เห็นว่าความคิดและความเข้าใจว่ามีอดีตหรือตัวตนที่เที่ยงอยู่ในตัวของมนุษย์นั้นเป็นความคิดและความเชื่อที่ไม่ถูกต้อง ตามสภาพที่แท้จริงอดีตหรือตัวตนเช่นนั้นไม่มีอยู่เลย ดังข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตตาภิกษุทั้งหลายถ้ารูปนี้เป็นอดีตแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราจงอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตตา ฉนนัน รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราจงอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย³⁷

จะเห็นได้ว่าตามทรรศนะของพุทธปรัชญามนุษย์เกิดขึ้นจากการประชุมกันแห่ง

³⁴ ม. ม. (ไทย) 12/346/358.

³⁵ ส. ส. (ไทย) 15/171/227-228.

³⁶ ส. ส. (ไทย) 15/170/226.

³⁷ ส. ข. (ไทย) 17/59/94.

ส่วนประกอบที่ต่างกัน 5 อย่างเรียกว่าขันธ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ขันธทั้งหมดนี้ล้วนเป็นอนัตตาคือไม่ใช่ตัวตนหรือปราศจากตัวตน เหตุผลสำคัญที่พุทธปรัชญาถือว่าขันธ 5 เป็นอนัตตาก็เพราะมันเป็นสิ่งไม่เที่ยงและเป็นทุกข์มีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดาและเพราะมันเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาของเราถ้ามันเป็นอัตตาของเรา เราก็ต้องสามารถบังคับบัญชาให้มันเป็นไปตามความปรารถนาของเราได้ ว่าจริงเป็นอย่างนั้น อย่าเป็นอย่างนี้ ในที่อื่นเมื่อทรงแสดงถึงความเป็นอนัตตาคือ

พระพุทธองค์ก็ตรัสแสดงในทำนองเดียวกันว่า “...สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตาคือ สิ่งใดเป็นอนัตตาคือเหตุทั้งหลายจึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”³⁸

เมื่อขันธ 5 ประชุมพร้อมกันเข้า สิ่งที่เราเรียกสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ก็เกิดขึ้น สิ่งเหล่านั้น เป็นของจริงโดยการสมมติหรือบัญญัติ เมื่อว่าโดยปรมาตย์สัจจะ สิ่งเหล่านั้นคือผลรวมของขันธ 5 นั้นเอง เช่นเดียวกับสิ่งที่เราเรียกโดยทั่วไปว่า “โลก” แท้ที่จริงโลกคือผลรวมของแผ่นดิน ฝืนน้ำ ภูเขา ต้นไม้ ฯลฯ เมื่อเอาส่วนประกอบเหล่านั้นแยกออกจากกัน ความเป็นโลกก็ไม่มี ในทำนองเดียวกัน ความเป็นคน ความเป็นตัวตน ความเป็นแมว ความเป็นนก เป็นต้น ไม่ได้มีอยู่แยกต่างหากจากส่วนประกอบคือขันธ 5 ดังที่พระวชิราภิกษุณีกล่าวไว้ว่า “เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกันย่อมมีศัพท์เรียกว่า รถ ฉันทเมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ ก็สมมติเรียกว่า “สัตว์” ฉันทัน”³⁹

คำสอนเรื่องอนัตตาดำเนินไปสู่แนวคิดเรื่อง สุญญตา เพราะโลกและชีวิตถูกปรุงแต่งมาจากขันธ 5 ซึ่งไม่ใช่อัตตา โลกและชีวิตจึงเป็นของว่าง คำว่า ว่าง ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงภาวะที่ไม่มีสิ่งของใดเลย คำว่าสุญญตาคือหมายถึงว่างจากอัตตาและของที่เกี่ยวข้องกับอัตตา

เนื่องจากสรรพสิ่งไม่มีอัตตา จึงไม่มีสิ่งใดจะยึดถือว่าเป็นอัตตาได้ อัตตาหาได้มีเหตุผลรองรับจากการที่เพราะสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่อย่างเดิวนั้น แม้แต่สิ่งที่มีอยู่ก็เป็นอนัตตาคือเช่นเดียวกันหลักอนัตตาคือจึงเป็นข้อสรุปสุดท้ายเกี่ยวกับจักรวาลและสรรพสิ่ง จุดสำคัญที่สุดที่ได้รับจากหลักการนี้ที่ปรากฏในหลักศาสนธรรมคือ “ไม่พึงยึดถือโลกนี้ว่าเป็น

³⁸ ส. สพ. (ไทย) 18/1-4 /1-4 .

³⁹ ส. ส. (ไทย) 15/171/228.

อัปเดต."

ปัญหาที่เกิดตามมาก็คือ เมื่อพุทธศาสนามีโลกทัศน์ว่าสรรพสิ่งเป็นอนัตตตา เช่นนี้สิ่งต่างๆเกิดขึ้นและมีอยู่อย่างไรเราได้ข้อสรุปมาแล้วว่าการยืนยันว่าเป็นอนัตตตา แตกต่างจากการยืนยันว่าไม่มีอยู่จริงดังนั้นสิ่งที่พุทธศาสนาจะอธิบายเกี่ยวกับโลกและสรรพสิ่งก็คือ วิถีแห่งกลไกของ สรรพสิ่งเหล่านั้นเป็นการรวมกันของธาตุ พื้นฐาน และเกาะเกี่ยว เป็นจักรวาล มนุษย์ และสรรพสิ่ง การมองสรรพสิ่งโดยข้อสรุปสุดท้ายว่า "เป็นอนัตตตา" จึงทำให้มองสรรพสิ่งในลักษณะที่เคลื่อนไหวหรือจะเรียกว่าเป็น "ระบบกลไก" การดำรงอยู่ของสรรพสิ่งเป็นไปตามความเป็นจริงนี้

อาจสงสัยว่าทำไมพุทธศาสนาจึงไม่ยกประเด็นเรื่องความมีอยู่และไม่มีอยู่เป็น บทนำ คำตอบมีว่าเพราะพุทธศาสนาต้องการเริ่มต้นจากจุดที่ว่าสิ่งที่ปรากฏเป็นเพียง ปรากฏการณ์ของกลไกพื้นฐานของจักรวาลเท่านั้น จากจุดนี้เราจึงกลับมาวิเคราะห์ที่ความ มีอยู่และไม่มีอยู่ได้อย่างครบถ้วน การแสดงความเป็นจริงนี้ไม่มีผลเพียงการตอบสนอง ความต้องการแสวงหาความรู้ทางปรัชญาเท่านั้น แต่มีผลอย่างยิ่งใหญ่ต่อมนุษย์ที่จะรู้ ความสัมพันธ์ของตัวเองที่มีต่อสรรพสิ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อการเกิดขึ้นของทุกชีวิตใน มนุษยชาติด้วยความเข้าใจที่ผิดพลาด ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง มนุษย์เข้ายึด กระบวนการเหล่านั้นว่าเป็นความเป็นจริง ทั้ง ๆ ที่เป็นเพียงสิ่งที่ว่างเปล่า มนุษย์จึงเข้าสู่วงจร แห่งทุกข์ด้วยการรับรู้โลกนี้อย่างผิดพลาดด้วยความเข้าใจผิดของตนเอง

ประเด็นที่สำคัญที่ได้แสดงให้เห็นก็คือหลักอนัตตตาไม่ได้เป็นหลักการที่มนุษย์ ฝืนความรู้สึกของตนเองในการรับรู้โลกนี้แต่เพราะจริงๆแล้ว โลกนี้เป็นอย่างนี้เราจึงควรที่จะ รับรู้โลกนี้ตามที่มันเป็นจริง หลักอนัตตตาจึงมีความสมเหตุสมผลของตัวเองทั้งในแง่ของ อภิปรัชญาและในแง่ของศาสนาธรรม โดยสรุปเราได้รับรู้ความเป็นจริงสูงสุดเกี่ยวกับสรรพ สิ่งดังนี้

ก) สรรพสิ่งไม่ได้อยู่ในอำนาจของใคร ๆ และไม่มีใครที่จะเป็นเจ้าของหรืออ้าง ได้ว่าเป็นของตนได้อย่างแท้จริง ส่วนหนึ่งของสรรพสิ่งคือสังขตธรรมเคลื่อนไหวไปตามกลไก ของตนเองส่วนอสังขตธรรมดำรงอยู่ด้วยตนเอง

ข) ส่วนที่เป็นสังขตธรรมไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริง แต่เป็นไปตามกลไกของ การเกิดขึ้นเปลี่ยนแปลงและแตกสลาย อีกส่วนหนึ่งคือ อสังขตธรรม คือสิ่งเดียวที่เราสามารถ ยืนยันได้ว่ามีอยู่จริง เพราะไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และไม่แตกสลาย.

ค) โดยพื้นฐานข้างต้นสรรพสิ่ง (เว้นอสังขตธรรม) จึงดำเนินไปตามกฎแห่งปัจจัยสัมพันธ์ตามหลักกลไกแห่งธรรมชาตินั้น

ง) เนื่องจากสรรพสิ่งเป็นอนัตตตามตามข้อ (ก) ดังนั้น การรับรู้ตามความเป็นจริงและไม่ไปหลงผิดยึดสิ่งใดๆว่าเป็นของตนหรือเนื่องด้วยตนจึงเป็นความสัมพันธ์ของการดำรงอยู่ที่สอดคล้องกับเหตุผลตามระบบกลไก⁴⁰

2.5 ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท แปลว่า “การอาศัยกันและกันเกิดขึ้นของสิ่งทั้งปวงถือว่าเป็นกฎแห่งชีวิตและกฎธรรมชาติ เป็นหลักความเป็นจริงที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติแล้วหรือไม่ก็ตาม”⁴¹ การค้นพบหลักการเรื่องปฏิจจสมุปบาทนับเป็นการค้นพบหลักอภิปรัชญาที่เกี่ยวข้องด้วยกฎของจักรวาลที่สำคัญยิ่งประการหนึ่ง พระพุทธองค์ได้เคยตรัสให้พระอานนท์ฟังว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลักษณะและปรากฏเป็นของลักษณะเพราะไม่รู้ เพราะไม่เข้าใจไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้หมู่มืดวิจยงเหมือนขอดเส้นด้ายของช่างหูกที่พันกันเป็นปมมุ่นงเหมือนกระจุกด้าย เหมือนหญ้ามุงกระจ่าตาย และหญ้าปล้อง ไม่สามารถที่จะล่องพันอบาย ทุกคติ วินิบาต และสังสารวัฏไปได้⁴²

ข้อความข้างต้นให้ความสำคัญยิ่งต่อหลักปฏิจจสมุปบาทและด้วยหลักนี้เองนับเป็นการเริ่มต้นแห่งการปฏิวัติแนวความคิดทางศาสนาเข้าสู่ยุคแห่งความเป็นอิสระทางความคิดของมนุษยชาติภายใต้ระบบความเป็นเหตุเป็นผล ในทำนองเดียวกันนี้ก็คือพื้นฐานของระบบความรู้ ที่มนุษย์ในยุคต่อมา รู้จักกันดีในนามหลักการของวิทยาศาสตร์ ในแนวความคิดทางพุทธศาสนาหลักปฏิจจสมุปบาทเป็นเหมือนหลักการแม่บทแห่งหลักการหรือทฤษฎีใด ๆ ที่จะอธิบายกระบวนการต่าง ๆ ของโลก จักรวาลและชีวิต ด้วยหลักการต่อเนื่องระหว่างเหตุและผล ดังนั้นหลักการแห่งปฏิจจสมุปบาทจึงเป็นเหมือนศูนย์กลางของ

⁴⁰ พระมหาอุทัย ญาณธโร, *วิถีกลไกแบบพุทธ*, หน้า 61.

⁴¹ วิธาน สุชีวคุปต์, *อภิปรัชญา*, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977)จำกัด, 2526) , หน้า 271.

⁴² ส. นิ. (ไทย) 16/60/113.

ความรู้ต่อธรรมชาติทั้งหมด

ด้วยความสำคัญที่นับว่าเป็นแกนของคำสอนในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าจึงทรงตรัสไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตรว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปาบท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นชื่อว่า เห็นปฏิจสุมุปาบท”⁴³ ข้อความนี้ยืนยันชัดเจนว่าหากเราไม่เข้าใจหลักปฏิจสุมุปาบทเราก็จะเข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไม่ครบถ้วนและหากเข้าใจหลักปฏิจสุมุปาบทก็เป็นการเพียงพอที่เราจะเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธศาสนาผู้เข้าใจปฏิจสุมุปาบทย่อมเข้าใจความเป็นไปของสรรพสิ่งในจักรวาลนี้หลักการของปฏิจสุมุปาบทยังเป็นการอธิบายระบบของธรรมชาติ

ในที่นี้ เราจะมองหลักปฏิจสุมุปาบทในฐานะเป็นแกนกลางของระบบกลไกจักรวาลเพื่ออธิบายความเป็นจริงทางอภิปรัชญา พระพุทธองค์ตรัสออกมาอย่างชัดเจนว่า “... ไม่ว่าตถาคตจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ความเป็นจริงนี้ยังคงดำรงอยู่ตามธรรมดา และเป็นไปตามธรรมดา...”⁴⁴ ปฏิจสุมุปาบทเป็นหลักการที่ยืนยันว่าเพราะสิ่งหนึ่งถึงเฉพาะหน้ากันหรืออาศัยกันหรือเป็นปัจจัยจึงทำให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นสิ่งใด ๆ ที่เกิดขึ้น

ตามหลักนี้ซึ่งก็คือสังขตธรรมทั้งหมดนับเป็น ปฏิจสุมุปบันนธรรม โดยเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งตามหลักปฏิจสุมุปาบทข้างต้น ในปัจจุสูตร แห่งนิทานวรรคกล่าวแยกไว้โดยละเอียดว่า ปฏิจสุมุปาบท มีองค์ประกอบซึ่งเป็นเสมือนหลักการที่สำคัญทั้งหมด 12 ข้อ แต่ละข้อมีความหมายลึกซึ้ง ต้องอาศัยการหมั่นศึกษาด้วยจิตใจที่สุขุมและพยายามประยุกต์มาใช้ด้วยการสังเกตปรากฏการณ์ที่เกิดในความคิดของตนเองหรือตัวอย่างที่ปรากฏในคนอื่น ๆ ซึ่งโดยนัยนี้จะทำให้เข้าใจขึ้น หลักปฏิจสุมุปาบทเริ่มต้นด้วยกฎสากลที่ยืนยันว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น... เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไปด้วย”⁴⁵ จากกฎนี้มีความเป็นจริงที่ได้รับการยืนยัน 2 อย่าง ประการแรกคือ ธรรมชาติที่เป็นปัจจัยที่เรียกว่า ปฏิจสุมุปาบท ประการที่สองคือธรรมชาติที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยเหล่านั้น เรียกว่า ปฏิจสุมุปบันนธรรม ตามหลักการนี้ เราจำแนกออกได้เป็นส่วนปัจจัย(เหตุ) และผล

⁴³ ม. มุ. (ไทย) 12/306/338.

⁴⁴ ส. นิ. (ไทย) 16/20/34.

⁴⁵ ส. นิ. (ไทย) 16/21/36.

การยืนยันกฎปฏิบัติสมมุติว่าเป็นกฎสากล เพราะเป็นการยืนยันกฎแห่งเหตุ และผล พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักปฏิบัติสมมุติไว้เป็น 2 หลัก คือหลักสากลที่ให้ตัวบท และหลักประยุกต์ที่แจกแจงหัวข้อธรรม แต่ละหลักแบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกแสดง กระบวนการเกิด เรียกว่า “สมุทัยวาร” ส่วนหลังแสดงกระบวนการดับเรียกว่า “นิโรธวาร”

1) หลักสากล อธิบายกระบวนการเกิดดับของสรรพสิ่งในโลกทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยไม่ระบุหัวข้อธรรม มีตัวบท (Formula) ดังนี้ ก) เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ข) เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ

หลักสากลเพียงแต่บอกกว้าง ๆ ว่า ถ้าสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะเกิดขึ้นต้องมีเหตุสนับสนุน โดยไม่มีการระบุลงไปว่าสิ่งนั้นคืออะไรและเหตุนั้นๆประกอบด้วยอะไรบ้างตัวบทนี้เขียนเป็น สัญลักษณ์ได้ดังนี้ ก) เมื่อมี ก ก็มี ข, เพราะ ก เกิดขึ้น ข จึงเกิดขึ้น ข) เมื่อไม่มี ก ก็ไม่มี ข, เพราะ ก ดับ ข จึงดับ

2) หลักประยุกต์ เป็นการนำหลักสากลมาอธิบายกระบวนการเกิดดับของ สิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตมนุษย์ หลักประยุกต์นี้ไม่อาจอธิบายกระบวนการเกิดของ สิ่งไร้ชีวิต เพราะว่า สิ่งไร้ชีวิตไม่มีวิญญาณ ขอให้พิจารณาหัวข้อปัจจัยต่อไปนี้

ก) สายเกิด

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี	เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี	ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และ
ความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม	ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง จึงมีได้ด้วยอาการอย่างนี้

ข) สายดับ

เพราะอวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือสังขารจึงดับ	เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ	เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ	เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ	เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส

ความคับแค้นใจ จึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้⁴⁶

องค์ประกอบของปัจจุสมุปบาททั้ง 12 ข้อ ต่างก็เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน ต่อเนื่องกันไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด การยกเอาอวิชชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่าอวิชชาเป็นเหตุเริ่มแรกหรือมูลการณ (The First Cause) ของสิ่งทั้งหลาย หากแต่เป็นการเริ่มตั้งหัวข้อเพื่อสะดวกในการทำความเข้าใจเท่านั้นไม่จำเป็นจะต้องเริ่มจากอวิชชาขององค์ประกอบทั้งหมดต่างเกี่ยวเนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยกันและกันเป็นวัฏจักร แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยกันเป็นรูปกระแสกล่าวคือ สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยกันและกัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิมแม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณหรือต้นกำเนิดเดิมสุด พูดอีกนัยหนึ่งว่า

อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่าง ๆ มีความเจริญ มีความเสื่อมเป็นไปต่าง ๆ แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่แม้แต่ขณะเดียว เพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มี มันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ เหตุปัจจัยต่าง ๆ ต่อเนื่องอาศัยกันจึงคุ้มครองเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกันแสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย พูดในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริงก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายมีความคงที่แม้ขณะเดียวก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัยความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแสความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลาย ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตน ที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

⁴⁶ ส. ข. (ไทย) 16/1-2/1-8.

หลักปัจจุสมุปบาทเป็นกฎธรรมชาติสากลที่แสดงให้เห็นว่า การที่สิ่งต่างๆ จะเกิดขึ้น ดำรงอยู่และดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนอุปถัมภ์เสมอไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ได้ ตามลำพังตนเองแม้เพียงชั่วขณะเดียวพระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ 2 แบบ คือ ก) กระบวนการเกิดดับของชีวิตชนิดข้ามภพข้ามชาติ ข) กระบวนการเกิดดับของชีวิตปัจจุบันภายในชาติเดียว

กระบวนการเกิดดับของชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาตินั้น พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้โดยการแบ่งปัจจุอาการ 12 เป็น 3 กลุ่มชาติด้วยกัน คือ 1) ชาติอดีตก่อนที่เราเกิดในชาตินี้ 2) ชาติปัจจุบันที่เรากำลังมีชีวิตอยู่ 3) ชาติอนาคตที่เราจะไปเกิดต่อไป ภายหลังชีวิตดับในชาตินี้ กระบวนการเกิดดับของชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติมีความหมาย ดังนี้คือ

1) ชาติอดีต บุคคลมีวิชา กระทำกรรม กรรมนั้นส่งผลให้เกิดปฏิสนธิวิญญานในชาติปัจจุบัน

2) ชาติปัจจุบัน เริ่มต้นด้วยปฏิสนธิวิญญาน อันเกิดจากผลกรรมแต่อดีตชาติ วิญญานนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปคือรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ จากนั้นอายตนะทั้ง 6 ก็เกิดตามมาและผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ก็เกิดขึ้นเป็นกระบวนการ กิเลสตัณหาเหล่านั้นเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมนั้นจัดเป็นกรรมภพ เมื่อชีวิตในชาติปัจจุบันดับลง กรรมภพส่งผลให้เกิดปฏิสนธิวิญญานในชาติอนาคต

3) ชาติอนาคต การก่อกำเนิดแห่งปฏิสนธิวิญญานในชาติใหม่จัดเป็นชาติ เมื่อชีวิตเริ่มขึ้นแล้วย่อมหลีกเลียงชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ ไม่พิน

การอธิบายปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินี้ช่วยสนับสนุนทฤษฎีการเวียนว่ายตายเกิด (Re-birth) ในพุทธปรัชญา⁴⁷ กล่าวคือ ชีวิตมนุษย์มิได้เกิดหนเดียว ตายหนเดียว หากแต่ต้องท่องเที่ยวถือกำเนิดในชาติต่าง ๆ กระบวนการเวียนว่ายตายเกิดยุติก็ต่อเมื่อบรรลุนิพพาน นั่นแสดงว่าพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับการเกิดใหม่ภายหลังความตาย ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือเมื่อมนุษย์ประกอบด้วยขันธ์ 5 ส่วนไหนในขันธ์ 5 ที่ไปเกิดใหม่ คำตอบก็คือส่วนที่เป็นจิตหรือวิญญานที่ไปเกิดใหม่ ดังคำตรัสของพระพุทธเจ้าที่ว่าไว้ใน มหา

⁴⁷ ประยูร ธมฺมจิตโต, “พุทธปรัชญา” , ใน มหาจุฬาฯวิชาการ:ปรัชญาบูรพทิศ, หน้า 19.

นิทานสูตร ว่า “...ถ้าวิญญาณไม่ก้าวลงสู่ครรภ์มารดานามรูปจักเกิดในครรภ์นั้นไม่ได้...”⁴⁸ “วิญญาณที่ดับในชาติก่อนเรียกว่าจตุตถวิญญานส่วนวิญญานที่เกิดในภพใหม่เรียกว่าปฏิสนธิวิญญาน”⁴⁹ จตุตถวิญญานกับปฏิสนธิวิญญานเป็นวิญญานคนละดวงเมื่อจตุตถวิญญานจะดับลงในชาติก่อนได้ส่งผลบุญหรือบาปออกไปเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิในชาติใหม่จตุตถวิญญานในอดีตชาติไม่ได้ข้ามมาเกิดในชาติปัจจุบัน

ดังนั้นปฏิสนธิวิญญานกับจตุตถวิญญานจึงเป็นคนละดวงกันเพราะจตุตถวิญญานได้ดับไปแล้วแต่ปฏิสนธิวิญญาน มิได้แตกต่างกับจตุตถวิญญานโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะผลบุญหรือบาปที่จตุตถวิญญานส่งมาได้เป็นพลังผลักดันให้เกิดปฏิสนธิวิญญานขึ้น ในกรณีเช่นนี้ปฏิสนธิวิญญานจึงได้รับมรดกทุกอย่างจากจตุตถวิญญาน ทั้งนี้เพราะผลกรรมเหล่านั้นได้ข้ามชาติไปสถิตอยู่ในปฏิสนธิวิญญานที่เพิ่งเกิดใหม่ ดังที่พระนาคเสนได้กล่าวว่า “นามรูปที่เกิดใหม่มิใช่นามรูปอันเดียวกันกับนามรูปที่เพิ่งดับในอดีตชาติ นามรูปที่เกิดใหม่เป็นนามรูปอีกอันหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นเพราะบุญและบาปอันนามรูปในอดีตชาติได้กระทำไว้”⁵⁰

กระบวนการเกิดใหม่ชนิดข้ามภพข้ามชาติไม่แตกต่างจากการเกิดดับของจิตในชีวิตประจำวัน ตามปกติจิตเกิดดับทุกขณะอยู่แล้ว ชีวิตสั้นเท่าชั่วขณะจิตเดียว จิตดับขณะใด สัตว์ก็ตายในขณะนั้น นี่เป็นความตายชั่วขณะ ความตายเช่นนี้เรียกว่า ขณิกมรณะ พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายเรื่องนี้ไว้ในวิสุทธิมรรคว่า “ว่าโดยปรมาตม์ ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายสิ้นเต็มที ดำรงอยู่ชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งเท่านั้น...พอจิตดวงนั้นดับ สัตว์ก็ได้ชื่อว่าตาย (ชั่วขณะ) ดังพระบาลีว่า ‘ในขณะที่จิตที่เป็นอดีต สัตว์ชื่อว่ามีชีวิตแล้ว มิใช่กำลังมีชีวิต มิใช่จักมีชีวิต ในขณะที่จิตที่เป็นอนาคต สัตว์มิใช่มีชีวิตแล้ว มิใช่กำลังมีชีวิต แต่ชื่อว่าจักมีชีวิต ในขณะที่จิตปัจจุบัน สัตว์ก็มีชีวิตแล้ว ชื่อว่ากำลังมีชีวิต มิใช่จักมีชีวิต’ ”⁵¹

สรุปได้ว่าก่อนจิตแต่ละขณะจะดับไปได้ส่งมอบผลบุญและบาปหรือพลังกรรมกับผลรวมแห่งบุคลิกภาพทั้งหมดไปเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น จิตดวงใหม่มิใช่จิตดวงเดียวกันกับจิตดวงที่ดับไปก็จริงแต่ก็ไม่ต่างกันโดยสิ้นเชิงเพราะเป็นทายาทรับมรดกทุกอย่าง

⁴⁸ ที. ม. (ไทย) 10/115/65.

⁴⁹ อภ.วิ. อ. (ไทย) 77/505.

⁵⁰ หอสมุดแห่งชาติ, **ปัญหาพระยามิลินท์** ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ, 2500), หน้า 37.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

มาจากจิตดวงก่อนความสืบต่อ(สันตติ)ของจิตเช่นนี้อธิบายเรื่องการเกิดใหม่ชนิดข้ามภพข้ามชาติได้เพราะมีกระบวนการเดียวกันความพิเศษของการเกิดใหม่อยู่ตรงที่ว่าจิตติดกับจิตวิญญาณที่ดับไปในร่างกายหนึ่งแล้วได้ส่งพลังกรรมและผลรวมแห่งบุคลิกภาพทั้งหมดไปเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิสนธิจิตหรือปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นในร่างกายอื่นความยุ่งยากอยู่ที่การเปลี่ยนร่างกายนี้เท่านั้น มิฉะนั้นแล้วกระบวนการสืบต่อของชีวิตใหม่ก็เหมือนกับการเกิดดับของจิตในชีวิตประจำวันนั่นเอง⁵² จะเห็นได้ว่ากระบวนการเกิดใหม่เป็นไปอย่างต่อเนื่องเพราะมีชนกรรมหล่อเลี้ยง เมื่อมีพลังกรรมที่เรียกว่าผลบุญและบาปอุปถัมภ์อยู่ตราบใด ชีวิตก็เกิดสืบต่อไปได้ตราบนั้น

การอธิบายปฏิจลสมุปบาทแนวจิต สามารถอธิบายได้ดังนี้คือ เมื่อจิตแรกปฏิสนธิอยู่ในครรภ์มารดา จิตอยู่ในภวังค์เรียกว่าภวังคจิตซึ่งเป็นจิตที่ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ทางทวารคือตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจเป็นจิตปกติที่คิดอารมณ์อยู่ลึก ๆ โดยไม่รู้รู้สึกตัว นักปรัชญาตะวันตกเรียก ภวังคจิตว่า Subconscious's (จิตใต้สำนึก) แม้เมื่อมนุษย์คลอดจากครรภ์มารดาแล้วภวังคจิตยังทำหน้าที่ต่อไปเมื่อมนุษย์หลับสนิทโดยไม่ฝันหรือกำลังเข้านิโรธสมาบัติ จิตจะตกภวังค์ เมื่อใดมีอารมณ์มากกระทบประสาทสัมผัส ภวังคจิตจะไหวตัวออกมารับรู้อารมณ์นั้นทางทวารทั้ง 6 ซึ่งเรียกว่า วิถี “จิตที่รับรู้อารมณ์ทางวิถี เรียกว่า วิถีจิต ซึ่งสามารถสำนึกรู้ตัวได้จึงจัดเป็นจิตระดับรู้สำนึกทั่วไป (Consciousness) เมื่อจิตรับรู้และกระทำทุกอย่าง ในวิถีจิตไม่เคยถูกลืมเพราะสิ่งเหล่านั้นถูกนำไปเก็บไว้ที่ ภวังคจิต”⁵³

ผลกรรมทั้งหลายถูกสะสมไว้ในภวังคจิตนั้นความทรงจำในอดีตก็อยู่ที่นั่น บุคลิกภาพของแต่ละบุคคลจะเป็นอย่างไรให้ดูสิ่งที่สะสมไว้ในภวังคจิต ภวังคจิตนี้แหละที่จตุตถภพหรือชาติหนึ่งไปปฏิสนธิในอีกภพหนึ่ง ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่าจิตติด ปฏิสนธิจิต และภวังคจิตเป็นอันเดียวกันโดยสภาวะ ควรทราบว่ภวังคจิตไม่ใช่อดีตเพราะเกิดดับทุกขณะจิตเวียนว่ายตายเกิดชาติแล้วชาติเล่าจนกว่าจิตจะปราศจากกิเลส เมื่อกิเลสกรรมที่กระทำเป็นเพียงกิริยาจะไม่อาจส่งพลังไปสร้างปฏิสนธิในชาติใหม่ เมื่อกิเลสดับ กรรมก็ดับดังพุทธพจน์ว่า “กรรมใดทำด้วย อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ...มีอโลภะ...อโทสะ...อโมหะ

⁵² พระมหาประยูร ธมฺมจิตโต , “พุทธปรัชญา”, ใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย : ปรัชญานุกรมพุทธศาสตร์ , หน้า 20.

⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

เป็นต้นเหตุ เป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความดับกรรม (กรรมนิโรธ) ไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป”⁵⁴

ความคิดเกี่ยวกับกระบวนการต่อเนื่องเป็นปัจจัยกันและกันของพุทธปรัชญา สอดคล้องกับทฤษฎีความเป็นสาเหตุซึ่งกล่าวว่า”การกระทำต่างๆของมนุษย์มิได้เกิดขึ้นลอยๆหากแต่ล้วนต้องเป็นไปโดยมีสาเหตุ”ดังนั้นจึงเป็นที่แน่ใจว่าการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้นไม่ได้อยู่ภายใต้การบัญชาของสิ่งเหนือธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใดก็ตามเมื่อพระพุทธศาสนากล่าวว่าทุกสิ่งต้องเกิดแต่เหตุดังนั้นการกระทำของมนุษย์ต้องล้วนเป็นไปโดยสาเหตุใดสาเหตุหนึ่งสาเหตุนั้นต้องเป็นไปในลักษณะโดยธรรมชาติการกระทำของมนุษย์ตามแนวพุทธศาสนาในแง่ที่เกี่ยวกับเรื่องพฤติกรรมคือเรื่องกรรมนั่นเอง ซึ่งสามารถอธิบายถึงสาเหตุและพฤติกรรมต่าง ๆ อันเป็นผลเนื่องมาจากการกระทำที่เกิดขึ้นในอดีตซึ่งมีผลกระทบต่อชีวิตมนุษย์ในปัจจุบันและในอนาคต ความเจริญและความเสื่อมแห่งชีวิตของมนุษย์นั้นพุทธศาสนาอธิบายว่าล้วนเกี่ยวข้องกับกรรมทั้งสิ้น

เนื่องจากกฎแห่งกรรมเป็นกฎธรรมชาติเป็นหลักเดียวกับหลักปัจจุสมุปบาทแบบขำภพขำชาติการยอมรับกฎแห่งกรรมว่าเป็นกฎแห่งธรรมชาติก็คือการยอมรับว่ากฎแห่งกรรมเป็นกฎแห่งความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก นั่นคือทุกสิ่งทุกอย่างในโลกมีความสัมพันธ์กัน เชื่อมโยงกัน พุทธปรัชญาถือว่ามันเป็นกฎอิสระดำเนินไปอย่างอิสระตามธรรมชาติของตัวมันเอง แม้ธรรมชาติของกฎแห่งกรรมจะมีภาวะไร้อิสระในแง่ที่ต้องอยู่ในรูปแบบแห่งความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน แต่กฎแห่งกรรมก็มีอิสระโดยตัวของมันเอง และก็เป็นอิสระอยู่ภายใต้ตัวของมันเองโดยไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของสิ่งใด ๆเลย ⁵⁵ เรื่องความเป็นจริงในธรรมชาติตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ไม่ว่าจะเป็นกำเนิดโลกและจักรวาล

ไตรลักษณ์หรือปัจจุสมุปบาท ล้วนเป็นหลักความเป็นจริงที่เกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันเป็นสาย ดุจสายโซ่ที่คล้องเกี่ยวกันเป็นวัฏจักรแสดงให้เห็นอาการของสรรพสิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีสภาวะไม่เที่ยงแท้ มีความเปลี่ยนแปลงแบบวิวัฒนาการอยู่ตลอดเวลาไม่มีที่สิ้นสุด หลักของพุทธศาสนาที่พระองค์บัญญัติไว้เป็นแก่นแท้ของ

⁵⁴ อจ. ดิก. (ไทย) 20/551/338.

⁵⁵ ปรีชา คุณาวุฒิ, "พุทธปรัชญาเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม", **วิทยานพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2521.

พุทธปรัชญาคือความเป็นจริงใน ไตรลักษณ์ ส่วนไตรลักษณ์ก็ดำเนินไปด้วยกระบวนการแห่ง
ปฏิบัติสมุปบาท ในร่างกายของมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน ชั้นที่ 5 คือส่วนประกอบที่สำคัญของ
ชีวิต ชีวิตก็ดำเนินไปตามกระแสแห่งกระบวนการของพลังทั้งภายในและภายนอกร่างกาย
หมุนเวียนไปไม่มีจบสิ้น

บทที่ 3

ปรัชญาของไวท์เฮด

การที่นักคณิตศาสตร์ประยุกต์ชาวอังกฤษวัย 60 ปีอย่างศาสตราจารย์ไวท์เฮด กลายมาเป็นนักปรัชญากระบวนการชั้นนำคนหนึ่งในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 (ค.ศ.1919-1947) นั้นเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์อันยาวนานในฐานะของนักวิชาการคนหนึ่งปรัชญาของเขานั้นมีทั้งที่เป็นปรัชญาวิทยาศาสตร์ จักรวาลวิทยา (Cosmology) ปรัชญาบริสุทธิ์ (Speculative Philosophy) และอภิปรัชญาปะปนกันอยู่ โดยมีปรัชญากระบวนการเป็นแกนกลาง เพราะการไม่เห็นด้วยกับนักปรัชญาต่าง ๆ นั้นก็เป็นจุดสำคัญประการหนึ่งของการเกิดปรัชญากระบวนการที่น่าสนใจของเขาและด้วยเหตุนี้ที่ทำให้ไวท์เฮด เป็นนักปรัชญาที่น่าสนใจ

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 1 ยุติลงในปี ค. ศ. 1918 พร้อมกับการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ในชีวิตของเขาคือลูกชายคนเล็กได้เสียชีวิตในมหาสงครามตอนใกล้จะสิ้นสุด เบอรัทแลนด์ รัสเซลล์ ศิษย์และผู้ร่วมงานที่รักไวท์เฮดมากที่สุดคนหนึ่งได้บรรยายว่า “นี่เป็นความโศกเศร้าที่น่าหวาดหวั่นยิ่งสำหรับเขาและต้องนับว่ามันเป็นเพราะความพยายามอย่างแรงกล้าอันเป็นผลมาจากการมีวินัยทางศีลธรรมเท่านั้นที่ทำให้เขาสามารถทนทำงานต่อไปได้”¹

ความปวดร้าวแห่งการสูญเสียครั้งนี้มีผลอย่างมากต่อการเบนความคิดทั้งหลายของเขาให้เข้าสู่วงการปรัชญา และยังมีผลสำคัญต่อการที่เขาเริ่มหาทางออกจากความเชื่อที่เคยฝังอยู่แต่เฉพาะในจักรวาลเชิงจักรกลเท่านั้น ไวท์เฮดเองก็ได้สารภาพไว้ในอัตตชีวะประวัติของเขาตอนหนึ่งว่า งานทางด้านปรัชญาของข้าพเจ้า เริ่มต้นขึ้นที่กรุงลอนดอนตอนที่สงครามใกล้จะเสร็จลงทีเดียว และเขายังกล่าวว่า อนาคตนั้นเปิดกว้างสำหรับความสำเร็จและโศกนาฏกรรมใดก็ได้²

¹ B. Russell, *Portraits from Memory*, (New York : Simon & Schuster, 1963), p. 100.

² A. N. Whitehead, *Modes of Thought*, (New York : The Free Press, 1968), p. 13.

นั่นหมายความว่าความแน่นอนที่เขาเป็นนักคณิตศาสตร์มาเป็นเวลานานกว่าครึ่งศตวรรษได้ถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิงด้วยประสบการณ์ในชีวิตจริง นับแต่นั้นเป็นต้นมารากฐานทางปรัชญาของเขาก็ตั้งอยู่บนความไม่แน่นอนจากการที่กล่าวไว้ในตอนต้นว่าไวท์เฮดเคยฝังใจอยู่กับจักรวาลเชิงจักรกล

3.1 ความเป็นจริงในปรัชญาของไวท์เฮด

ไวท์เฮดประกาศไว้เมื่อเขาเข้าไปอยู่ในสหรัฐอเมริกาในปี ค.ศ. 1925 ว่า “ธรรมชาติเป็นกระบวนการอย่างหนึ่ง”³ (Nature is a process) และนับแต่นั้นเป็นต้นมานักคิดหลายคนในประเทศนั้น ก็เริ่มสนใจต่อทฤษฎีดังกล่าวของเขา

ในเศษนิพนธ์ของเฮราคลิตุสที่นับว่าเป็นกุญแจสำคัญของปรัชญาไวท์เฮดก็คือ คำสอนที่ว่า “สิ่งทั้งหลายมีการหยุดพักในการเคลื่อนไหว”⁴ ซึ่งหมายความว่า ในการเคลื่อนที่หรือเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายนั้นเองเป็นการหยุดพักของมัน เพราะในการเปลี่ยนแปลงนั้นเราแทบจะเข้าใจมันไม่ได้หากไม่นำมันไปสัมพันธ์กับสิ่งที่คงตัวหรือหยุดนิ่งบางสิ่ง ถึงแม้จะเป็นสิ่งที่เราสมมติขึ้นในความคิดก็ตาม เศษนิพนธ์นี้เป็นการยืนยันว่า “การหยุดพักในการเคลื่อนที่มีอยู่” ซึ่งเท่ากับพูดว่า กระบวนการมีอยู่นั้นเองตั้งข้อความในปรัชญากระบวนการของเฮราคลิตุสที่ว่า “ท่านไม่สามารถก้าวลงในแม่น้ำสายเดียวกันถึงสองครั้ง เพราะน้ำส่วนอื่นไหลมาแทนน้ำเก่าอยู่ตลอดเวลา (วิญญาณก็ระเหยจากสิ่งเปี้ยกนั้นเอง)”⁵

เช่นเดียวกันไวท์เฮดฝังใจแต่แรกว่าเขาจะต้องเป็นนักคณิตศาสตร์จนชั่วชีวิต แต่กลับกลายเป็นนักปรัชญาที่มีชื่อเสียงโด่งดังเพราะเกิดเหตุการณ์ที่เป็นสาเหตุของการเปลี่ยนวิถีชีวิตของเขา ณ จุดนั้นไวท์เฮดจึงเชื่อมั่นว่า “ความเปลี่ยนแปลงเป็นจริงในธรรมชาติ” เขามีความเห็นเช่นเดียวกับแบร์กซิง ซึ่งกล่าวว่า ประเด็นอยู่ตรงที่ว่าตามปกติเรามองดูความเปลี่ยนแปลง แต่กลับมองไม่เห็นมัน เรามักพูดถึงความเปลี่ยนแปลง แต่ก็

³ A. N. Whitehead, *The Concept of Nature*, (Cambridge : The University Press, 1964), p. 53.

⁴ กীরติ บุญเจือ, *สรณิพนธ์ปรัชญาตะวันตก*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520), หน้า 18.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

ไม่ได้คิดเกี่ยวกับมันเลย เรามักพูดกันว่าความเปลี่ยนแปลงมีอยู่ ทุก ๆ สิ่งล้วนเปลี่ยนแปลง ความเปลี่ยนแปลงเป็นกฎเฉพาะของสิ่งต่าง ๆ ไซ้ ! เราพูดถึงมันและเราก็ประสบกับมัน ครั้งแล้วครั้งเล่าแต่มันก็เป็นเพียงคำพูดเพราะต่างก็ใช้เหตุผลและดำเนินการทางปรัชญา ว่าความเปลี่ยนแปลงมิได้มีอยู่จริง ฉะนั้นในการที่จะคิดถึงเปลี่ยนแปลงและประสบกับมันจำเป็นจะต้องทิ้งอคติออกเสียให้หมด อคติดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นสิ่งที่ยืมอันเกิดจากการ ตรีกตรองทางปรัชญา อีกส่วนหนึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของสามัญสำนึก⁶

ไวท์เฮดเริ่มด้วยการปฏิเสธปรัชญาทั้งมวลที่แบ่งโลกออกเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นภายใต้จิตสำนึกกับความเป็นจริงที่มีภาวะของมันเป็นอิสระแยกต่างหากจากปรากฏการณ์อันเป็นสิ่งที่เราจะเข้าถึงได้ เขากล่าวว่า ที่จริงแล้วในธรรมชาตินั้นไม่มีลักษณะที่แยกเป็นทวิภาวะ ประสบการณ์ทั้งหลายนั้นแสดงถึงภาวะที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันที่มีลักษณะแตกต่างกันสองอย่าง แต่มิใช่เป็นสิ่งที่สองอย่างที่แตกต่างกันทั่วทั้งจักรวาล ดังที่เราเห็นภาวะตรงข้ามกันรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอันเป็นพื้นฐานทำให้เกิดความคิดแบบทวินิยม ตัวอย่างอันหนึ่งที่ทำให้เห็นได้ชัดเจนก็คือ ความเป็นเอกภาพของสสารและจิตที่มีอยู่ในมนุษย์ถ้าเราไม่เข้าใจสภาพเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสสารกับจิตแล้ว เราก็จะมีความเข้าใจว่าสสารที่มีรูปร่างนั้นแยกต่างหากจากอาณาจักรของจิตและของค่านิยมซึ่งเป็นลักษณะของเครื่องจักรกล ส่วนอาณาจักรของจิตใจเป็นตัวแทนของโลกแห่งการรับรู้โลกของจริยธรรมและศิลปะที่แยกต่างหากออกไป

ไวท์เฮดปฏิเสธทฤษฎีการแตกง่ามของธรรมชาติ (Bifurcation of nature) ของจอห์น ล็อก (John Locke) และเอมมานูเอิล ค้านท์ (Immanuel Kant) ที่กล่าวว่า " ธรรมชาติของความเป็นจริงนั้นจะต้องแตกง่ามออกเป็น "โลกแห่งปรากฏการณ์" กับ "โลกแห่งความเป็นจริง" (Reality) ธรรมชาติหรือโลกที่ปรากฏแก่เรานี้ก็ไม่ใช่ตัวความเป็นจริง"

⁶ H. Bergson, *An Introduction to metaphysics: The Creative Mind*, (New Jersey : Littlefield, Adams & Co., 1965), p. 131. " The point is that usually we look at change but we do not see it. We speak of change, but we do not think about it. We say that change exists, that everything change, that change is the very law of things: Yes, we say it and we repeat it; but those are only words, and we reason and philosophize as though change did not exist. In order to think change and see it. There is a whole veil of prejudices to brush aside, some of them artificial, created by philosophical speculation, the others natural to common sense."

โดยกล่าวว่า ทุกคนมีประสบการณ์อยู่ชนิดเดียวและในประสบการณ์ชนิดเดียวนี้เราก็ประสบกับธรรมชาติหนึ่งธรรมชาติเดียวเท่านั้น ธรรมชาติเดียวในโลกนี้แหละที่จะเป็นทั้งโลกแห่งความเป็นจริงและโลกแห่งประสบการณ์เพราะโลกที่เราประสบอยู่นี้เป็น“กระบวนการ”อย่างหนึ่งที่จะรวบเอาทั้งธรรมชาติและความเป็นจริงเข้าไว้ด้วยกัน

เขายังมองต่อไปอีกว่า “ไม่มีอะไรเลยที่จะเกิดขึ้นเหมือนเดิมทุกอย่าง ไม่มีวันใดที่จะเสมอเหมือนกัน ไม่มีฤดูหนาวซ้ำกันถึง 2 ฤดู สิ่งที่ผ่านมาผ่านไปแล้วย่อมผ่านไปตลอดกาล”⁷ หมายความว่าไวท์เฮดรวมเอากฎแห่งความเป็นสาเหตุเข้าไปอยู่ในความเปลี่ยนแปลงและความหลากหลาย (Diversity) โดยให้ปรากฏการณ์เป็นทั้งตัวธรรมชาติและความเป็นจริงซึ่งเป็นการอธิบายแนวความคิดแบบกระบวนการต่อเนื่องและเขาอธิบายต่อไปอีกว่าความเป็นจริงคือความหลากหลายอย่างไม่มีที่สิ้นสุดมีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีชีวิตชีวา และมีความใหม่นิรันดร์

ดังนั้นความเป็นจริงในทรรศนะของไวท์เฮดคือความเป็นจริงทั้งหมดที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ และการที่จะรับรู้เกี่ยวกับความเป็นจริงได้นั้นจะต้องผ่านผัสสะ เขากล่าวว่า “ธรรมชาติคือสิ่งที่เราสังเกตได้จากการรับรู้ที่ผ่านผัสสะ”⁸ และธรรมชาติก็มีการเคลื่อนไหวเป็นกระบวนการอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไวท์เฮดยังพบอีกว่าการอธิบายธรรมชาติของความเป็นจริงแห่งชีวิตของอองรี แบร์กซอง (Henri Louis Bergson) ในผลงานปรัชญาที่ชื่อว่า “วิวัฒนาการสร้างสรรค์” (Creative Evolution) มีความน่าสนใจอยู่สองประเด็น

ประเด็นแรกคือความเป็นจริงมีความหลากหลายอย่างไม่มีที่สิ้นสุดมีลักษณะเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงมีชีวิตชีวาและมีความใหม่นิรันดร์ ประเด็นที่สองคือความเป็นจริงคือทั้งหมด (The Whole) ที่ไม่สามารถจะแยกออกจากกันได้เพราะ “ทุกสิ่งแทรกอยู่ในทุกสิ่ง”

ไวท์เฮดเห็นด้วยกับทรรศนะของ แบร์กซองและมีแนวคิดเพิ่มเติมเกี่ยวกับปรัชญาที่เกี่ยวกับชีวิต ศิลปะ จริยธรรมและศาสนาของมนุษยชาติ ไวท์เฮดให้แนวคิดว่า

⁷A. N. Whitehead, *Anthology*, selected by Northrop & Gross (Cambridge : The University Press, 1953), p. 366. “ But there is a complementary fact which is equally true and equally obvious; nothing ever really recurs in exact detail. No two days are identical, no two winters. What has gone, has gone forever.”

⁸ A. N. Whitehead, *The Concept of Nature*, p. 3.

เหตุการณ์อันเป็นตัวเป็นตน (Concrete Things) เราอาจแยกแยะด้วยเหตุผลออกเป็นธาตุที่
ดั้งเดิมกว่าหรือที่ง่ายกว่าลดหลั่นกันลงไปได้แต่หน่วย ๆ ที่ตั้งเป็นตัวเป็นตนได้นี้ไวท์เฮด
เรียกว่า“อินทรีย์” (Organism) โดยกล่าวว่า เราจะต้องถือว่าอินทรีย์เป็นความแท้จริงอัน
ครบถ้วนในตัว เหตุการณ์อันแท้จริงจากควมมีประสบการณ์ (Experienced) นั้น ย่อมเป็น
ระบบอันเป็นตัวเป็นตนหรือเป็นรูปธรรมหรือเป็นอินทรีย์ อินทรีย์ดังกล่าวอันได้แก่ส่วน
ทั้งหมด (The Whole) มีอิทธิพลเหนือส่วนย่อย ๆ อันเป็นธาตุดั้งเดิมหรือเหตุการณ์ดั้งเดิมที่
ประกอบมันขึ้น อินทรีย์ดังกล่าวนี้เป็นความมีอยู่ที่เด่นชัด เห็นได้ง่าย และมีได้มีเฉพาะ
อินทรีย์ที่มีชีวิตเท่านั้น หากมีในธรรมชาติทั้งปวง⁹

ไวท์เฮดนั้นมีความคิดและทฤษฎีในเรื่องสาระพื้นฐานทางชีววิทยา และความ
เป็นจริงสูงสุด (Ultimate reality) เช่นเดียวกับทฤษฎีของแบร์กซงที่กล่าวว่า ความเป็น
จริงเป็นความยืดเยื้อ โดยประกาศเป็นคำพูดของเขาเองอย่างชัดเจนว่า “ความเป็นจริงคือ
กระบวนการ”¹⁰ (The reality is the process) ในสาระของความยืดเยื้อหรือกระบวนการอัน
หาที่จับส้นมิได้นั้นเป็นแนวความคิดเช่นเดียวกับของเฮราคลิตุส (Heraclitus) คือประเด็น
ที่ว่าด้วยเอกภาพแห่งธรรมชาติเขามีความเชื่อว่า“ทุกสิ่งทุกอย่างคือสิ่งเดียวกันและสิ่งเดียวกัน
นี้ก็สิ่งต่าง ๆ มากมายด้วย สิ่งตรงข้ามกันที่มีอยู่ในโลกนี้ ก็เป็นสิ่งเดียวกันในความรู้สึก
ที่ว่าสิ่งเหล่านี้ไม่สามารถจะแบ่งออกเป็นสองส่วนได้เช่นความดีและความชั่วท่านถือว่าความ
ชั่วก็คือความดีชนิดหนึ่ง”¹¹ สิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาแม้แต่สิ่งที่เล็กที่สุดก็จะมี
การเปลี่ยนแปลง แต่เรามองไม่เห็นและยังมีความคิดเห็นต่อไปอีกว่าไม่เพียงแต่ทุกสิ่งทุก
อย่างจะเปลี่ยนแปลงเท่านั้น ทว่าตัวความเปลี่ยนแปลงเป็น “สิ่งที่มีอยู่จริง” (Entity) อัน
เดียวกันแยกออกจากกันมิได้ การเปลี่ยนแปลงของโลกกับของตัวเรามีใช้การเปลี่ยนแปลงคน
ละอย่าง หากทั้งโลกและตัวเรานั้นอยู่ในความเปลี่ยนแปลงเดียวกัน

⁹ สมัคร บุรวาศ, **วิชาปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, 2544),
หน้า 544-545.

¹⁰ A. N. Whitehead, **Science and the Modern World**, (New York : Macmillan,
1925), p. 106.

¹¹ จำนงค์ ทองประเสริฐ, **ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ**, พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 112-113.

ตามมติของไวท์เฮดวิชาฟิสิกส์คือการค้นคว้าในอินทรีย์ที่เล็กลงมาเช่นปรมาณู และอนุ วิชาชีววิทยาคือการค้นคว้าอินทรีย์ที่ใหญ่ไวท์เฮดไม่เพียงลดความแตกต่างระหว่างอินทรีย์ประเภทต่าง ๆ ให้น้อยลงเท่านั้นแต่ยังได้เหวี่ยงลัทธิวินิยมที่แยกจิตกับกายออกจากกันทิ้งไปด้วย โดยกล่าวว่า "สิ่งที่มีย่อมมีเป็นอินทรีย์"

ไวท์เฮด กล่าวว่า "จิต" ถูกถือว่าเป็นองค์การพิเศษของระบบเหตุการณ์ที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกาย ในกรณีเช่นนี้ จิต ย่อมมีกัมมันตภาพขั้นสูง แต่มิได้หมายความว่าจิตเป็นอย่างเดียวกับสสาร แท้จริงแล้วจิตเป็นเหตุการณ์อันแสดงทั้งนามและทั้งรูป¹² เขาให้ทรรศนะว่า "จิตนั้นเป็นรูปแบบของภาวะกระทำของสสาร ในกรณีเช่นนี้จิตและสสารไม่แยกจากกันแต่เป็นเหมือนแบบที่แยกจากตราที่ประทับลงบนแผ่นซีดีซึ่งเท่ากันนั้น จิตกับสมองหรือภาพกับนัยน์ตาก็มีความสัมพันธ์กันเช่นนั้น มันเป็นการกระทำของจิตกับสสารแต่ไม่ใช่มูลสสารที่แยกจากกัน"¹³

ในเรื่องสสารไวท์เฮดมีทรรศนะว่า ที่จริงแล้วความเป็นตัวเป็นตนในโลกแห่งสสารนั้นไม่มีโลกที่แท้จริง ที่มีตัวตนนั้นเป็นสิ่งที่เคลื่อนไหว มีชีวิต มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้อง มีความอุดมสมบูรณ์กว่าโลกแห่งสสารที่เราพบเห็นในภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบัน (Actual) โดยสรุปว่า

รูปที่แตกต่างหากจากกันทั้งหมดนี้ แทรกซึม และมีผลกระทบต่อกันและกัน ทุกสิ่งทุกอย่างมีอยู่ในรูปแบบขององคัพพอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นสภาวะของสิ่งนั้น นอกจากรูปแบบขององคัพพนั้นแล้วไม่มีสิ่งนั้นทุกสิ่งทุกอย่างเป็นการเคลื่อนไหวที่มีรูปแบบเป็นกระบวนการ ไม่ใช่สิ่งที่อยู่คงที่ สิ่งของทั้งหมดเคลื่อนไหว (สสารและการเคลื่อนไหวเป็นสิ่งเดียวกันไม่ใช่ของสองสิ่ง) และวิถีเคลื่อนไหวของมัน (ในความสัมพันธ์ที่มีต่อสิ่งอื่น) จะสร้างความเป็นตัวของมันขึ้นมา นอกจากรูปแบบแล้ว ภาวะความเป็นอยู่ของมัน ปริมาณของมันที่ประกอบเป็นขนาด รูปร่าง การสั่นสะเทือนนั้นไม่ได้กำหนดภาวะอันแท้จริงของสิ่งนั้นเลยสภาพแวดล้อมจะเข้าไปมีส่วนร่วมกับสิ่งทุกสิ่ง ทุกสิ่งทุกอย่างมีอยู่หรือเคลื่อนไหวอยู่ในสภาพที่เกี่ยวข้องเนื่องติดต่อกันมีการเกี่ยวพันระหว่างกันและกัน

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 545.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

ของสิ่งทั้งหมดนั้น โดยเฉพาะมีการเกี่ยวพันระหว่างส่วนรวมกับส่วนย่อย¹⁴

ในทรรศนะเกี่ยวกับสิ่งที่มีอยู่ที่ไวท์เฮดได้รับอิทธิพลมาจาก แบร์กของและเฮราคลีตุสโดยแบ่งแยกพื้นฐานสิ่งที่มีอยู่ออกเป็น 4 ประเภท¹⁵ ดังนี้คือ

1) สิ่งที่แท้จริงคงทน (The Category of the Ultimate) ตัวอย่างเช่นหินก้อนหนึ่งหรือสิ่งที่พ้นจากศาสตร์ต่าง ๆ ทางกายภาพเช่น วิญญาณของคน

2) สิ่งที่แท้จริงที่ปรากฏขึ้นหรือเกิดขึ้น(The Category of Existence) ตัวอย่างเช่นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบนถนน ในห้อง ในร้านขายของชำ หรือสิ่งพ้นจากศาสตร์ต่าง ๆ ทางกายภาพ คือความรู้ ความชัดเจนที่ซับซ้อนของแต่ละบุคคล

3) สิ่งที่เป็นนามธรรมซึ่งเกิดขึ้นซ้ำ ๆ กัน(The Category of Explanation) ตัวอย่างเช่น การรู้ลักษณะของก้อนหิน สี เงาม หรือคุณลักษณะในการเล่นประสานเสียงดนตรี หรือความรู้สึกระทมใจโดยเฉพาะชนิดหนึ่ง ย่อมจะเกิดจากการที่สิ่งต่าง ๆ มีคุณลักษณะ ซ้ำกัน

4) กฎแห่งธรรมชาติ (The Category of Obligation) ตัวอย่างเช่น กฎแห่งความโน้มถ่วง หรือความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ ในทางเรขาคณิต

3.2 โลกและจักรวาลในปรัชญาไวท์เฮด

นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา การอธิบายธรรมชาติตามระบบของนิวตันเป็นที่ยอมรับกันในวงการศึกษาศาสตร์จนกระทั่ง อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ได้พิมพ์เผยแพร่ทฤษฎีสัมพันธภาพของเขาออกมาในปี ค.ศ. 1905 ด้วยการเสนอให้ใช้คณิตศาสตร์สำหรับการอธิบายจักรวาลและธรรมชาติทั้งหมด อิทธิพลของทฤษฎีนี้ทำให้นักวิทยาศาสตร์ส่วนใหญ่ลงความเห็นว่า ระบบกลศาสตร์ของนิวตันใช้อธิบายจักรวาลเล็ก ๆ เท่านั้นหากขยายวงให้กว้างออกไปถึงขั้นอธิบายตัวเอกภพกันแล้ว ระบบของนิวตันอาจจะอธิบายคลาดเคลื่อนถ้าจะพูดถึงถึงความไพศาลของระยะทางและความเร็วในฐานะตัวเอกภพแล้วระบบของไอน์สไตน์เท่านั้นที่อธิบายได้ถูกต้องแม่นยำ สิ่งทีทฤษฎีสัมพันธภาพของไอน์สไตน์ทำลายลง

¹⁴ ชัยวัฒน์ อุตพัฒน์, **ปรัชญาตะวันตกร่วมสมัย**, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์การศาสนา, 2533), หน้า 169-170.

¹⁵ A.N. Whitehead, **Process of Reality** , (New York: Macmillan, 1926.), p.587.

คือลักษณะอันเป็นที่ตั้งแน่นอนของอวกาศ (Space) กับลักษณะอันวัดได้เป็นหน่วยของกาละ (time) ส่วนที่สร้างขึ้นใหม่คือโฉมหน้าแห่งเอกภพที่เป็นสิ่งที่ต่อเนื่องเชิงกาลาวภาค (space-time continuum) อันเป็นมโนภาพ (concept) ของความสัมพันธ์ที่มี 4 มิติ คือเพิ่มกาละเข้ามาเป็นมิติที่ 4 พร้อมกันนั้นทฤษฎีนี้ก็ทำให้สสารและพลังงาน ซึ่งแต่เดิมเป็นคนละสิ่งที่เป็นอยู่ (entity) พลอยกลายมาเป็นสิ่งที่เป็นอยู่เดียวกัน

ก่อนศตวรรษที่ 19 มีความเชื่อกันว่าประสบการณ์ความแผ่กว้าง (เอกภพ) ก่อให้เกิดประสบการณ์ความสัมพันธ์ 3 มิติ ความสัมพันธ์ 3 มิติคือ

ก) ความสัมพันธ์ใกล้เคียง เช่น เอาดินสอด่หนึ่งวางบนโต๊ะ ถ้าเราสมมติวางดินสอด่เป็นเส้นเส้นหนึ่ง มันจะเป็นเพียงมิติเดียว

ข) ความสัมพันธ์ขวางซ้าย เช่น จากข้อ 1) นำดินสอด่อีกแห่งหนึ่งวางให้ตั้งฉากกับแห่งแรก จะเป็น 2 มิติ คือใกล้เคียง และขวางซ้าย เกิดเป็นระนาบขึ้นมา

ค) ความสัมพันธ์หน้าหลัง เช่น จากข้อ 2) นำดินสอด่แห่งที่ 3 วางตั้งตรงมุมให้ตั้งฉากกับดินสอด่ทั้ง 2 แห่งที่วางอยู่ก่อนแล้ว เราจะได้ 3 มิติ ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไอน์สไตน์ได้เพิ่มมิติที่ 4 ขึ้นมาอีก 1 มิติคือกาละเป็นมิติที่ 4 ก็จะหมายถึง

ง) ความสัมพันธ์ก่อนหลัง (กาละ) ไวท์เฮดเห็นด้วยกับไอน์สไตน์ โดยให้ทรรศนะว่า เหตุการณ์ทุกอย่างที่เกิดขึ้นต้องมีสถานที่ และจุดทุกจุดในอวกาศต้องมีเหตุการณ์ เพราะฉะนั้นความเป็นจริงที่สืบเสาะกันมานั้นไม่ใช่อวกาศเพียงอย่างเดียวหรือเวลาอย่างเดียวแต่เป็นอวกาศและเวลาร่วมกันดังนั้นทุกสิ่งที่มีอยู่จริงจะต้องไม่ใช่อวกาศ 3 มิติ หรือเวลา 1 มิติแต่เป็นกาลาวภาค 4 มิติ

ความก้าวหน้าเชิงวิชาการในวงการวิทยาศาสตร์นั้นไวท์เฮดได้ติดตามมาโดยตลอดเขาตระหนักดีว่าการอธิบายจักรวาลแบบจักรกลซึ่งถือว่ามีที่ตั้งเชิงเดี่ยว (Simple Location) นั้นไม่เหมาะสมอีกต่อไปแล้วในศตวรรษนี้จึงได้เสนอปรัชญาวิทยาศาสตร์กับจักรวาลวิทยาอันเป็นระบบของเขาออกมา

ไวท์เฮดได้ถือเหตุการณ์ (Events) 4 มิติ เป็นจุดเริ่มต้น เอกภพประกอบด้วยเหตุการณ์และความเกี่ยวข้องระหว่างกัน เหตุการณ์เหล่านี้มีความซับซ้อนต่าง ๆ กัน เหตุการณ์ที่ใหญ่เป็นระบบของเหตุการณ์ที่เล็ก ในเบื้องสุดนั้นมันเป็นระบบของเหตุการณ์ชั้นปรมาณู ความเปลี่ยนแปลงแบบไม่หยุดยั้งถูกถือถือว่าเป็นความแท้จริง เขาสมมติว่ามีสิ่ง

นิรันดรหรือสิ่งสากลตามแบบของปลาใต้ โดยกล่าวว่า ในความหลังไหลที่หลักไม่ผันนี้ จะมี บางอย่างที่เราอธิบายด้วยความถาวร แต่มีบางอย่างลึกลับในความหลังไหลนั้น

เหตุการณ์ขนาดปรมาณูถูกเรียกว่าเป็นเหตุการณ์แท้หรือสิ่งแท้ เหตุการณ์ที่กำหนดให้อันหนึ่งหรืออินทรีย์หนึ่งจะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวเหตุการณ์แท้ซึ่งมาเกี่ยวพันกันตาม ความเกี่ยวข้องที่เราารู้ได้ อะไรที่เราเรียกว่าสิ่งหนึ่งหรือคนหนึ่งก็คือสังคมแห่งเหตุการณ์ต่าง ๆ หรือ สายธาร อันมีระเบียบของเหตุการณ์เหล่านั้น ทั้งยังเกี่ยวเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตามเหตุและตามผลด้วย

เรื่องแท้เรื่องหนึ่ง (Actual Occasion) ย่อมเกี่ยวข้องกับเรื่องแท้เรื่องหนึ่งใน เอกภพ ด้วยประการฉะนี้จึงเป็นระบบของอินทรีย์ที่อัดตัวกันแน่นของเรื่องแท้ที่เกิดขึ้น ตัวอัน อัดติดกันแน่นของเหตุการณ์ต่าง ๆ และด้วยการแทรกอัดเป็นอันเดียวกันของเหตุการณ์เช่นนี้เอง จึงกล่าวได้ว่า ทุก ๆ สิ่งย่อมอยู่ได้ทุก ๆ แห่งในเวลาทุกเวลา

โครงสร้างของเรื่องแท้ที่เกิดขึ้น การเกิดแซมกันของเรื่องแท้ที่เกิดขึ้น ไวท์เฮด เรียกว่า “การยึดจับ” (Prehension) และมันถูกมองในแง่เป็นเหตุเป็นผลกัน เรื่องแท้ที่เกิดขึ้น อย่างหนึ่งย่อมบังเกิดขึ้นได้จากการยึดจับไว้ของบรรดาเรื่องแท้ที่เกิดขึ้นก่อน และมันก็โดนยึด จับไว้ด้วยเรื่องแท้ที่เกิดขึ้นในภายหลัง กระบวนการอย่างนี้คล้ายกับของแบร์กของว่า “อดีตสวมสอดอยู่ในปัจจุบัน”

ด้วยวิธีนี้เรื่องแท้ที่เกิดขึ้นอย่างหนึ่งจะเข้าได้ถึงอมฤตภาพอันเป็นจุดหมาย ปลายทาง แม้ว่าโลกจะมีการหลังไหลก็ตาม การเข้ามารวมตัวของเอกภพ (Togetherness) อันเป็นหลักแห่งการเชื่อมสมาน (Principle of Concretion) นั้น ไวท์เฮดว่าเป็นสิ่งเดียวกับ พระผู้เป็นเจ้านั่นเอง

ด้วยประการนี้ เขาจึงกล่าวว่า พระเจ้าไม่ใช่รูปธรรม แต่เป็นรากฐานแห่งสิ่ง ประจักษ์อันเป็นรูปธรรม โลกคือมูลรวมของสิ่งจำกัดหลากหลาย ที่แสวงหาเอกภาพที่ สมบูรณ์ พระผู้เป็นเจ้าคือ เอกภาพแห่งญาณภายใน (Vision) อันแตกตัวเป็นความมาก หลายนทางกายภาพ เป็นแม่เหล็กที่ล่อความรู้สึก เป็นสิ่งกระตุ้นให้เกิดความปรารถนา ชั่วนิรันดรและสัตว์โลกแต่ละชนิดก็อยู่ในสภาพที่ยึดจับใน พระเจ้า

ความรู้ในประวัติศาสตร์ของเอกภพ อันเป็นรากฐานแห่งศาสนาต่าง ๆ นั้นก็คือ เรื่องราวของความพยายามด้วยกำลังของโลกในอันที่จะผ่านเข้าไปสู่ออกภพอันไม่เสื่อม สลาย และเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับญาณภายในของพระเจ้า ซึ่งบรรลุจุดหมายปลายทางได้โดย

รวบเอาความหลากหลายของโลกเข้าไว้ แต่ทั้งพระเจ้าและโลกก็ยังไม่ถึงขั้นครบถ้วนที่จะนิ่งได้หากทั้งสองยังอยู่ในเงื้อมมือแห่งวิวัฒนาการอันเป็นการก้าวหน้าเชิงสร้างสรรค์ไปสู่สิ่งใหม่ขึ้น ๆ เป็นลำดับ

ไวท์เฮดเห็นว่า โลกเป็นกระบวนการอย่างหนึ่ง ในกระบวนการนี้ เค้าโครงของสิ่งทั้งหลายหรือที่ไวท์เฮดชอบเรียกว่า “เหตุการณ์” ที่ปรากฏ เช่น ต้นไม้ สมุด หนังสือ แสงสว่าง มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกัน จนเรียกได้ว่าเป็นเค้าโครงเดียวกันต่อเนื่องกว้างใหญ่ไพศาล ฉะนั้นถ้าจะแยกเอาเหตุการณ์หรือเค้าโครงอย่างใดอย่างหนึ่งออกมาโดยเฉพาะ เราจะไม่สามารถเข้าใจได้ครบถ้วนทุกแง่ทุกมุม สิ่งที่เกิดขึ้นแล้วซึ่งประกอบกันเป็นโลกนั้นไวท์เฮดถือว่าเป็นเพียงส่วนหนึ่งของสิ่งที่ท่านเรียกว่าสถานการณ์เบ็ดเสร็จทางอภิปรัชญา (The total metaphysical situation) เท่านั้น เหนือสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วนี้ขึ้นไป ยังมีอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของภาวะเป็นไปได้ (The possible) ซึ่งเป็นภาวะอาจเป็นไปได้ทั้งปวงอีก

จะเห็นได้จากหลักปรัชญาของความมีอยู่นี้ทำให้ไวท์เฮดต้องสร้าง “สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่” ขึ้นมาเป็นหลักก่อนสิ่งที่มีอยู่อื่น ๆ ทั้งหมดและจากหลักดังกล่าวนี้เหตุผลมิได้อยู่ที่ โลกในภาวะที่เป็นอยู่ แต่อยู่ในสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ กล่าวคือ ถ้าจะสืบสาวให้ถึงต้นตอของเหตุผลกันแล้ว จะต้องไปดูที่สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่

สำหรับไวท์เฮดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หน่วยสำคัญที่สุดของเขาคือ “พระเจ้า” และความสมเหตุสมผลของโลกในภาวะที่เป็นอยู่ นั้นก็อาจมองเห็นได้จากข้อความที่เกี่ยวกับพระองค์ เช่น “พระเจ้าคือ เดียวนี้ ในภาวะที่เป็นอยู่ และมีอยู่ ทุก ๆ ความหมายของคำว่า เดียวนี้”¹⁶

ในทรรศนะของไวท์เฮด โลกที่เป็นจริง (The Real world) ก็คือสิ่งที่ประสบการณ์แท้ ๆ หรือเรียกได้ว่าเนื้อแท้ของมันคือประสบการณ์ ดังนั้นไวท์เฮดจึงเรียกสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ของเขาว่า “หยดแห่งประสบการณ์” (drops of experience)¹⁷

โลกของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่มีอาณาเขตเป็นอย่างไร ตามทรรศนะของไวท์เฮดมีอาณาเขตอยู่ 2 อาณาเขตคืออาณาเขตของสิ่งที่เกิดขึ้นจริงแล้วไวท์เฮดเรียกว่า

¹⁶ William A. Christian, *An Interpretation of Whitehead's Metaphysics*, (New Haven: Yale University Press, 1959), p. 323. “God is actual *now*, for every meaning of ‘now’”

¹⁷ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 22.

“เหตุการณ์” อาณาเขตของสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น ไวท์เฮดเรียกว่า “ภาวะอาจเป็นไปได้” แต่ ไวท์เฮดถือว่าอาณาเขต ทั้ง 2 อาณาเขตนี้มิได้แยกออกจากกันโดยเด็ดขาด เพราะว่าสิ่งที่ ท่านเรียกว่า เหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นก็คือภาวะอาจเป็นไปได้ที่กลายเป็นภาวะจริง (Actualized possibility) ขึ้นมาแล้ว นั่นเอง ฉะนั้นอาณาเขตทั้ง 2 นี้ จึงต้องเกี่ยวเนื่องถึง กันแน่นอน มีปัญหาคิดอยู่ว่าโลกมีลักษณะเฉพาะตามที่ปรากฏนี้ได้อย่างไร โลกแยกตัว จากภาวะอาจเป็นไปได้แล้วกลายมาเป็นโลกในภาวะจริงได้อย่างไร ไวท์เฮดตอบว่ามันมี ตัวกระทำ (Agent) อยู่อย่างหนึ่งซึ่งทำให้โลกนี้เกิดขึ้นมาจากอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาล หาขอบเขตไม่ได้นั้นและทำให้มีลักษณะตามที่เราเห็นอยู่นี้ ตัวกระทำนี้แหละคือ “พระเจ้า”

โครงสร้างของความเกี่ยวข้องของระหว่างเรื่องแท้ที่เกิดขึ้นไวท์เฮดเรียกว่า “การ รวมเข้าไว้” (Prehension) และมันถูกมองในแง่เป็นเหตุเป็นผลแก่กัน เรื่องแท้ที่เกิดขึ้นอย่าง หนึ่งย่อมบังเกิดได้จากการรวมเข้าไว้ซึ่งบรรดาเรื่องแท้ที่เกิดขึ้นก่อนและมันกลับถูกรวมเข้าไว้ โดยเรื่องแท้ที่เกิดขึ้นภายหลัง กระบวนการอย่างนี้จึงคล้ายกับของแบร์กซงที่ว่า “อดีตสวม สอดอยู่ในปัจจุบัน” ด้วยวิธีนี้เรื่องแท้ที่เกิดขึ้นอย่างหนึ่งจะเข้าได้ถึง ความเป็นนิรันดร์ (Eternal) อันเป็นจุดหมายปลายทาง

แม้ว่าโลกจะมีการหลังไหลก็ตามการรวมเข้าไว้ (Togetherness) ของเอกภพ อันเป็นหลักแห่งการ เชื่อมสมาน (Principle of Concretion) นั้นไวท์เฮดว่า เป็นสิ่งเดียวกับ “พระเจ้า” นั่นเอง ตามทฤษฎีของไวท์เฮดมีพระเจ้าอยู่ 2 องค์คือ องค์หนึ่งได้แก่พลังจักรวาล ไม่มีตัวตน เป็นเทวภาพทางอภิปรัชญาของนักปรัชญาอีกองค์หนึ่งได้แก่พระเจ้าแห่งความรัก ศรัทธา ซึ่งอยู่ใกล้ชิดพวกเรามากพระเจ้าองค์นี้คล้ายองค์สรรพสิ่งของนักเทววิทยา ในประวัติ ของเทวนิยมนั้น พระเจ้า 2 องค์นี้ไม่เคยประสานกันได้เลย ท่านจึงประสานให้เข้ากันจนได้ โดยเสนอว่าพระเจ้านี้มีสภาวะ 2 อย่าง คือ

1) สภาวะที่เป็นเหตุ (Antecedent nature) ได้แก่ ตัวกระทำ ซึ่งเป็นมูลเหตุ ของจักรวาลที่ทำให้ภาวะอาจเป็นไปได้ ปรากฏเป็นภาวะจริงขึ้นมาแต่ตัวพระเจ้าเองทรงเป็น ภาวะทางมโนภาพมากกว่าภาวะจริง (ภาวะที่ปรากฏเป็นจริงขึ้นมาแล้ว)

2) สภาวะที่เป็นผล (Consequent nature) ได้แก่พระเจ้าที่มีความสัมพันธ์กับ โลกและได้รับความกระทบกระเทือนจากโลกที่พระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น พระเจ้าตามสภาวะ

นี่ก็คือพระเจ้าที่ศาสนิกชนนับถือนั่นเอง¹⁸ ไวท์เฮดเห็นว่า “พระเจ้า” ตามทฤษฎีของเขาเป็นทั้งพื้นฐานและผลพลอยได้ของ เอกภพ เป็นทั้งผู้บังคับและเครื่องมือของเอกภพ พระองค์เป็นเสมือนหนึ่ง “กระบวนการพิเศษ” ที่ควบคู่ไปกับเอกภพ ดังคำสรุปของเขาคือว่า

การกล่าวว่าพระเจ้าถาวรและโลกเปลี่ยนแปลงย่อมจะจริงพอ ๆ กับการกล่าวว่าโลกถาวรและพระเจ้าเปลี่ยนแปลงนั้นแหละ การกล่าวว่าพระเจ้าเป็นหนึ่งและโลกมีหลายย่อมจะจริงพอ ๆ กับการกล่าวว่าโลกเป็นหนึ่งพระเจ้ามีหลายนั้นแหละ ถ้าจะเปรียบเทียบกับโลกแล้ว พระเจ้าเป็นภาวะที่เป็นอยู่อย่างเห็นได้ชัดพอ ๆ กับการกล่าวว่าโลกเป็นภาวะที่เป็นอยู่อย่างเห็นได้ชัดเมื่อเปรียบเทียบกับพระเจ้านั้นแหละ การพูดว่าโลกมีพระเจ้าสถิตอยู่ ก็จริงพอ ๆ กับการพูดว่า พระเจ้ามีโลกสถิตอยู่นั้นแหละ การพูดว่าพระเจ้าทรงอยู่เหนือโลกก็จริงพอ ๆ กับการพูดว่าโลกอยู่เหนือพระเจ้านั้นแหละ การกล่าวว่าพระเจ้าทรงสร้างโลกย่อมจะจริงพอ ๆ กับการกล่าวว่าโลกสร้างพระเจ้านั้นแหละ¹⁹

สำหรับไวท์เฮด “พระเจ้า” ไซ้จะปราศจากคุณค่าใด ๆ ในลักษณะแห่งกระบวนการพิเศษของพระองค์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ก็คือ “โลกแห่งคุณค่า” (The World of Value) นั่นเอง

พระเจ้าตามทฤษฎีของไวท์เฮดไม่ใช่องค์สัมบูรณ์หรือองค์สรรพสิ่งแต่เป็นเหตุหรือปัจจัยทางจักรวาลวิทยาอย่างหนึ่งในจำนวนหลายอย่าง หน้าที่ของพระเจ้าจึงไม่ใช่ผู้สร้างสรรค์ทุกสิ่งทุกอย่างในโลก แต่เป็นเพียงผู้ทำให้ภาวะอาจเป็นไปได้ปรากฏเป็นภาวะจริงขึ้นมาเท่านั้นพระเจ้าไม่ได้เกี่ยวข้องกับความสุขแต่เกี่ยวข้องกับความดี แหล่งเกิดความซึ้งนั้นไม่ได้เกิดในพระเจ้าแต่อยู่ในธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายนั่นเอง อนึ่งจักรวาลมีพื้นฐานอยู่ 3 ประการคือ 1) เป็นกระบวนการ 2) มีการเปลี่ยนแปลง 3) มีการแตกสลายไป²⁰

¹⁸ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 410.

¹⁹ Ibid., p. 410. “ It is as true to say that God permanent and the World fluent, as the World is permanent and God is fluent. That God is one and The World many, as that the World is one and God many. That in comparison with the World God is actual, eminently, as that in comparison with God the World is actual, eminently. That the World is immanent in God, as that God is immanent in the World. That God transcends the World, as that the World transcends God. It is as true to say that God creates the World, as that the World creates God.”

²⁰ A. N. Whitehead, *Science and the Modern World*, p. 258.

ฉะนั้นในโลกที่ปรากฏเป็นจริงแล้วนี้จึงไม่มีสิ่งใดคงทนถาวร ไม่มีสิ่งใดที่ไม่เปลี่ยนแปลง เมื่อหลักธรรมดาเป็นอย่างนี้ พระเจ้าจึงไม่อาจป้องกันมิให้สิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงและสลายไปได้ ความชั่วชั้น สูงสุดเกิดขึ้นก็เพราะข้อเท็จจริงที่ว่า สิ่งที่เป็นอดีตย่อมต้องเลือนหายไปชั่ววินาที และอีกเหตุผลหนึ่ง คือเมื่อภาวะอาจเป็นไปได้บางอย่างหนึ่งกลายเป็นภาวะจริงขึ้นมาแล้วภาวะนั้นถูกจำกัดลงไม่ให้รู้แจ้งถึงภาวะอาจเป็นไปได้อื่น ๆ อย่างที่เคยรู้ ฉะนั้นไวท์เฮด กล่าวว่า "ธรรมชาติของความชั่วก็คือลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ที่เป็นเครื่องขัดขวางกันและกันนั่นเอง"²¹

จากปัญหาที่เกี่ยวกับโลกที่ว่าโลกของเรามีลักษณะเฉพาะดังที่ปรากฏในบัดนี้ได้อย่างไร ? โลกนี้แยกตัวออกมาจากอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของภาวะอาจเป็นไปได้ แล้วกลายเป็นภาวะจริงขึ้นมาได้อย่างไร ? ทำไมจึงมีโลกนี้ขึ้นมาอีกแทนที่จะมีแต่โลกโน้น (โลกของภาวะอาจเป็นไปได้) เพียงโลกเดียว

ไวท์เฮดตอบว่ามีตัวกระทำ (Agent) อยู่อย่างหนึ่งซึ่งทำให้โลกนี้เกิดขึ้นมาจากอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลหาขอบเขตไม่ได้ นั่นและทำให้มีลักษณะอย่างที่เราเห็นอยู่นี้ ตัวกระทำนี้แหละคือ พระเจ้า แต่ไวท์เฮดเรียกว่า The Principle of Concretion (หลักของการแข็งตัว) หน้าที่ของพระเจ้านี้คือ ทำให้ระบบอันไม่จำกัดแห่งภาวะอาจเป็นไปได้ กลายเป็นสิ่งจำกัด เมื่อถามว่าทำไมพระเจ้าจึงทำเช่นนั้น ท่านตอบว่า "ไม่มีเหตุผล คือไม่อาจให้เหตุผลได้ เพราะสภาวะของพระเจ้านั้น เราก็มองไม่เห็นเหตุผลใด ๆ ได้เนื่องจากสภาวะดังกล่าวเป็นพื้นฐานของเหตุผลอยู่แล้ว"²²

3.3 ความเปลี่ยนแปลงในทรรศนะของไวท์เฮด

ดังที่กล่าวไว้ในตอนต้นว่าเรื่องความเปลี่ยนแปลงของไวท์เฮดนั้นเริ่มต้นจากชีวิตจริงของเขาเองเป็นดังการจุดประกายของนักปรัชญาเมื่อเขาต้องสูญเสียลูกชายคนสุดท้ายในสงครามโลกครั้งที่ 1 ก่อนเกิดเหตุการณ์ครั้งสำคัญดังกล่าว ไวท์เฮดยังเป็นนักคณิตศาสตร์เต็มตัวเขาไม่เคยเขียนงานที่เป็นปรัชญามาก่อน และเขาก็สารภาพว่า "งานด้านปรัชญาของ

²¹ Ibid., p. 517

²² Ibid., p. 257.

เขาเริ่มที่กรุงลอนดอนตอนที่สงครามใกล้จะสิ้นสุดลงทีเดียว”²³ เขายังได้เกริ่นไว้ในคำบรรยายเรื่อง “จุดหมายของปรัชญา” ว่า “อนาคตเปิดกว้างสำหรับความสำเร็จและไศกนาฏกรรมใดก็ได้”²⁴

ปัญหาอภิปรัชญาที่ว่า ความเปลี่ยนแปลงเป็นไปได้หรือไม่? ความเปลี่ยนแปลงมีจริงหรือไม่? พวกที่ไม่ชอบความเปลี่ยนแปลงก็จะตอบว่าความเปลี่ยนแปลงเป็นไปได้ เพราะไม่ใช่สิ่งจริงแท้ ความเป็นจริงแท้เป็นสิ่งที่ตายตัว คงที่ ส่วนฝ่ายที่เชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเปลี่ยนแปลงก็จะตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า ธรรมชาติเป็นวิวัฒนาการและเป็นกระบวนการ ส่วนทั้งหมดของสรรพสิ่งมีความสำคัญว่าส่วนย่อย ความเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งจริง และความเป็นจริงต้องมีลักษณะเลื่อนไหลหรืออยู่ในรูปกระบวนการเท่านั้น ไม่ว่าจะ เป็นกระบวนการเดียวหรือหลายกระบวนการก็ตาม ปรัชญาแบบใดที่อยู่ในพวกหลังนี้นักวิชาการในสหรัฐอเมริกาต่างยอมรับว่าอยู่ในข่ายปรัชญาบริสุทธ์ การอ้างถึงเรื่องความเปลี่ยนแปลงนี้ในปรัชญาของไวท์เฮดใช้คำว่า ปรัชญากระบวนการซึ่งเขาเป็นคนแรกที่นำคำนี้มาใช้ในปรัชญากระบวนการของเขาเอง

หลักกระบวนการของไวท์เฮดที่ว่า “ความมีอยู่ของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่เป็นอย่างไรย่อมได้มาจากการแปรสภาพของมัน” และยังคงกล่าวต่อไปว่า “ลักษณะการที่สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่แปรสภาพอย่างไรย่อมเปิดเผยให้เห็นว่าสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่นั้นเป็นอะไร” ไวท์เฮดเป็นบุคคลหนึ่งที่มีทรรศนะคล้ายตามแบร์ริชของทั้งในแง่ที่ถือเอาสาระของชีววิทยาเป็นพื้นฐานและถือว่าความเป็นจริงขั้นสูงสุด (Ultimate Reality) คือความยึดเยื้อ โดยประกาศเป็นคำพูดของเขาเองว่า “ความเป็นจริงคือกระบวนการ”

ไวท์เฮดอ้างข้อความที่ว่า “ไม่มีใครสามารถก้าวลงไปใต้ม่าน้ำสายเดียวกันได้ถึงสองครั้ง” เขายอมรับข้อความดังกล่าวนี้โดยที่กล่าวว่า เป็นคำสอนของใครก็ไม่รู้ รู้แต่เพียงว่าเป็นคำสอนโบราณ ส่วนรูปแบบคำสอนนั้นเขามั่นใจว่าเป็นมาจากทรรศนะของเฮราคลีตัส และกล้ายืนยันไว้ในผลงานของเขา ก็คือข้อความว่า “ทุกสิ่งเลื่อนไหล” และการอธิบายความเปลี่ยนแปลงในทรรศนะของไวท์เฮดนั้นไวท์เฮดได้อธิบายในปทัสฐานของโลกในภาวะที่

²³ A. N. Whitehead, “Autobiographical Notes”, *The Philosophy of Alfred N Whitehead*, p. 13.

²⁴ A. N. Whitehead, *Mode of Thought*, p. 171. (The Future is big with every possibility)

เป็นอยู่อย่างชัดเจนคือปทารถะที่ 2,4 และ 5 ดังนั้นคือในปทารถะที่ 2 กล่าวว่

ในการแปรสภาพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ เอกภาพในความเป็นไปได้ของสิ่งที่มีอยู่ทั้งหลาย ทั้ง ๆ ที่อยู่ในภาวะที่เป็นอยู่และไม่เป็นอยู่ จะต้องก่อให้เกิดเอกภาพที่เป็นจริงของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ขึ้นเพียงสิ่งที่มีอยู่เดีวเท่านั้นและสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ดังกล่าวนี้จะเป็นการจับตัวเป็นรูปธรรมของหลาย ๆ ภาวะแฝงด้วย²⁵

ในการแปรสภาพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ มีการเชื่อมต่อการยึดจับครั้งใหม่ มีรูปแบบเฉพาะตัว, เป้าหมาย ความหลากหลายและความผิดแผกเป็นการแปรสภาพที่กลายเป็นสิ่งใหม่ไม่มีวันจบสิ้นแต่ไม่ใช่สิ่งใหม่ที่เป็นวัตถุันรันดร²⁶

ภาวะแฝงสำหรับการเป็นธาตุหนึ่ง ๆ ในการจับตัวเป็นรูปธรรมเป็นจริงของสิ่งที่มีอยู่ทั้งหลายในภาวะที่เป็นอยู่ เดีวกัน ต้องเป็นลักษณะเชิงอภิปรัชญาท่วๆ ไปอย่างเดีวที่มีผลต่อสิ่งที่มีอยู่ทุกชนิด ทั้งที่อยู่ในภาวะที่เป็นอยู่และไม่เป็นอยู่และทุก ๆ หน่วยในเอกภพของมันเองก็ต้องรวมอยู่ในแต่ละการจับตัวเป็นรูปธรรมด้วยกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นธรรมชาติของ “การเป็นอยู่” หนึ่ง ๆ ที่จะต้องเป็นความเป็นไปได้ให้กับทุก ๆ “การแปรสภาพ” นี้คือหลักแห่ง “สัมพันธภาพ”²⁷

สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ แปรสภาพอย่างไรย่อมบ่งถึงว่าสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ นั้นเป็นอะไร ดังนั้นการบรรยายลักษณะของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ทั้งสอง

²⁵ Ibid. “That in the becoming of an actual entity, the potential unit of many entities - actual and non-actual acquires the real unity of the one actual entity; so that the actual entity is the real concrescence of many potentials.”

²⁶ Ibid. “That in the becoming of actual entity’ novel prehensions, nexus, subjective forms, propositions, multiplicities, and contrasts, also become; but there are no novel eternal objects.”

²⁷ Ibid. “That the potentiality for being an element in a real concrescence of many entities into one actuality, is the one general metaphysical character attaching to all entities, actual and non actual; and that every item in its universe is involved in each concrescence. In other words, it belongs to the nature of a ‘being’ that it is potential for every ‘becoming.’ This is the ‘principle of relativity.’” - actual; and that every item in its universe is involved in each concrescence. In other words, it belongs to the nature of a ‘being’ that it is potential for every ‘becoming.’ This is the ‘principle of relativity.’”

อย่างนี้จึงไม่อาจแยกออกจากกันได้ “การเป็นอยู่” ของมันต้องได้มาจาก “การแปรสภาพ” ของมัน นี่คือนักแห่ง “กระบวนการ”²⁸

จะเห็นได้ว่ามโนภาพของการแปรสภาพ ก็คือหลักแห่งกระบวนการอันเป็นเนื้อแท้ทั้งหมดของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ มันมิใช่การแปรสภาพที่จะก่อให้เกิดความเข้าใจได้ง่ายๆ ในปรัชญากระบวนการนี้การแปรสภาพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ สิ่งที่มีอยู่เดี่ยวก่อให้เกิดภาวะความมีอยู่ใหม่ๆ ชนิดต่างๆเท่าที่ปทัรรณะแห่งความมีอยู่ระบุไว้ทั้งหมด ยกเว้นวัตถุนิรันดร ซึ่งเป็นภาวะแฝงที่ไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นใหม่อีก

จากหลักแห่งกระบวนการทำให้เราทราบว่าแม้การแปรสภาพนั้นจะมาจากสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่โดยตรงแต่สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ก็กลับเป็นกระบวนการการแปรสภาพไปด้วย นั่นหมายถึงหากไม่มีสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่การแปรสภาพย่อมไม่อาจเกิดขึ้นและหากปราศจากเสียซึ่งการแปรสภาพเราก็ไม่มีทางรู้ได้เลยว่าสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่มีอยู่จริง

นอกจากไวท์เฮดจะได้ความคิดที่เป็นแนวกระบวนการมาจากการวิเคราะห์ข้อความ “ทุกสิ่งเลื่อนไหล” แล้ว เขายังได้หลักบางอย่างมาจากบทสวดมนต์ที่มีชื่อเสียงตอนหนึ่งว่า “จงอยู่กับข้าฯ ก่อนเกิด, เวลาช่างผ่านไปเร็วเหลือเกิน”²⁹

ในวรรคแรกนั้นไวท์เฮดจับความหมายของมันได้ว่า เป็นการแสดงออกถึงความมั่นคง แน่นนอน และความมีตัวตนอย่างเด่นชัด เช่นในคำว่า จงอยู่ และข้าฯอันเป็นการเน้นให้เกิดมโนภาพเรื่องสสาร และความมีอยู่ ส่วนในวรรคที่สองนั้นเขาก็เห็นว่ามันเป็นการแสดงออกถึงความไม่คงตัว มีการเลื่อนไหลและการเปลี่ยนแปลง

ไวท์เฮดพิจารณาบทสวดทั้งสองวรรคนี้แล้วลงความเห็นว่า ทั้งสองวรรคก่อให้เกิดความหมายอย่างเดียวกันที่ไม่อาจแยกออกจากกันได้เด็ดขาด ดังนั้นมูลบทแห่งอภิปรัชญาของเขาจึงเป็นมโนภาพที่มีทั้งลักษณะคงที่และเปลี่ยนแปลงรวมกัน เขาไม่พูดถึงความเปลี่ยนแปลงกับ ความถาวรในฐานะสิ่งที่มีอยู่เป็นปัญหาสองประเด็น แต่จะพูดถึง

²⁸ Ibid. “That how an actual entity becomes constitutes what that actual entity is; so that the two descriptions of an actual entity are not independent. Its ‘being’ is constituted by its ‘becoming.’ This is the ‘principle of process.’”

²⁹ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 318.

ภาวะที่เป็นอยู่เปลี่ยนแปลงที่มีความถาวรมาทำให้มันสมบูรณ์ควบคู่ไปกับ ภาวะที่เป็นอยู่ถาวรที่มีความเปลี่ยนแปลงมาทำให้มันสมบูรณ์ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการเชิงซ้อนอันเป็นแนวและตัวปรัชญาอินทรีย์ของเขานั้นเอง

3.4 ปรัชญาอินทรีย์ของไวท์เฮด

ปรัชญาไวท์เฮดนั้นมีความเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งคือเป็นปรัชญาที่ว่าด้วยอินทรีย์หรือปรัชญาที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ของวิชาฟิสิกส์และวิชาชีววิทยา ซึ่งเกิดจากการที่ไวท์เฮดนั้นได้พยายามซ่อมแซมความเสียหายทางปรัชญาอันเพื่อนคณิตศาสตร์ของเขาได้ทำไว้ ความเสียหายที่ว่านั้นเกิดจากความคิดทางคณิตศาสตร์ อันชวนให้ถอดนามธรรม (Abstraction) ออกจากสิ่งธรรมชาติ ซึ่งความมีประสบการณ์ (experienced) โดยตรงแจ้งว่ามีความเป็นไปมากมายหลายอย่างนั้นเหลือแค่นามธรรมอันไร้เสียง, ไร้กลิ่น, ไร้สี เป็นเพียงการวิงวนของสสารอย่างไม่มีที่สิ้นสุดและไม่มี ความหมายอันใด นักฟิสิกส์ทางคณิตศาสตร์ (Mathematical Physicists) ได้ฉีกทิ้งเวลาแห่งเอกภพออกเป็นเสี้ยว ๆ แต่เป็นเพียงความคิดเท่านั้น ไวท์เฮดจึงพยายามเอาเสียงเหล่านั้นมารวมกันเข้าใหม่ในความคิดโดยใช้ “ปรัชญาแห่งอินทรีย์” ของเขาเป็นเชื้อสมาน

ปรัชญาอินทรีย์นี้ไวท์เฮดได้รับอิทธิพลอย่างมากจากปรัชญาของอังรี แบร์กซอง เขาเห็นว่าการอธิบายในปรัชญาที่ชื่อ “วิวัฒนาการสร้างสรรค์” (Creative Evolution) น่าสนใจอยู่สองประเด็นคือ ความเป็นจริงมีความหลากหลายอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มีลักษณะเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง มีชีวิตชีวา และมีความใหม่นิรันดร์ ความเป็นจริงคือทั้งหมด (The Whole) ที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะทุกอย่างแทรกอยู่ในทุกสิ่ง

ในแง่ที่จะรู้ธรรมชาติของความเป็นจริง เขาเห็นว่า “ธรรมชาติคือสิ่งที่เราารู้ได้จากการรับรู้ที่ผ่านผัสสะ” ไวท์เฮดเองได้ความคิดหลักของแบร์กซองในเรื่องความยึดเยื่อมาสร้างมโนภาพที่เขาเรียกว่า “กระบวนการของธรรมชาติ” ก่อนที่จะให้มันเป็น “โลกในภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบัน” แต่ทว่าเมื่อลึกลงไปในมโนภาพ ไวท์เฮดกลับพบว่า “สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบัน” (actual entities) หรือ “สิ่งที่มีอยู่ในโลก” (creatures) อยู่ในกระบวนการของธรรมชาติ หรือใน “โลกในภาวะที่เป็นอยู่” ของเขานั้นเอง

ปรัชญานี้ประกอบขึ้นด้วยเจตจำนงที่จะมุ่งค้นหาความแท้จริงทั้งปวงที่เข้ามา
พัวพันกับชีวิตทางศิลปะ, จริยธรรม และศาสนาของมวลมนุษยชาติ ในขณะที่เดียวกันก็คงไว้
ซึ่งหลักการทางวิทยาศาสตร์อันชอบด้วยเหตุผล ด้วยเหตุที่ไวท์เฮดนั้นมีความคิดไปในแนว
กลไกของวิทยาศาสตร์และลัทธิสสารนิยมอันได้จากขบวนการทางวิทยาศาสตร์ เนื่องมาจาก
การมุ่งอยู่แต่นามธรรมในระบบเหตุผลเท่านั้น แต่ที่จริงแล้วประสบการณ์ของคนเราย่อมมีใน
สิ่งที่มีรูปเป็นตัวเป็นตน (Concrete Things) เสมอ เหตุการณ์อันเป็นตัวเป็นตนนั้น เราอาจ
แยกแยะด้วยเหตุผลออกเป็นธาตุที่ดั้งเดิมกว่าหรือที่ง่ายกว่าลดหลั่นกันลงไปได้แต่หน่วยที่
ตั้งอยู่เป็นตัวเป็นตนนี้ ไวท์เฮดเรียกว่า “อินทรีย์” (Organism) เราจะต้องถือว่าอินทรีย์เป็น
ความแท้จริงอันครบถ้วนในตัว เหตุการณ์อันแท้จริงจากการมีประสบการณ์ ย่อมเป็นระบบ
อันเป็นตัวเป็นตน หรือเป็นรูปธรรมหรือเป็นอินทรีย์

ตามมติของไวท์เฮด เขาไม่เพียงแต่ลดความแตกต่างระหว่างอินทรีย์ประเภท
ต่าง ๆ ให้น้อยลงมาเท่านั้น ยังได้คัดค้านลัทธิวินิยมที่แยกจิตกับกายเป็นคนละส่วนอีก
ต่างหาก เขากล่าวว่า จิตถือว่าเป็นองค์การพิเศษของระบบเหตุการณ์ที่ประกอบขึ้นเป็น
ร่างกาย ในที่นี้ กัมมันตภาพชั้นสูงของจิตก็มีได้ แต่มิได้หมายความว่าจิตเป็นอย่างเดียวกับ
สสาร โดยกล่าวว่า ความแท้จริงเป็นเหตุการณ์อันแสดงทั้งนามและทั้งรูป นั่นคือไวท์เฮด
ผสมผสานจิตนิยมเข้ากับสสารนิยมได้อย่างแนบเนียน

ด้วยประการนี้จึงเป็นระบบของอินทรีย์อันอัดตัวแน่นของเรื่องแท้ที่เกิดขึ้น “ตัว
อันอัดติดกันแน่น” ของเหตุการณ์ต่าง ๆ และด้วยการแทรกแซงอัดเป็นอันเดียวกันของ
เหตุการณ์เช่นนี้เอง เขาก็กล่าวไว้ว่า “ทุก ๆ สิ่งย่อมอยู่ได้ทุก ๆ แห่งในเวลาทุกเวลา”

การเกิดการแทรกแซงของเรื่องแท้ที่เกิดขึ้น ไวท์เฮดเรียกว่า การรวมเข้าไว้
(Prehension) และถูกมองในแง่ที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กัน เรื่องแท้ที่เกิดขึ้นอย่างหนึ่งย่อม
บังเกิดขึ้นได้จากการรวมเข้าไว้ซึ่งบรรดาเรื่องแท้ที่เกิดขึ้นก่อน และมันกลับถูกรวมเข้าไว้โดย
เรื่องแท้ที่เกิดขึ้นภายหลัง

ไวท์เฮดปฏิเสธความคิดของปรัชญาสสารนิยมที่มีความเห็นว่าโลกเป็น
เครื่องจักรกลคือโลกแห่งความรู้สึกที่เกิดจากการสัมผัสนั้น แตกต่างจากโลกแห่งสสารวัตถุที่
เป็นต้นเหตุทำให้เกิดความรู้สึกหรือเกิดภาพจำลองขึ้นในความรู้สึกของจิต ในโลกแห่ง
ความรู้สึกนี้เองที่เรา รู้จักธรรมชาติว่าเป็นสี เป็นเสียง เป็นกลิ่น ฯลฯ ปรัชญาการณเหล่านี้เป็น
ปรัชญาการณที่เกิดภายในจิตใจหรือ จิตใต้สำนึก

เขามีความเห็นว่ สิ่งที่เราสัมผัสนั้นเป็นลักษณะของธรรมชาติของสิ่งนั้นแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น วัตถุที่เป็นต้นเหตุที่ปราศจากสี เสียง กลิ่น ที่มากระทบความรู้สึกที่ทำให้เกิดเป็นภาพจำลอง ที่เป็นสี เป็นเสียง เป็นกลิ่น ขึ้นในจิตใจนั้นไม่มี ข้อที่ว่าความรู้สึกของเรามีความสัมพันธ์กับอวัยวะประสาทและสภาพแวดล้อมเช่นแสงสว่างเป็นต้นนั้น ไม่ได้แปลว่า สีที่มากระทบเกิดเป็นความรู้สึกนั้นเป็นของจริง หรือเป็นสภาพที่เกิดในจิตใจเท่านั้น แต่สีมีอยู่อย่างแท้จริงในวัตถุ ส่วนเฉพาะที่มีอยู่ในจิตใจของเรานั้นเป็นปรากฏการณ์ ไม่ใช่ประสบการณ์ สีมีอยู่ในวัตถุนั้นตามที่เรามองเห็นจากที่นั้นภายในสภาพการณ์เช่นนั้น ดังนั้นปรากฏการณ์ของวัตถุนั้นที่แสดงถึงคุณลักษณะของวัตถุนั้นภายใต้สภาพการณ์ตามธรรมชาติอันแน่นอนอนอย่างนั้น หรือพูดอีกนัยหนึ่งว่าเราไม่ควรแยกความรู้สึกจากการสัมผัสและวัตถุที่เราสัมผัสออกจากกัน

ไวท์เฮดวิจารณ์การรับรู้ของเราเกี่ยวโลกแห่งสสารว่าเป็นโลกที่ประกอบด้วยชิ้นส่วนที่แยกจากกัน ไม่มีสีหรือคุณสมบัติที่เหมือนกันแต่อย่างใด แต่มีคุณสมบัติที่ถาวรเป็นของตนและไม่เคลื่อนไหว เว้นแต่จะมีสิ่งอื่นมาทำปฏิกิริยาต่อมัน เขากล่าวว่าข้อความนี้เป็นจริงเฉพาะแต่ในรูปของนามธรรมเท่านั้น แต่ไม่เป็นจริงในรูปของรูปธรรมตามที่เราได้พบเห็น

ไวท์เฮดว่าเป็นความเข้าใจผิด คิดเอาว่านามธรรมเป็นตัวตนเป็นรูปธรรม เพราะที่จริงแล้ว ความเป็นตัวเป็นตนของโลกแห่งสสารนั้นไม่มี โลกที่แท้จริงมีตัวตนนั้น เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหว มีชีวิตชีวา มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้อง มีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าโลกแห่งสสารที่เราพบเห็น โดยกล่าวว่า รูปที่แยกต่างหากจากกันทั้งหมดนี้ แทรกซึม และมีผลกระทบต่อกันและกันทุกสิ่งทุกอย่างมีอยู่ในรูปแบบขององคภาพพออย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นภาวะของสิ่งนั้นนอกจากรูปแบบขององคภาพพของสิ่งนั้นแล้ว ไม่มีสิ่งนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นการเคลื่อนไหวที่มีรูปแบบเป็นกระบวนการ ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่คงที่ สิ่งของทั้งหมดเคลื่อนไหว (สสารและการเคลื่อนไหวเป็นสิ่งเดียวกัน ไม่ใช่ของสองสิ่ง) และวิถีเคลื่อนไหวของมัน (ในความเกี่ยวพันที่มีต่อสิ่งอื่น) จะสร้างความเป็นตัวของมันขึ้นมา

นอกจากรูปแบบแล้ว ภาวะความเป็นอยู่ของมันปริมาณของมันที่ประกอบเป็นขนาด รูปร่าง การสั่นสะเทือน นั้น ไม่ได้เป็นเครื่องกำหนดภาวะอันแท้จริงของสิ่งนั้น uly สภาพแวดล้อมจะเข้าไปมีส่วนร่วมกับสิ่งทุกสิ่ง ทุกสิ่งทุกอย่างมีอยู่ หรือเคลื่อนไหวอยู่ในสภาพที่เกี่ยวข้องติดต่อกัน มีการเกี่ยวพันระหว่างกันและกันของสิ่งทั้งหมดนั้น โดยเฉพาะมีการเกี่ยวพันระหว่างส่วนรวมกับส่วนย่อย ตัวอย่างเช่น พฤติกรรมของอนุภาคที่มี

อยู่ในกายที่มีชีวิตนั้นแตกต่างจากพฤติกรรมที่อนุภาคเหล่านั้นแสดงออกต่อสิ่งที่อยู่ภายนอก
ภายในกายนั้นมีการเคลื่อนไหวของอนุภาคประกอบกันเป็นกระบวนการที่มีชีวิตนั่นเอง

ไวท์เฮดชี้ให้เห็นว่าการสรุปพลังงานทางฟิสิกส์ให้เป็นหลักการทางนามธรรมใน
รูปแบบของเครื่องจักรกลนั้น ทำให้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้ามาก แต่วิธีการ
สรุปเป็นหลักนามธรรม ไม่สามารถอธิบายเรื่องของอินทรีย์ที่มีชีวิตหรือปรากฏการณ์ของจิต
หรือค่านิยม หรือความสำคัญของโลก ตามทฤษฎีของกวี หรือศิลปินได้เลย การแสดง
ปฏิกิริยาของนักจิตนาการนั้นแสดงให้เห็นว่ายังมีบางสิ่งบางอย่างที่ยังขาดอยู่เหนือปรัชญา
อินทรีย์ของเขาจึงเป็นการอธิบายที่สมบูรณ์กว่า

ในทฤษฎีของไวท์เฮด “สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่” เป็นตัวโอกาส ทั้งนี้เพราะสิ่ง
ที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่แปรสภาพขึ้นมาเองและมันก็เป็นหน่วยสุดท้ายของความเป็นจริง
กล่าวคือมันเป็นตัว “โอกาสในภาวะที่เป็นอยู่” ที่ก่อให้เกิด “โลกในภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบัน”
ขึ้นมา จะเห็นได้ว่า โลกในภาวะที่เป็นอยู่ เป็นเพียงผลรวมที่เกิดจาก สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่
เป็นอยู่ปัจจุบันทั้งหลาย ขณะกำลังเป็นหรือแปรสภาพตัวมันอยู่ หรือเรียกว่า โลกในภาวะที่
เป็นอยู่อันเป็นตัวแทนของความเป็นจริงเป็นเพียงผลพลอยได้โดยตรงจากภาวะของสิ่งที่มีอยู่
ในภาวะที่เป็นอยู่เหล่านั้น สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ของไวท์เฮดมีสาระสำคัญอยู่ที่การให้
ตัวเองได้อดีตของตัวเอง การมีประธานที่มุ่งสู่การจับตัวเป็นรูปธรรม และมีอภิประธานที่
ส่งต่อความพอใจไปตามครรลองแห่งความสร้างสรรค์ พุดงาย ๆ คือสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่
เป็นอยู่ของไวท์เฮดนั้นมีลักษณะเด่นอยู่ที่การเป็นกระบวนการช่วงหนึ่งของมันเอง โลกใน
ภาวะที่เป็นอยู่ ของไวท์เฮด คือสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ต่าง ๆ มีการเชื่อมต่อและการ
เชื่อมต่อนี้จะเพิ่มขึ้นเรื่อยจนถึงจุด “ความพอใจ” ที่ไม่อาจจะเพิ่มเติมต่อไปได้อีกแล้ว ความ
เป็นจริง ณ จุดนี้ก็จะจรดกับตัวความเป็นจริงพอดี อาจสรุปได้ดังนี้เป็นเชิงสร้างสรรค์
เป็นกระบวนการ เป็นความต่อเนื่อง เป็นการสะสม เป็นอัติภาวะแท้ เป็นทั้งเชิงคุณภาพที่
เข้มข้นและเชิงปริมาณที่แผ่ขยาย ไวท์เฮด กล่าวว่าเนื้อแท้ของความเป็นจริงตามความเห็น
ของเขาก็คือ “โอกาสในภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบัน” ซึ่งหมายถึง “ทุกสิ่งที่เป็นทุกหนทุกแห่งตลอด
ทุกเวลา”³⁰ ซึ่งไวท์เฮดยืนยันหลักการเดิมของเขาที่ว่า “ความเป็นจริงจะต้องไม่มีการแตกง่าม

³⁰ A. N. Whitehead, *Science and the Modern World*, p. 128. (everything is everywhere at all times)

และที่ตั้งเชิงเดี่ยว” กล่าวได้ว่าความเป็นจริงของไวท์เฮดนั้นเป็นทั้งเชิงคุณภาพที่เข้มข้น เป็นทั้งเชิงปริมาณที่แผ่ขยาย เป็นทั้งสิ่งเอกเทศสิ่ง อสัมพัทธ์ (The Absolute)

มโนภาพอย่างหนึ่งของไวท์เฮดคือ “รหัสยิก” (Mystic) ไวท์เฮดพูดถึงการสร้างสรรคในฐานะที่เป็นเพียงกรอบและฐานให้กับกระบวนการทั้งหมดของเขาเท่านั้น เขาอธิบายแต่เพียงว่า การกระทำหน้าที่ทุกอย่างภายในสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่งๆ ล้วนเป็นการนิยัติ(กำหนด)ไปสู่การจับตัวเป็นรูปธรรมของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่นั้นๆ และกระบวนการแห่งการเกิดนี้จะส่งต่อภาวะที่เป็นอยู่ของมันให้กับกระบวนการทั้งหมดเพื่อการสร้างสรรค์อันไม่มีจุดจบซึ่งหมายถึง “การไปสู่ความใหม่เรื่อย ๆ ไป” ที่เป็นเนื้อแท้อย่างหนึ่งของความเป็นจริงขั้นสูงสุด (Ultimate) นั่นเอง

อภิปรัชญาของไวท์เฮดได้มาจากกรวิเคราะห์และสังเคราะห์ที่รอบคอบ ความตั้งใจเริ่มแรกของเขาแม้ว่าจะเป็นการอธิบายจักรวาลวิทยาเชิงอินทรีย์ (Organic Cosmology) แต่ทว่าการเสนอแนวคิดที่ออกมาในรูป “แผนการเชิงวิภาค” ของเขานั้นกลับเป็นปรัชญาบริสุทธิ์และเป็นปรัชญาแนวใหม่ จากการสร้างแผนการแห่งวิภาคในผลงานด้านปรัชญาของเขาที่ชื่อว่า “Process and Reality” ในภาคแรกซึ่งเป็นเรื่องที่ว่าด้วย “ปรัชญาบริสุทธิ์” โดยที่ปรัชญาบริสุทธิ์นี้เขานิยามไว้ว่า “ปรัชญาบริสุทธิ์คือ ความพยายามที่จะวางกรอบระบบความคิดทั่วๆ ไปให้เป็นระบบปะติดปะต่อกันให้มีหลักตรรกะ ให้มีความจำเป็นเพื่อเราจะได้สามารถตีความทุกส่วนแห่งประสบการณ์ของเรา”³¹ แม้ว่าในผลงานชิ้นนั้น ไวท์เฮดจะเรียกชื่อลัทธิปรัชญาของเขาว่า “ปรัชญาอินทรีย์” แต่ทว่า ทั้งโดยนัยและเนื้อหาแล้วเป็น “ปรัชญากระบวนการบริสุทธิ์” (Speculative Process Philosophy) โดยปรัชญาแบบนี้ ไวท์เฮดมุ่งแก้ไขข้อบกพร่องของปรัชญาในอดีตควบคู่ไปกับการวิจารณ์มูลบทของวิทยาศาสตร์ที่ยอมรับกันในขณะนั้น

เหตุนี้ในผลงานด้านปรัชญาชิ้นเอกของเขาไวท์เฮดจึงลงมือสร้างแผนการแห่งปถารณะ (วิภาค) ขึ้นมาให้ดูเป็นตัวอย่างไว้ในภาคแรกซึ่งเป็นเรื่องที่ว่าด้วยปรัชญาบริสุทธิ์ และโดยปรัชญาบริสุทธิ์นี้เขาได้นิยามไว้ว่า ปรัชญาบริสุทธิ์คือความพยายามที่จะวางกรอบ

³¹ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 5. “Speculative philosophy is the interpreted”endeavor to farm a coherent, logical, necessary system of general ideas in terms of which every element of our experience can be”

ระบบความคิดที่ต่าง ๆ ไปให้เป็นระบบปะติดปะต่อกันให้มีหลักตรรกะ ให้มีความจำเป็นเพื่อเรา จะได้สามารถตีความทุกส่วนแห่งประสบการณ์ของเรา

แผนการแห่งปทัชระอันเป็นตัวระบบของปรัชญาบริสุทธิ์ของไวท์เฮดนั้นได้แก่

1) ปทัชระของความเป็นจริงสูงสุด (The Category of the Ultimate) เป็นหลัก ความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐานที่ระบุมโนภาพ (Concept) {ภาพที่เกิดขึ้นในใจซึ่งเป็นตัวแทนของ สิ่งทั้งหลาย สิ่งที่แตกต่างกัน แต่มีบางสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เช่น แมว เป็นมโนภาพทั่วไปสำหรับแมว ทั้งหมด ถึงแม้แมวแต่ละตัวอาจจะไม่เหมือนกัน หรือคำเป็นมโนภาพของสีดำ หรือความดำ ทั่วไป ไม่ว่าจะปรากฏเป็นคุณลักษณะของสิ่งใดในโอกาสไหน³² ที่เกี่ยวกับ สิ่ง,ภาวะ และ ภูวนตภาพ(สิ่งที่มีอยู่) ซึ่งประกอบด้วยปทัชระย่อย 3 ข้อคือ (ก) การสร้างสรรค์ (Creativity) “อันเป็นสิ่งที่สากลของสิ่งทั้งหลาย เป็นหลักของความใหม่ทั้งปวง และอยู่ในฐานะเป็นสารหลักเช่นเดียวกับสาร ปฐมภูมิ (Primary Substance)ของ อริสโตเติล”³³ (ข) หนึ่ง (One) (ค) หลาย (Many) ปทัชระย่อยทั้งสามข้อนี้จะวางกรอบให้กับปทัชระอื่น ๆ ทั้งหมดอีกต่อหนึ่ง

2) ปทัชระแห่งความมีอยู่ (Categories of Existence) ปทัชระนี้เป็นการระบุ ประเภทหรือชนิดต่าง ๆ ของความมีอยู่เท่าที่จำเป็นซึ่งได้แก่³⁴

ก) สิ่งที่มีอยู่จริงในสภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบัน (Actual Entities) อันเป็นหน่วย สุดท้ายของความเป็นจริง ที่ไม่มีสิ่งใดจะมาจริงยิ่งกว่าได้อีกแล้ว

ข) สังกัปหรือการยึดจับ (Prehension) อันเป็นตัวข้อเท็จจริงของความสัมพันธ์ สิ่งที่จะยืนยันถึงความมีอยู่ของความเป็นจริงอันจะต้องมีผลต่อการรับรู้ด้วยนั่นก็คือการยึด จับและการมีอยู่ของการยึดจับนี้เองจะเป็นการยืนยันว่า ความเป็นจริงจะต้องให้ข้อเท็จจริง บางอย่างเสมอด้วย

ค) การเชื่อมต่อ (Nexus) ความมีอยู่จริงชนิดนี้หมายถึงข้อเท็จจริงสาธารณะ หรือทั่ว ๆ ไปของความเป็นจริง มีลักษณะเป็นตัวผันแปรที่อยู่ระหว่างภาวะปัจจุบันกับภาวะที่

³² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : เท็กซ์ แอนด์เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด, 2543), หน้า 19.

³³ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 25.

³⁴ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 589.

แสดงพลังของกระบวนการทั้งหมด

ง) รูปแบบอัตวิสัย (Subjective Form) ไวท์เฮดเชื่อว่า นอกจากความเป็นจริงจะ
ให้ข้อเท็จจริงสาธารณะแล้วก็ยังคงให้ข้อเท็จจริงส่วนตัวอันเป็นเชิงอัตวิสัยอีกด้วยสิ่งที่มีอยู่ใน
ภาวะที่เป็นอยู่นี้ไวท์เฮดเรียกว่า “รูปแบบอัตวิสัย” อันเป็นส่วนประกอบที่อยู่ในสังกัดหรือ
ความยึดจับอีกต่อหนึ่ง

จ) วัตถุนิรันดร (Eternal objects) เป็นรูปแบบในการกำหนดของข้อเท็จจริง มัน
เป็นภาวะที่มีพลังล้วนๆ ภาวะที่มีพลังนี้มีอยู่เพื่อเป็น “เป้าหมายตลอดไป” ให้กับลักษณะที่
ถูกกำหนดโดยกฎที่ตายตัวของข้อเท็จจริงทั้งหลายในจักรวาล วัตถุนิรันดรหนึ่งๆจึงเป็น
เนื้อหาสำคัญของสิ่งที่เป็นนามธรรม ของสิ่งที่มีอยู่จริงในภาวะปัจจุบันหนึ่ง ๆนั่นเอง

ฉ) ความเป็นประพจน์ (Proposition) คือความเป็นสิ่งเฉพาะ หมายถึงตัว
ทฤษฎีซึ่งต้องมีอยู่ในความเป็นจริง หรือเป็นสาระของข้อเท็จจริงในการกำหนดเชิงสมรรถนะ
พุดงาย ๆ คือข้อเท็จจริงที่มีอยู่นั้นต้องมีอยู่ในฐานะที่เป็นประพจน์เสมอ

ช) การเพิ่มทวี (Multiplicity) เป็นลักษณะแห่งการแยกออกจากกันที่บริสุทธิ์ของ
สิ่งที่มีอยู่จริงทั้งหลายที่แตกต่างกัน ความมีอยู่ของการเพิ่มทวีนี้ไม่เหมือนกับการมีอยู่จริงทั้ง 6
ชนิด (ก- ฉ) ที่กล่าวมาแล้วเลย สิ่งที่มีอยู่จริงทุกชนิดล้วนเป็นการเพิ่มทวี แต่การเพิ่มทวีเอง
กลับมิได้อยู่ในฐานะที่จะเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงได้ มันเป็นแต่เพียงความมีอยู่อย่างหนึ่งที่จะต้อง
รวมอยู่ในกระบวนการ

ซ) ความขัดแย้ง (Contrasts) เป็นอัญรูป (Mode) ที่อยู่ได้อย่างไม่จำกัดของ
การสังเคราะห์สิ่งที่มีอยู่จริงทั้งหลายขณะที่ทำการยึดจับแต่ละครั้ง ทั้งนี้เพราะความขัดแย้ง
ของความขัดแย้งย่อมมิได้เรื่อยไป ตราบเท่าที่ยังมีการยึดจับและการสังเคราะห์นั่นเอง ใน
การทำข้อเท็จจริงใด ๆ ให้เฉพาะเจาะจงขึ้นมาอันไวท์เฮดเรียกภาวะเฉพาะนี้ว่า “ความ
ขัดแย้ง”

3) ปถารณะแห่งการอธิบาย³⁵ (The Categories of Explanation) ปถารณะนี้
เป็นส่วนเนื้อหากระบวนการของไวท์เฮดโดยเฉพาะ ประกอบด้วยปถารณะย่อยต่าง ๆ 27 ข้อ
เป็นการอธิบายความหมายของศัพท์ แดงหลักการที่จำเป็นและสร้างความสัมพันธ์ให้เป็น
ระบบเนื้อหาแท้ ๆ ผู้วิจัยจะยกมาเพียงบางปถารณะที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้เท่านั้น

³⁵ Ibid. , pp. 594-596.

4) ข้อผูกพันแห่งปทัชระ (Categorical obligation) คือปทัชระที่เป็นเงื่อนไข หรือข้อผูกพันซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 9 ปทัชระย่อยได้แก่

ก) ปทัชระแห่งเอกภาพเชิงอัตวิสัย (The Category of Subjective Unity) อันเงื่อนไขที่ว่า ในกระบวนการของความจริงในสภาวะปัจจุบันหนึ่ง ๆ แม้ว่าแต่ละช่วงของกระบวนการจะไม่มีเอกภาพแต่ในท้ายที่สุดความเป็นอัตวิสัยของความจริงในสภาวะปัจจุบันนั้นๆก็ต้องแสดงเอกภาพของมันออกมาจนได้ ด้วยเหตุผลของตัวมันเอง

ข) ปทัชระแห่งเอกลักษณ์เชิงภววิสัย (The Category of Objective Unity) ปทัชระนี้เป็นการระบุว่าความจริงในสภาวะปัจจุบันหนึ่ง ๆ อันเป็น “ความพอใจ” หรือเป็นความสำเร็จผลหนึ่ง ๆ ด้วยนั้น แต่ละธาตุ (Element) ของการจับตัวเป็นรูปธรรมย่อมจะต้องมีหน้าที่ที่แน่นอนเพื่อตัวเองหน้าที่เดียว หรืออีกนัยหนึ่งสิ่งเดียวจะต้องมีบทบาทเดียว นั่นคือแต่ละหน่วยจะต้องมีเอกลักษณ์ในตัวของมันเองปทัชระนี้จึงเป็นหลักพื้นฐานแห่งการอยู่ร่วมกันไม่ได้ (Incompatibility) ด้วย

ค) ปทัชระแห่งความแตกต่างกันเชิงภววิสัย (The Category of Objective Diversity) ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ว่า จะต้องไม่มีลักษณะของ “การรวมกันเข้า” (coalescence) ของธาตุที่แตกต่างกันอีกเมื่อกระบวนการไปถึงซึ่งความพอใจแล้ว หมายความว่าในความพอนั้น ส่วนประกอบที่ต่างก็จะต้องแตกต่างกันจริง ๆ ปทัชระนี้จึงสนับสนุนพื้นฐานแห่งการอยู่ร่วมกันไม่ได้อีกครั้งหนึ่ง

ง) ปทัชระแห่งการประเมินคุณค่าที่เป็นมโนภาพ (The Category of Conceptual Valuation) ปทัชระนี้ระบุว่า การรู้สึกทางกายภาพ (Physical feeling) อันเป็นต้นตอปรัชญาบริสุทธิ์ของไวท์เฮดจะต้องก่อให้เกิด การรู้สึกทางมโนภาพ (conceptual feeling) ตามมาด้วย การรู้สึกมโนภาพหรือสิ่งที่เป็นมโนภาพดังกล่าวนี้เองต้องมีคุณค่าหรือให้คุณค่าบางอย่างเสมอและคุณค่านี้จะอยู่ในรูป “วัตถุนิรันดร” ซึ่งเป็นตัวกำหนดความมีขอบเขตจำกัดของความจริงในภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบันทั้งหลายนั่นเอง

จ) ปทัชระแห่งการย้อนกลับแห่งมโนภาพ (The Category of Conceptual Reversion) ปทัชระนี้เทียบได้กับหลักที่ว่าด้วยการรู้ฟื้นความจำของปลาได้ และมันคือเงื่อนไข ที่ว่าการรู้สึกทางมโนภาพนอกจากจะเป็นการให้คุณค่าแล้ว ในช่วงต่อมากการรู้สึกชนิดนี้ยังต้องเป็นการย้อนกลับไปสู่สภาพแห่งการเป็นมโนภาพล้วน ๆ ดังเดิมของมันอีกด้วย ทั้งนี้เพราะในการสังเคราะห์ครั้งสุดท้าย การอยู่ร่วมกันไม่ได้ทางกายภาพย่อมก่อให้เกิด

ความขัดแย้งทางมโนภาพอย่างหนึ่งขึ้นมาด้วยกันเสมอ

๑) ปทาระยะแห่งการเปลี่ยนสภาพ (The Category of Transmutation) ปทาระยะนี้เป็นผลมาจากเงื่อนไขแห่งการประเมินค่ากับการย้อนกลับแห่งมโนภาพ นั่นคือ จากเงื่อนไขข้อแรกหรือทั้งสองข้อประกอบกัน จะมีการเปลี่ยนสภาพข้อมูลของการรู้สึกทางมโนภาพดังกล่าวให้กลายเป็นการเชื่อมต่อหรือส่วนของการเชื่อมต่อหนึ่ง ๆ ขึ้นมา ซึ่งลักษณะเช่นนี้จะทำให้สิ่งที่เป็นมโนภาพเปลี่ยนสภาพของมันไป

๒) ปทาระยะแห่งความกลมกลืนเชิงอัตวิสัย (The Category of Subjective Harmony) เงื่อนไขนี้เมื่อรวมกับปทาระยะข้อแรกจะเท่ากับมโนภาพที่ไลบ์นิซ (Gottfried Wilhelm Leibniz) เรียกว่า “ความกลมกลืนที่กำหนดไว้ล่วงหน้า” (pre-established harmony) ปทาระยะนี้จึงเป็นประเด็นที่เกี่ยวกับความรับผิดชอบเชิงศีลธรรมโดยตรงและความรับผิดชอบนี้ย่อมขึ้นอยู่กับข้อมูลที่จำกัดกับเงื่อนไขแห่งปทาระยะที่เป็นเชิงอัตวิสัยมันทำให้การประเมินค่าของการรู้สึกทางมโนภาพทั้งหลายต้องมุ่งไปสู่จุดหมายอย่างหนึ่งของผู้ทำการ ซึ่งเป็นความกลมกลืนของกระบวนการหนึ่ง ๆ นั้นเอง

๓) ปทาระยะแห่งความเข้มข้นเชิงอัตวิสัย (The Category of Subjective Intensity) ซึ่งระบุว่าความเข้มข้นของการรู้สึกจะมุ่งไปที่ 1) ผู้รู้สึกโดยตรง 2) อนาคตที่ตรงกับผู้รู้สึกนั้น

๔) ปทาระยะแห่งเสรีภาพและการกำหนด (The Category of Freedom and Determination) ตัวรูปธรรมของปัจเจกแต่ละสิ่งที่มีอยู่จริงในภาวะปัจจุบันหนึ่ง ๆ ย่อมถูกกำหนดภายในและเป็นอิสระภายนอก นี่คือเงื่อนไขที่ว่า การจับตัวเป็นรูปธรรมนี้สิ่งใดที่ถูกกำหนดได้ก็就会被กำหนด ทว่าส่วนที่ยังเหลือให้ตัดสินใจนั้นจะเป็นตัวทำการเหนือตัวเอง (subject-superjacent) ของการจับตัวเป็นรูปธรรมนั้นเท่านั้น

ปทาระยะทั้ง 4 ปทาระยะเท่าที่กล่าวมารวมเรียกว่า “แผนการแห่งปทาระยะ” และนั่นคือปรัชญาบริสุทธิ์ทั้งระบบตามทรรศนะของไวท์เฮด ความบังเอิญเป็นตัวให้อิโกลาส หากปราศจากความบังเอิญเหล่านี้ ภาวะปัจจุบันย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้ ปรัชญาของไวท์เฮดก็มีจุดยุ่งยากที่ความบังเอิญของมันเอง เราอาจจะเข้าใจระบบกระบวนการ แต่ในด้านที่เกี่ยวข้องกับความบังเอิญซึ่งเป็นเรื่องของประสบการณ์โดยตรง นั้นท้ายที่สุดเมื่อถึงขั้นความเป็นจริงอันที่สุด (อันติมะสัจ) ของมันซึ่งจะต้องออกมาในรูปข้อเท็จจริงต่าง ๆ เราไม่อาจเข้าใจได้หมดสิ้นตราบเท่าที่โอกาสข้อเท็จจริงเหล่านั้นยังมีอยู่

จะเห็นได้ว่าความเป็นจริงในธรรมชาติของไวยาธกะนั้นเกี่ยวข้องกับความเป็นจริงที่เปลี่ยนแปลงที่เป็นกระบวนการและเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องกันอย่างยึดเยื้อ จากปทารถะที่ไวยาธกได้กล่าวไว้ล้วนเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกันเป็นสายโซ่ที่มีการเคลื่อนที่ โดยมีตัวการที่กระทำให้อีกตัวการหนึ่งมีผลกระทบต่อ ๆ กันไปอย่างไม่มีการหยุดยั้ง แม้แต่คำว่า วัตถุ นิรันดร มิใช่สิ่ง นิรันดร ที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง แต่วัตถุนิรันดรตามธรรมชาติของไวยาธกะนั้นหมายถึง สิ่งสากลที่มีแต่เพียงสมรรถนะล้วน ๆ ไม่พบลักษณะใด ๆ เลย มิใช่สิ่งที่อยู่ในมโนคติ (ถ้าเป็นเช่นนั้นมันจะไปเหมือนกับ"โลกของแบบ" ตามธรรมชาติของปลาใต้) แต่อยู่ที่สมรรถนะ หรือความเป็นไปได้ ของมันเอง ความเป็นไปได้ชนิดที่เป็นของใหม่เรื่อย ๆ ไป แม้ว่า จะเหมือนกันแต่ก็มีใช้สิ่งที่มีอยู่จริงสิ่งเดียวกัน ไวยาธกจึงเรียกว่า "วัตถุนิรันดร"

ในปรัชญาอินทรีย์ของไวยาธกะนั้นมักมีคำถามว่าสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่เหล่านี้มาจากไหน ? อะไรเป็นตัวก่อให้เกิดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะเป็นอยู่ปัจจุบันนี้ขึ้นมา ? ก็มีคำตอบในปทารถะแห่งการอธิบายข้อหนึ่งว่าสิ่งที่มีอยู่ใด ๆ จะอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ได้ก็ต่อเมื่อมีสาระสำคัญสำหรับตัวเองขึ้นมา นี่หมายความว่า สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ ต้องกระทำหน้าที่เพื่อสนองนิยัตติของมันเอง ดังนั้น สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่จึงเป็นการรวมเอาเอกลักษณ์ของตัวเองกับความหลากหลายในตัวเองเข้าด้วยกัน³⁶

สิ่งที่กระทำเพื่อตัวเองในสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่นั้นมีคำอธิบายในปทารถะของการอธิบายอีกข้อหนึ่งว่า "การกระทำหน้าที่เพื่อตัวเองนี้ จะต้องเป็นการก่อตัวภายในที่เป็นจริงของ สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ มันคือ "ความสัมพันธ์โดยตรง" ของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่นั้น ๆ สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หน่วยหนึ่งจึงได้ชื่อว่า "ประธาน" ของความสัมพันธ์ โดยตรงของตัวเอง"³⁷

การที่สิ่งที่มีอยู่ใดก่อสาระสำคัญให้กับตัวเองขึ้นมา หรือมีการกระทำหน้าที่เพื่อตัวเอง จึงเท่ากับเป็นภาวะที่เป็นอยู่ปัจจุบันขึ้นมาั่นเอง การเป็นภาวะที่เป็นอยู่ขึ้นมาทำให้ไวยาธกต้องเรียกสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ว่าเป็น "ความสัมพันธ์โดยตรง" (immediacy)

³⁶ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 38. "An entity is actual, when it has significance for itself. By this it is meant that an actual entity functions in respect to its own determination, Thus an actual entity combines self-identity with self-diversity."

³⁷ Ibid., p. 38. "That this self-functioning is the real internal constitution of an actual entity. It is the 'immediacy' of actual entity. An actual entity is called the 'subject' of its own immediacy."

ของตัวมันเองและ “มัน” ในที่นี้คือ ประธาน ของความสัมพันธ์โดยตรงดังกล่าว การมีประธาน กับความสัมพันธ์โดยตรงอยู่ในสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ นี้เป็น “ความขัดแย้ง” ซึ่งหมายถึงสิ่งที่มีอยู่อีกชนิดหนึ่งที่รวมอยู่ในกระบวนการของการเกิดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ เช่นกัน “ความขัดแย้ง” ในปรัชญาแบบนี้หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ที่เกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการสังเคราะห์ หรือการสร้างเอกภาพขึ้น และจากการที่ไวท์เฮดแถลงว่า “อะไรก็ตามที่จะมาเป็นข้อมูล สำหรับการรู้สึก จะต้องมียกภาพเหมือนการรู้สึก”³⁸ ซึ่งอยู่ในปทัรณะของการอธิบายข้อที่ว่า ด้วย “ความขัดแย้ง”

ปรัชญาอินทรีย์ของไวท์เฮดนั้นแสดงออกถึงลักษณะของประสบการณ์นิยม อย่างชัดเจนเมื่อเขาอ้างว่า “ในประสบการณ์ เรากำลังประสบโลกแห่งความเป็นจริง”³⁹ ซึ่งก็ ตรงกับทฤษฎีที่ว่า ข้อมูลสำหรับการรู้สึกจะต้องมียกภาพที่เหมือนการรู้สึกจริง ๆ นั่นคือ สิ่งทั้งหลายจะต้องมียกภาพที่มีเนื้อแท้เป็น “การรู้สึก” หาไม่แล้วการรู้สึกของประธานหนึ่ง ๆ ก็คงไม่เรียกได้ว่าเป็น “ความสัมพันธ์โดยตรง” ของมันเอง

ในประสบการณ์ของเราที่เช่นกันสิ่งที่เราประสบจะต้องเหมือนหรือเป็น ประสบการณ์จริง ๆ ของเราด้วย และสำหรับไวท์เฮดเอง “โลกที่เป็นจริง” (The Real world) ก็คือ สิ่งที่เป็นประสบการณ์แท้ ๆ หรือเรียกได้ว่าเนื้อแท้ของมันคือประสบการณ์ จุดนี้เองทำให้เข้าใจได้ว่าทำไมไวท์เฮดจึงเรียกสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ ของเขาว่า “หยดแห่ง ประสบการณ์”⁴⁰ (drops of experience)

ในช่วงสุดท้ายของการเป็นสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ มีปทัรณะแห่งการอธิบาย ข้อหนึ่งทีกล่าวว่า “ช่วงสุดท้ายในกระบวนการการจับตัวเป็นรูปธรรม ซึ่งก่อให้เกิดสิ่งที่มีอยู่ใน ภาวะที่เป็นอยู่ขึ้นมา นั้น ย่อมเป็นการรู้สึกที่มีการกำหนดอย่างเต็มที่และสลับซับซ้อนยิ่ง อย่างหนึ่ง

³⁸ Ibid., p. 38. (The Whatever is a datum for a feeling has a unity as felt.)

³⁹ Quoted in Martin Jordan, *New Shapes of Reality*, (London: George Allen & Unwin Ltd., 1968), p. 144. (In Experience we are experiencing the real world.)

⁴⁰ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 22.

ช่วงสุดท้ายนี้เรียกว่า “ความพอใจ” มันเป็นการกำหนด ก) ในแง่การเกิดของมัน ข) ในแง่ลักษณะเด่นเชิงวัตถุวิสัยในการสร้างสรรค์เชิงอตุระของมัน ค) ในแง่ที่การยึดเหนี่ยวของมัน ทั้งทางบวกและทางลบของทุก ๆ หน่วยในเอกภพของมัน”⁴¹

การยึดเหนี่ยวทางบวก หมายถึง “การรู้สึก” การยึดเหนี่ยวทางลบ หมายถึง “การขจัดการรู้สึก” (Elimination of feeling) ล้วนเป็นสิ่งที่ เป็นมโนภาพในช่วงสุดท้ายแห่งความพอใจ ไวท์เฮด กล่าวไว้ว่า “สาระตะของชีวิตก็คือมีอยู่เพื่อตัวเอง เก็บเกี่ยวคุณค่าในตัวเอง”⁴² ช่วงแห่งความพอใจนี้ จะมีความบริบูรณ์เกิดขึ้นถึงสามอย่างพร้อม ๆ กัน คือมีความบริบูรณ์ในการเกิดของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ มีความบริบูรณ์ในการมีลักษณะเด่นเชิงวัตถุวิสัย เพื่อการสร้างสรรค์อันอยู่เหนือสิ่งอื่นใดของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ และมีความบริบูรณ์ในการยึดเหนี่ยวของทุก ๆ หน่วยในเอกภพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ

ความพอใจนี้เองที่เป็นจุดเปิดเผยโฉมหน้าของความเป็นจริงตามทฤษฎีของไวท์เฮด ทั้งนี้เพราะว่าแต่ละกระบวนการอันซับซ้อนนี้มีระดับแห่งความเป็นจริงเพิ่มขึ้น จนถึงจุดที่มีความเป็นจริงเต็มที่ คือตรงจุด “ความพอใจ” กระบวนการทั้งหมดของไวท์เฮดนั้นมีอยู่ ว่าสภาพการณ์ที่กระบวนการแห่งการจับตัวเป็นรูปธรรมอุบัติขึ้นมาแล้วจริง ๆ แม้ว่าจะเป็นการพอใจ แต่ทว่ามันมิได้หมายความว่าลักษณะหรือความเป็นกระบวนการจะสิ้นสุดหรือสลายไป ทั้งนี้เพราะภาวะที่เป็นอยู่ของการจับตัวเป็นรูปธรรมหนึ่ง ๆ ย่อมต้องส่งต่อไปยังสิ่งที่มีอยู่ที่กำลังจะเป็นการจับตัวเป็นรูปธรรมหน่วยอื่น ๆ ด้วย

ดังนั้นกระบวนการทั้งหมดจึงเป็นกระบวนการเกิดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ที่มีกระบวนการส่งต่อซึ่งรวบเอาการเชื่อมต่อของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ทั้งหลายไว้ด้วย นั่นคือ “โลกของสิ่งที่มีอยู่” อันเป็นภาวะเดียวกันกับที่ประสบการณ์ของเราทั้งหมดสามารถประสบ “ความเป็นจริง” ได้อย่างสมเหตุสมผลที่สุด

เห็นได้ว่าปรัชญากระบวนการบริสุทธิ์ หรือปรัชญาอินทรีย์ของไวท์เฮดนั้น อยู่ในรูปของกระบวนการเชิงซ้อนที่เป็นทั้งกระบวนการ “หนึ่ง” “หลาย” และของ “ความสร้างสรรค์”

⁴¹ Ibid. p. 38. “The final phase in the process of concrescence, constituting an actual entity, is one complex fully determinate feeling. This final phase is termed the ‘satisfaction.’ It is fully determinate (a) as to its genesis, (b) as to its objective character for the transcendental creativity, and (c) as to its prehension- -positive or negative - -of every item in its universe.”

⁴² A. N. Whitehead, *Nature and Life*, (Chicago: The University Press, 1934), p. 9.

อันเป็นนามธรรมทั่ว ๆ ไปที่ไร้รูป แต่เป็นกิจกรรมแก่นสารอันบริสุทธิ์ให้กับสิ่งต่าง ๆ ในชั้น
พื้นฐานนั่นเอง

3.5 ปรัชญากระบวนการของไวท์เฮด

ปรัชญากระบวนการของไวท์เฮดนั้นเป็นปรัชญาที่น่าสนใจและมีชื่อเสียงเป็น
อย่างมากเรียกได้ว่าเขาเองเป็นผู้จุดประกายปรัชญากระบวนการนี้ให้สมบูรณ์ที่สุดในวงการปรัชญา
ยุคปัจจุบัน และเมื่อความก้าวหน้าของวงการวิทยาศาสตร์มาถึงจุดที่สามารถคัดค้านคำสอน
ของศาสนาได้ในประเด็นสำคัญที่ว่า มนุษย์ไม่ใช่สิ่งที่พระเจ้าทรงสร้าง หากเป็นสิ่งที่วิวัฒน์
มาจากสัตว์ชั้นต่ำ

ผู้วิจัยขอแนะนำเศษนิพนธ์ของเฮราคลิตุส มาเสนอเพื่อเป็นแนวทางในการนำเสนอ
ปรัชญากระบวนการของไวท์เฮด เพราะเศษนิพนธ์ของเฮราคลิตุส จัดว่าเป็นกุญแจสำคัญใน
การเปิดโลกปรัชญากระบวนการในยุคหลัง ๆ เลยกี่เดียว เช่น สิ่งทั้งหลายมีการหยุดพักใน
การเคลื่อนไหว, ท่านไม่สามารถก้าวลงในแม่น้ำสายเดียวกันได้ถึงสองครั้ง เพราะน้ำส่วนอื่นไหล
มาแทนน้ำเก่าอยู่ตลอดเวลา (วิญญาณก็ระเหยออกจากสิ่งเปี้ยกนั้นเอง), มีดวงอาทิตย์ดวง
ใหม่ทุกวัน, เครื่องดื่มดีเค็ชอนจะแยกตัวออกเป็นส่วน ๆ ถ้าไม่กวนอยู่เสมอ, ฤดูกาลทำให้เกิด
ทุกสิ่ง, เส้นทางของสกรูทั้งตรงและโค้งก็เป็นเส้นทางเดียวกันนั่นเอง, ถนนสายขึ้นและสาย
ลงก็เป็นถนนสายเดียวกันนั่นเอง, เอกภพนี้เป็นเอกภพเดียวสำหรับทุกคน ไม่มีเทพเจ้าองค์
ใดหรือมนุษย์คนใดได้จัดให้เป็นระเบียบขึ้นมา แต่เป็นเช่นนี้เสมอมาและจะเป็นเช่นนี้
ตลอดไป เป็นไฟทรงชีวิตนิรันดร์ซึ่งลุกไหม้เป็นสัดส่วนตามกฎเกณฑ์และดับเป็นสัดส่วนตาม
กฎเกณฑ์, การขัดแย้งย่อมมาซึ่งการประสาน ความแตกร้าวย่อมจะเกิดความกลมกลืน,
ความกลมกลืนคือเงาตามตัวของความขัดแย้งทั้งหลาย แต่ทุกครั้งที่เกิดความขัดแย้งขึ้นทั้ง
ในธรรมชาติและชีวิต กลับดูราวกับว่ามันเป็นสิ่งที่น่ากลัวและปวดร้าวยิ่งสำหรับมนุษย์ ทั้งนี้
เพราะคนทั้งหลายไม่เข้าใจว่าสิ่งที่ขัดแย้งในตัวนั้นความเป็นจริงก็เข้ากันได้ ความกลมกลืน
อยู่ที่ความต่อต้านความเครียด ดังจะเห็นได้ในธนูและพิณ

ในเศษนิพนธ์ของเฮราคลิตุสที่ยกมานี้เป็นข้อยืนยันได้ว่าปรัชญาในคำสอนของ
เขานั้นคือความเปลี่ยนแปลงล้วน ๆ และความเปลี่ยนแปลงนั้นเฮราคลิตุสปรารถนาจะให้เรา
คิดออกด้วยตนเองว่าการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เป็นกระบวนการในตัวของมันเองดังเศษนิพนธ์

ที่ว่า “ใครรู้เรื่องเดียว นี่นับว่าฉลาด คือเข้าใจจุดมุ่งหมายที่ควบคุมทุกสิ่งโดยทุกสิ่ง”⁴³

ต่อมาในยุคของปรัชญากระบวนการร่วมสมัย โดยเฉพาะปรัชญาของอังรี แบร์กซอนที่ชื่อว่า “วิวัฒนาการสร้างสรรค์” นั้นมีชื่อเสียงมากในระหว่าง ค.ศ.1895-1941 เขากล่าวว่า ข้าพเจ้าพบว่า เหนือสิ่งอื่นใดตัวข้าพเจ้าเองก็ผ่านจากสภาวะหนึ่งไปสู่อีกสภาวะหนึ่ง ข้าพเจ้าร้อนหรือไม่ก็หนาว ดีใจหรือไม่ก็เสียใจ กำลังทำงานหรือไม่ก็อยู่เฉย ๆ มองดูสิ่งต่าง ๆ รอบตัวหรือไม่ก็กำลังคิดถึงสิ่งอื่นอยู่ ผัสสะ ความรู้สึก ความตั้งใจ และมโนคติต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งเปลี่ยนแปลงในอันจะให้ความมีอยู่ของตัวข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่หยุดยั้งเลย ทว่าการพูดแต่เพียงเท่านั้นหาเพียงพอไม่ การเปลี่ยนแปลงไปไกลสุดโต่งกว่าที่เราเคยคาดคิดไว้มากมายนัก⁴⁴ ในความคิดของเรานั้นการเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากสิ่งที่เปลี่ยนแปลงหรือตัวการแห่งการเปลี่ยนแปลง เกี่ยวกับเรื่องนี้แบร์กซอนชี้แจงว่า “มันเป็นเพียงสัญลักษณ์ที่จะเตือนให้ระลึกถึงลักษณะอันขาดฉวยของกระบวนการซึ่งความตั้งใจของเราตัดตอนออกอย่างชัดเจนเป็นท่อน ๆ เรียงกันไปตามลำดับทั้ง ๆ ที่จริง ๆ แล้วมีแต่ความต่อเนื่องอย่างเดียวกันเท่านั้นที่เกิดขึ้น”⁴⁵ และเขายังเสริมอีกว่า ตัวตนของสิ่งใด ๆ ก็ตามจะดำรงอยู่มิได้หากตัวมันเองไม่เปลี่ยนแปลง ทั้งนี้เพราะ “การเปลี่ยนแปลงที่แท้จริงทั้งหมดเป็นการเปลี่ยนแปลงอันเดียวที่แยกออกจากกันมิได้”⁴⁶ แสดงว่าตัวตนเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เขาสรุปว่า“มีการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้น แต่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทั้งหลายเหล่านั้นไม่มีสิ่งต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงการเปลี่ยนแปลงไม่จำเป็นต้องพึ่งตัวค้ำจุนใด ๆ อีก การเคลื่อนทั้งหลายมีจริง แต่ไม่มีวัตถุเฉื่อยหรือคงตัวใด ๆ ที่เคลื่อนไป การเคลื่อนที่มีได้หมายรวมไปถึงสิ่งเคลื่อน”⁴⁷

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงหรือการเคลื่อนที่นั่นเองคือตัวความเป็นจริงแต่ต้องเป็นการเคลื่อนที่ ที่เป็นกระบวนการต่อเนื่องอันไม่หยุดหย่อน สิ่งที่มีอยู่ดังกล่าวนี้จะเป็นอย่างอื่น

⁴³ กীরติ บุญเจือ, **สรณิพนธ์ปรัชญาตะวันตก**, หน้า 14.

⁴⁴ H. Bergson, **Creative Evolution**, A. Mitchell, trans. (London: Macmillan, 1964), p. 1.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 4.

⁴⁶ H. Bergson, **An Introduction to Metaphysics: The Creative Mind**, p. 146.

⁴⁷ *Ibid.*, 147. “There are changes, but there are underneath the change no things which change has no need of a support. There are movements, but there is no inert or invariable object, which moves: movement does not imply a mobile.”

ไปไม่ได้นอกจาก"ความยึดเยื้อ" อันเป็นกระบวนการทั้งหมดของเวลาหรือกาละนั้นเอง และการรับรู้ความเป็นจริงในแง่นี้ยังทำให้อดีตพลอยกลายเป็นสิ่งเดียวกับปัจจุบันไปด้วย ตามความที่แบร์กซงได้บรรยายไว้ดังนี้ "ความยึดเยื้อคือความก้าวหน้าอันต่อเนื่องของอดีตที่กินลึกเข้าไปในอนาคตและฟองตัวออกขณะที่มันซ้ำแรกเข้าไปและในขณะที่อดีตเติบโตอย่างไม่หยุดยั้งนี้ขอบเขตของมันก็พลอยกำหนดไม่ได้ไปด้วย"⁴⁸ ลักษณะของความยึดเยื้อนี้เองที่ทำให้ปรัชญาของแบร์กซงเป็นปรัชญากระบวนการที่ดีเลิศ⁴⁹ ความยึดเยื้อเป็นกระบวนการที่เลื่อนไหลอย่างไม่มีที่สิ้นสุดของกาละ และเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดทุกสิ่งทุกอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งมันได้ให้โอกาสแก่สสารเพื่อวิวัฒนาการไปเป็นชีวิต จึงสรุปว่าความยึดเยื้อคือตัววิวัฒนาการสร้างสรรค์หรือเป็นกระบวนการสร้างทั้งหมด รวมทั้งตัวมันเองด้วย

การเปลี่ยนแปลงและการแปรสภาพนั้นสำหรับแบร์กซง มันเป็นอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง กระบวนการที่อ้างถึงนี้แหละเป็นความมีอยู่อันเป็นสสารและเป็นตัวให้เกิดวิวัฒนาการ ความมีอยู่นี้ไม่ใช่ในภาพที่แน่นอนตายตัวเหมือนเดิม เพราะมันก็คือ "พลังทะยานของชีวิต" ที่อนุสัยอยู่ในความยึดเยื้ออันเป็นไปในเชิงสร้างสรรค์ มันจึงเป็นกระบวนการแห่งชีวิต (Vital Process)

ผู้ที่มีอิทธิพลทางความคิดของไวท์เฮดคืออีกท่านหนึ่งคือ แซมมวล อเล็กซานเดอร์ (Samuel Alexander) เขาเป็นนักปรัชญาร่วมสมัยกับไวท์เฮดที่สำคัญไม่ด้อยไปกว่าแบร์กซง เขาประกาศทรรศนะก่อนหน้าไวท์เฮด และเป็นผู้ที่ได้พัฒนาปรัชญากระบวนการให้มีฐานที่มั่นคง จนได้รับสมญานามจากนักวิชาการสมัยเดียวกันกับเขาว่า "นักสร้างระบบที่ยิ่งใหญ่และเกรียงไกรที่สุดในหมู่นักปรัชญาชาวอังกฤษด้วยกัน"⁵⁰

งานปรัชญาของอเล็กซานเดอร์นั้นเป็นปรัชญาที่มีลักษณะเป็นไปในเชิง

⁴⁸ H. Bergson, *Creative Evolution*, p. 5. "Duration is the continuous progress of the past which gnaw into the future and which swells as it advances. And as the past grows without ceasing, so also there is no limit to its preservation."

⁴⁹ A. J. Reck, *Speculative Philosophy*, (Albuquerque: The University of New Mexico Press, 1972), p. 202.

⁵⁰ Rudolf Metz, Dr., *A hundred Years of British Philosophy*, (New York : The Macmillan Company, 1950), p. 623. "The greatest and boldest system maker among the British philosophy."

วิทยาศาสตร์เต็มที เขามีทฤษฎีที่ว่าความเป็นจริงอันติมคือการเคลื่อนที่ โดยกล่าวว่า หากมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดหยุดนิ่งขึ้นมาจริง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่างก็ต้องหยุดนิ่งไปด้วยและจะทำให้กาลวภาคหมดความหมายไปทันที เขาอธิบายว่า สิ่งที่เราเห็นหรือเรียกว่ามันหยุดนิ่งนั้นที่จริงเป็นเพียงร่าง (Body) หยุดขณะที่ยังเคลื่อนที่สัมพันธ์ไปกับ กาลวภาคเท่านั้น ทุกสิ่งทุกอย่างจำต้องพัวพันอยู่กับการไม่หยุดนิ่งนิรันดรแห่งการแปรสภาพดังกล่าวทั้งสิ้น สิ่งทั้งหลายจักต้องพัฒนาอย่างไม่หยุดยั้ง เอกภพเป็นเพียงกระบวนการของประวัติแห่งกระแสอันต่อเนื่องของเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งหมด

ลักษณะที่ขาดเสียมิได้ในทฤษฎีปรัชญาของอเล็กซานเดอร์ก็คือการกำหนดลักษณะที่แน่นอนให้กับพระเจ้าซึ่งไม่มีนักคิดคนใดกล้าแตะต้อง แม้แต่แบร์กของหรือสเป็นเซอร์ที่ดูเหมือนจะเป็นนักวิทยาศาสตร์มากกว่านักคิดคนอื่น ๆ แต่สำหรับอเล็กซานเดอร์แล้วฐานะของพระองค์ได้ถูกกำหนดขึ้นมาใหม่อย่างมีหลักการ

เขาประกาศว่า ผู้ทรงสร้างเอกภพที่แท้จริงมิใช่พระเจ้า หากเป็นกาลวภาค เพราะแม้แต่พระเจ้าเอง ถ้าจะทรงดำรงฐานะเป็นพระเจ้าจริงแล้ว ก็จักต้องทรงอยู่ภายในหรือภายใต้หรือที่หลังกาลวภาคอันเป็นอุทรแรกอุทรเดียวแห่งภวันต์ทั้งหลายและแห่งสรรพสิ่งทั้งปวง พ้นจากกาลวภาคไปก็คือความสูญ ถ้าพระเจ้าไม่ใช่ความสูญ พระองค์ก็ต้องมาที่หลังอวกาศ ที่หลังกาละ และพระองค์ก็มีไช้กาลวภาค ดังนั้นพระองค์จะทรงเป็นอื่นไปมิได้นอกจากตัวกระบวนการแห่งวิวัฒนาการเชิงอุทัยนี้

ด้วยเหตุที่ผู้วิจัยยกเอาปรัชญาของนักปรัชญาที่มีอิทธิพลทางความคิดของปรัชญากระบวนการของไวท์เฮดมาเป็นมูลบทนั้น ก็เนื่องจากจะชี้ให้เห็นว่าทฤษฎีเหล่านี้เป็นความคิดและทฤษฎีเช่นเดียวกันกับไวท์เฮด การอธิบายปรัชญาของนักปรัชญาแห่งชีวิตก็ดี นักปรัชญากระบวนการอื่น ๆ ก็ดี เป็นการอธิบายที่ทำให้ผู้ศึกษาปรัชญาเข้าใจปรัชญาได้ดีกว่าการอธิบายปรัชญาของนักคณิตศาสตร์ชาวอังกฤษอย่างไวท์เฮดมากมายนัก เพราะไวท์เฮดนั้นยังติดอยู่กับการเป็นนักวิชาการจึงใช้ศัพท์ที่เป็นวิชาการมากเกินไปจนเราจะเห็นจาก การอธิบายปรัชญากระบวนการของไวท์เฮดต่อไปข้างหน้าว่าเป็นสิ่งเข้าใจได้ยากเย็นเพียงไร

พอเริ่มศตวรรษใหม่ ปรัชญาชีวิตของแบร์กของก็ได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดีทั้งในยุโรปและอเมริกา ปรัชญาของเขาเป็นการสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงอย่างมีระบบเป็นครั้งแรก เขาเห็นด้วยกับแนวคิดของเฮราคลีตัส และเสริมว่า ไม่เพียงแต่ทุกสิ่งทุกอย่างจะ

เปลี่ยนแปลงเท่านั้น ทว่าตัวความเปลี่ยนแปลงยังเป็นสิ่งที่มีอยู่ที่แยกออกจากกันมิได้อีกด้วยการเปลี่ยนแปลงของโลกกับของตัวเรามีใช้การเปลี่ยนแปลงคนละอย่าง หากทั้งโลกและตัวเรานั้นก็อยู่ในความเปลี่ยนแปลงเดียวกัน

แนวคิดนี้จึงไปพ้องกับแนวคิดของนักปรัชญาวิวัฒนาการอย่าง ลามาร์ค ,ชาร์ล ดาร์วิน และเฮอริเบิร์ต สпенเซอร์ จึงทำให้วงการวิทยาศาสตร์แขนงชีววิทยาเติบโตอย่างรวดเร็ว ทั้งยังเป็นที่น่าสนใจแก่นักปรัชญาที่มีพื้นฐานทางวิทยาศาสตร์อยู่แล้ว ซึ่งจุดนี้เองที่ทำให้ลัทธิชีวิตินิยม (Vitalism) เกิดขึ้นในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19

ไวท์เฮดเป็นคนหนึ่งที่คล้อยตามทฤษฎีของแบร์กของ ไนแ่งที่ถือเอาสาระของชีววิทยาเป็นพื้นฐานและถือว่าความเป็นจริงอันติมยะ (Ultimate reality) คือ "ความยึดเยื้อ" ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทต้น และไวท์เฮดยังประกาศเป็นคำพูดของเขาเองว่า "ความเป็นจริงคือกระบวนการ" ซึ่งประโยคนี้เองที่จัดว่าเป็นเสาเอกของอาณาจักรปรัชญากระบวนการในปัจจุบัน อย่างไรก็ดี ทั้งแบร์กของและไวท์เฮดก็ยังมีเคยใช้คำว่าปรัชญากระบวนการเลยในชีวิตของเขา

หลังจากนั้นเป็นต้นมาปรัชญากระบวนการได้เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว และแพร่เข้าไปในวงการวิทยาศาสตร์ ศาสนา และสังคมทั่ว ๆ ไป ตามเป็นจริงแล้วปรัชญากระบวนการนั้นมีมาก่อนแล้วตั้งแต่ยุคโบราณซึ่งมีอยู่ทั้งตะวันออกและตะวันตก สำหรับในปรัชญาตะวันออกนั้นมีในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในเรื่อง "อนิจจตา" ส่วนในปรัชญาตะวันตกนั้นก็มีความหมายของเฮราคลิตุส ที่ได้ชื่อว่าเป็น "บิดาแห่งปรัชญากระบวนการ"⁵¹ เรียกได้ว่าถ้านำเอาปรัชญาของเขามาเสนอเพียงคนเดียวก็คงจะเป็นเสมือนตัวแทนของปรัชญากระบวนการทั้งยุคได้

เท่าที่ผ่านมาปรัชญากระบวนการยังคงอยู่ในรูปปรัชญาประยุกต์ ทฤษฎีของไวท์เฮดในตอนแรก ๆ ก็เช่นกัน เป็นเพียงปรัชญากระบวนการที่แฝงไว้ในปรัชญาธรรมชาติ (Philosophy of nature) เท่านั้น ยังไม่เป็นปรัชญาบริสุทธิ์หรือปรัชญาที่มีฐานะเป็นลัทธิจริง ๆ แต่ครั้งมีประสบการณ์ในวงการปรัชญามากขึ้น และพบว่านักปรัชญาในยุคเดียวกับเขา ส่วนใหญ่มิได้พยายามช่วยกันรักษาสถานภาพแห่งปรัชญาเอาไว้เลย หากกลับมีแนวโน้มว่าจะทำลายมันให้ย่อยยับลงไป

⁵¹ Millic Capek, "Change," *The Encyclopedia of Philosophy*, (New York, 1967), pp.75-79.

ไวท์เฮดตระหนักดีถึงสถานการณ์เช่นนี้และมองเห็นแนวทางที่จะแก้ไข ดังคำพูดของเขาเองตอนหนึ่งที่ว่า “ปรัชญาจะไม่ได้สถานะภาพอันเหมาะสมของมันกลับคืนมาจนกว่าความรอบคอบที่ค่อย ๆ ทำแผนการแห่งปทัชระที่สร้างขึ้นตามขั้นตอนอย่างถูกต้องในแต่ละสภาวะของความก้าวหน้า จะได้อยู่ในฐานะปรนัยอันเหมาะสมของมันเสียก่อน”⁵²

ไวท์เฮดเห็นว่ากระบวนการเป็นเพียงลักษณะของความเป็นจริงที่เขามองเห็นและโลกในภาวะที่เป็นอยู่ของเขาไม่ใช่ตัวความเป็นจริง หากเป็นสภาวะที่ประสบการณ์ของเรามีต่อความเป็นจริงอย่างสมเหตุสมผลเท่านั้น กระบวนการการเกิดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ของไวท์เฮดที่มาถึงช่วงความพอใจซึ่งก็เป็นการสิ้นสภาพ(ดับ)ลงด้วยนั้น กระบวนการแห่งการส่งต่อของมันเองจะทำให้กระบวนการแห่งการเกิดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ (หรืออีกนัยหนึ่งกระบวนการแห่งการเกิดดับ) ดำเนินของมันไปเรื่อย ๆ ได้อย่างไม่มีที่สิ้นสุด มันเป็นกระบวนการเชิงซ้อนที่ต่อเนื่องอย่างไม่หยุดหย่อน

กระบวนการเชิงซ้อนของไวท์เฮดนั้นเป็นกระบวนการที่ส่งต่อไปเรื่อย ๆ ของกระบวนการ การเกิดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ที่ไม่เป็นตัวตนหรือเป็นที่ตั้งเชิงเดี่ยวและไม่มี การคาดหมายล่วงหน้าว่าจะไปสิ้นสุดหรือจบลงในลักษณะใด ด้วยเหตุที่ว่าประสบการณ์จริง ๆ ยังไปไม่ถึงจึงไม่มีน้ำหนักพอที่จะสรุปได้ ในกระบวนการทั้งหมดของไวท์เฮดนั้นมีการ กำหนดแต่เฉพาะในโครงสร้างภายในของมันเท่านั้น ส่วนด้านนอกนั้นเป็นอิสระอย่างสมบูรณ์ ตัวเร่งกระบวนการหรือส่วนที่เข้ามาร่วม ที่ทำให้หรือจรรโลงให้กระบวนการได้ ดำเนินการของมันไปเรื่อย ๆ คือ”มโนภาพ” แม้ว่าจรรโลงนั้นจะเป็นเพียงการเข้ามาอยู่เฉย ๆ ก็ตาม

เนื้อหาปรัชญากระบวนการของไวท์เฮดจะอยู่ในปทัชระแห่งการอธิบายซึ่งประกอบด้วยปทัชระย่อย 27 ข้อผู้วิจัยยกมาเป็นบางข้อที่เห็นว่าสำคัญต่อการอธิบายกระบวนการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในโลกแห่งความมีอยู่นี้ คือ ในการแปรสภาพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ เอกภาพในความเป็นไปได้ของสิ่งที่มีอยู่ทั้งหลาย ทั้ง ๆ ที่อยู่ในภาวะที่

⁵² A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 12. “Philosophy will not regain its status until the gradual elaboration of categoreal schemes, definitely stated at each stage of progress, is recognized as its objectivity.”

เป็นอยู่และไม่เป็นอยู่ จะต้องก่อให้เกิดเอกภาพที่เป็นจริงของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ขึ้น เพียงสิ่งที่มีอยู่เดี่ยวเท่านั้น และสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ดังกล่าวนี้จะเป็นการจับตัวเป็น รูปธรรมของหลาย ๆ ภาวะแฝงด้วย

ในการแปรสภาพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ มีการเชื่อมต่อของการ ยึดจับครั้งใหม่ มีรูปแบบเฉพาะตัว, เป้าหมาย ความหลากหลายและความผิดแผก เป็นการ แปรสภาพที่กลายเป็นสิ่งใหม่ไม่มีวันจบสิ้นแต่ไม่ใช่สิ่งใหม่ที่เป็นวัตถุวิธาน

ภาวะแฝงสำหรับการเป็นธาตุหนึ่ง ๆ ในการจับตัวเป็นรูปธรรมที่เป็นจริงของสิ่งที่มี อยู่ทั้งหลายในภาวะที่เป็นอยู่เดียวกัน ต้องเป็นลักษณะเชิงอภิปรัชญาทั่ว ๆ ไปอย่างเดียวที่มี ผลต่อสิ่งที่มีอยู่ทุกชนิด ทั้งที่อยู่ในภาวะที่เป็นอยู่และไม่เป็นอยู่ และทุก ๆ หน่วยในเอกภาพของ มันเองก็ต้องรวมอยู่ในแต่ละการจับตัวเป็นรูปธรรมด้วย

กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นธรรมชาติของ“การเป็นอยู่”หนึ่งๆที่จะต้องเป็นความ เป็นไปได้ให้กับทุกๆ “การแปรสภาพ”นี้คือหลักแห่ง“สัมพันธภาพ”

สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ แปรสภาพอย่างไร ย่อมบ่งถึงว่าสิ่งที่มีอยู่ใน ภาวะที่เป็นอยู่นั้นเป็นอะไร ดังนั้น การบรรยายลักษณะของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ทั้งสอง อย่างนี้จึงไม่อาจแยกออกจากกันได้ “การเป็นอยู่” ของมันต้องได้มาจาก “การแปรสภาพ” ของมัน นี้คือ หลักแห่ง “กระบวนการ” สิ่งที่มีอยู่ชนิดพื้นฐานจะต้องหมายถึงสิ่งที่มีอยู่ใน ภาวะที่เป็นอยู่และวัตถุวิธาน ทั้งหลาย ส่วนสิ่งที่มีอยู่ชนิดอื่นๆ เป็นการแสดงออกให้เห็นว่า สิ่งที่มีอยู่ต่าง ๆ ทั้งหมดใน 2 ประเภทพื้นฐานเกี่ยวข้องกันอย่างไรในโลกแห่งภาวะที่เป็นอยู่

ขั้นแรกที่วิเคราะห์สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ เพื่อให้ได้ธาตุรูปธรรมที่สุด ออกมานั้น จะเปิดเผยการจับตัวเป็นรูปธรรมอย่างหนึ่งของการยึดเหนี่ยวต่าง ๆ อย่างไม่มี ทางเลี่ยง เพราะการใช้การยึดเหนี่ยวเพื่อการเข้าถึงสิ่งใด ๆ ก็คือการวิเคราะห์นั่นเอง และโดย เหตุนี้ การยึดเหนี่ยว จึงเป็นปทัชระแห่งอัตติภาวะลำดับที่ 2 ในระบบปรัชญาของไวท์เฮด

การเชื่อมต่อหนึ่ง ๆ ต้องเป็นกลุ่มของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่จริง ในเอกภาพ ของความสัมพันธ์อันเกิดขึ้นโดยการยึดเหนี่ยวของมันทั้งหลายที่กระทำต่อกันหรือกล่าวอีก อย่างหนึ่งแต่ได้ความหมายเดียวกันก็คือเกิดขึ้นโดยกระทำตนให้เป็นวัตถุวิธานในกันและกัน

สิ่งที่มีอยู่ใด ๆ จะอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ได้ก็ต่อเมื่อมันมีสาระสำคัญสำหรับตัวมัน เอง นี้หมายความว่าสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ ต้องกระทำหน้าที่เพื่อสนองนิยติการ ของมันเอง ดังนั้น สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่จึงเป็นการรวมเอาเอกลักษณ์ของตัวเองกับ

ความหลากหลายในตัวเองเข้าด้วยกัน⁵³ การกระทำหน้าที่เพื่อตัวเองนี้ จะต้องเป็นการก่อตัวภายในที่เป็นจริงของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ของมันหนึ่ง ๆ มันคือ “ความสัมพันธ์โดยตรง” ของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะเป็นอยู่นั้น สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หน่วยหนึ่งจึงได้ชื่อว่า “ประธาน” ของความสัมพันธ์โดยตรงของตัวมันเอง⁵⁴

ในปทารถะทั้ง 4 ประเภทที่ไวท์เฮดได้สร้างมันขึ้นมาเพื่อปรัชญากระบวนการของเขานั้น ปทารถะแห่งการอธิบายเป็นการกำหนดหลักการต่าง ๆ พร้อมทั้งบรรยายเนื้อหาปรัชญาระบบนี้ทั้งหมด สำหรับกระบวนการทั้งหมดของไวท์เฮดนั้นมีอยู่ว่าในสภาวะการณ์ที่ “กระบวนการแห่งการจับตัวเป็นรูปธรรมอุบัติขึ้นมาแล้วจริง ๆ แม้ว่าจะเป็นความพอใจแต่ที่ว่ามันก็มีได้หมายความว่า ลักษณะหรือความเป็นกระบวนการจะสิ้นสุดหรือสลายไปไม่ ทั้งนี้เพราะว่าภาวะที่เป็นอยู่ของการจับตัวเป็นรูปธรรมหนึ่ง ๆ ย่อมต้องส่งต่อไปยังสิ่งที่มีอยู่ที่กำลังจะเป็นการจับตัวเป็นรูปธรรมอื่น ๆ ด้วย ดังนั้นกระบวนการทั้งหมดจึงเป็นกระบวนการเกิดสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ ที่มีกระบวนการแห่งการส่งต่อซึ่งรวบเอาการเชื่อมต่อของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ทั้งหลายนั่นเอง

⁵³ A. N. Whitehead, **Process and Reality**, p. 38. “An entity is actual, when it has significance for itself. By this it is meant that an actual entity functions in respect to its own determination. Thus an actual entity combines self-identity with self-diversity.”

⁵⁴ Ibid. “That this self-functioning is the real internal constitution of an actual entity. It is the ‘immediacy’ of actual entity. An actual entity is ‘subject’ of its own immediacy.”

บทที่ 4

ศึกษาเปรียบเทียบ และอภิปรายความเป็นจริงของ พุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด

บทนี้เป็นการศึกษาเปรียบเทียบโลกและจักรวาลในทฤษฎีของพุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเรื่องกำเนิดโลกของพุทธปรัชญาเถรวาทและไวท์เฮดว่ามีความเชื่อและทฤษฎีอย่างไร เปรียบเทียบไตรลักษณ์กับการเปลี่ยนแปลง และกระบวนการกับปัจเจกสมุปปาทว่ามีความเหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไร ซึ่งทฤษฎีดังกล่าวจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษาค้นคว้าและวิเคราะห์ความเป็นไปได้ โดยเฉพาะการศึกษาถึงความสอดคล้องกับเหตุผลทางตรรกะและกระบวนการของการพิสูจน์หาเหตุผลว่ามีความเป็นจริงมากน้อยเพียงใดในการศึกษาปรัชญาแนวอื่น ๆ ต่อไป

4.1 โลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด

ในพุทธปรัชญาเถรวาทนักวิชาการพุทธศาสนาได้ให้คำนิยามของโลกไว้ว่า“สิ่งใดก็ตามที่มีการชำรุดทรุดโทรม และแตกทำลายไปเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเรียกว่าโลก”¹ แต่เมื่อเราพิจารณาจากพุทธพจน์ในบริบทต่าง ๆ จะพบว่าพระองค์ได้กล่าวถึงเรื่องโลกไว้หลายประเด็น

คือโลกหมายถึงหมู่มนุษย์ จากพุทธพจน์ที่ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลายจงเที่ยวไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข และเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก”² คำว่าโลกในบริบทนี้น่าจะหมายถึงหมู่มนุษย์

¹ รักรใจ สุพรรณโกมุท, “การศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเรื่องการสิ้นสุดของโลกในพระพุทศาสนาและศาสนาอิสลามศึกษากรณีชาวไทยพุทธและไทยมุสลิมในกรุงเทพมหานคร”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล) 2543.

² วิ.มหา .(ไทย) 4/32/40.

โลกคือสังขาร จากพุทธพจน์ที่ว่า “นี่แน่ะอาวุโส เราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับโลกในร่างกายอันยาวประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาและมีใจ”³

โลกหมายถึงความแตกสลาย จากพุทธพจน์ที่ว่า อานนทฺ์ สิ่งใดมีความแตกสลายเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเราเรียกว่าโลก ก็อะไรเล่าที่ชื่อว่ามีความแตกสลายเป็นธรรมดา คือ จักขุ...รูป... จักขุวิญญาณ...จักขุสัมผัสมีความแตกสลายเป็นธรรมดา แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุข มิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยมีความแตกสลายเป็นธรรมดา⁴

ฉะนั้นเมื่อกล่าวโดยสรุปจากประเด็นต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วจากบทต้น ทำให้ทราบแน่ชัดว่า คำว่าโลกมาจากความหมายโดยรวม หมายถึง สิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต นั่นคือเมื่อกล่าวถึง “โลก” ในทรรคนะของพระพุทธปรัชญา อธิบายได้สองนัยคือ โลกเชิงวัตถุวิสัย (Objective) และเชิงอัตวิสัย (Subjective)

แม้พระพุทธองค์จะกล่าวถึงโลกในลักษณะต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว แต่ท้ายที่สุด เราจะเห็นว่าพระพุทธองค์ให้ความสำคัญกับโลกภายในของมนุษย์มากกว่าที่จะกล่าวถึงความสำคัญของโลกภายนอกดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ไม่ตรัสเรื่องโอกาสโลกตามโรหิตัสสะแต่ตรัสเรื่องโลกตามเป้าหมายแห่งธรรมวินัยของพระองค์ว่า

“เราไม่กล่าวว่า ที่สุดแห่งโลกที่ไม่มีผู้เกิด แก่ ตาย จุตติ ว่า ฟิง္กุ ฟิงฺเห็น ฟิงฺเข้าถึง ได้ด้วยการไป.... เราบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก ข้อปฏิบัติให้ถึง ความดับของโลก ในร่างกายนี้แหละอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจครอง”⁵

เมื่อพิจารณา “โลก” ในพุทธพจน์ ต่าง ๆ จะเห็นว่า พระพุทธองค์ตรัสกล่าวถึงทุกข์ ดังนั้นสรุปได้ว่า โลกคือ ทุกข์ เมื่อขยายต่อไปว่าทุกข์คืออะไร ตอบว่าทุกข์คือขันธ 5 การที่จะเดินทางสำรวจโลกในถึงที่สุดได้นั้นก็ด้วยการรู้ทุกข์ คือรู้ในขันธ 5 นั่นเองและพระพุทธองค์ทรงแนะนำให้หาทางกำจัดทุกข์เหล่านี้มากกว่าการสำรวจโลกภายนอก

อนึ่ง พระพุทธองค์ไม่ทรงแนะนำให้สำรวจโลกที่เป็นจักรวาลภายนอก เพราะแม้โรหิตัสสะสำรวจแล้วเป็นเวลา 100 ปียังหาที่สุดมิได้จนตายระหว่างทางโดยนัยนี้หมายความว่า

³ อ. จตุกก. (ไทย) 21/45/48.

⁴ ส.สพ. (ไทย) 18/84/77.

⁵ อ. จตุกก. (ไทย) 21/45/48.

ว่าโลกภายนอกนั้นกว้างใหญ่หาที่สุดมิได้นั้นเอง ในอัครคัมภีร์ซูตรา ข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับโลกที่เราอาศัยอยู่นี้ เริ่มต้นด้วยโลกที่กำลังจะพินาศ แล้วในที่สุดโลกก็พินาศเมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ สิ่งมีชีวิตส่วนมากจืดด้วยระยะเวลาอันยาวนานจนไม่อาจกำหนดได้ โลกนี้ก็กลับเจริญขึ้นใหม่ ตามที่พรรณนาไว้ว่าเป็นการเกิดที่ต่อเนื่องเป็นระยะเวลายาวนานมากจนเท่าไรไม่อาจกำหนดได้ เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งด้วยการเกิดจากเหตุและปัจจัยทำให้เป็นไปไม่ได้กล่าวถึงต้นกำเนิดที่แท้จริงว่าใครเป็นผู้สร้างและกำเนิดจากสิ่งใดนั้น หมายถึงการเกิดของโลกและการสิ้นสุดของโลกนั้นหาที่กำหนดแน่นอนไม่ได้

ส่วนปรัชญาของไวท์เฮดนั้นปรัชญาเขาเป็นไปในแนววิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์เชิงฟิสิกส์ เอกภพประกอบด้วยเหตุการณ์และความเกี่ยวข้องของระหว่างกัน เหตุการณ์เหล่านี้มีความสลับซับซ้อน เหตุการณ์ที่ใหญ่เป็นระบบของเหตุการณ์ที่เล็ก ในเบื้องสุดนั้นมันเป็นระบบของเหตุการณ์ชั้นปรมาณู ความหลังไหลเปลี่ยนแปลงถือว่าเป็นความจริง เหตุการณ์ชนิดเล็กขนาดปรมาณู เรียกว่าเป็นเหตุการณ์แท้หรือสิ่งแท้ เหตุการณ์ที่กำหนดให้อันหนึ่งหรืออินทรีย์หนึ่งจะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวเหตุการณ์แท้ซึ่งมาเกี่ยวพันกันตามความเกี่ยวข้องที่เราารู้ได้ ย่อมเกี่ยวข้องกับเรื่องแท้หรือสิ่งหนึ่งในเอกภพ ด้วยวิธีนี้เรื่องแท้ที่เกิดขึ้นอย่างหนึ่งจะเข้าได้ถึงอมฤตภาพอันเป็นจุดหมายปลายทาง แม้ว่าโลกจะมีการหลังไหลก็ตาม การเข้ามารวมตัวของเอกภพ (Togetherness) อันเป็นหลักแห่งการเชื่อมสมาน (Principle of Concretion) นั้น ไวท์เฮดว่าเป็นสิ่งเดียวกับพระเจ้า

จากหลักปรัชญาของไวท์เฮดการเริ่มต้นของความมีอยู่นี้ทำให้ไวท์เฮดต้องสร้าง “โลกในภาวะที่เป็นอยู่” ขึ้นมาเป็นหลักก่อนโลกอื่น ๆ ทั้งหมดและจากหลักดังกล่าวนี้เหตุผลมิได้อยู่ที่โลกในภาวะที่เป็นอยู่แต่อยู่ในสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ กล่าวคือ สำหรับไวท์เฮดโลกในภาวะที่เป็นอยู่ หน่วยสำคัญที่สุดของเขา คือ พระเจ้า และความสมเหตุสมผลของโลกในภาวะที่เป็นอยู่ นั้นเราก็อาจมองเห็นได้จากข้อความที่เกี่ยวกับพระองค์ เช่น พระเจ้าคือเดี๋ยวนี ในภาวะที่เป็นอยู่ และมีอยู่ทุก ๆ ความหมายของคำว่า เดี๋ยวนี ⁶

คำว่าจักรวาล (Universe) ในทฤษฎีพุทธปรัชญานั้น ได้แก่อันหนึ่ง ขอบเขตที่สิ่งหนึ่งสิ่งใดดำรงอยู่ ทุกสิ่งทุกอย่างซึ่งมีอยู่ที่ใดที่หนึ่ง แก่แลถี่ทั้งหมด ดวงดาว รวมทั้งผู้สร้าง

⁶ William A. Christian, *An Interpretation of Whitehead's Metaphysics*, (New Haven : Yale University Press, 1959), p. 323.

และระบบของแกแลกซีหรือกลุ่มดาวที่อยู่ในอวกาศในจักรวาล เมื่อศึกษาแนวคิดทางจักรวาลวิทยาตามแนวทางของพระอรุณกถาจารย์หลายท่านที่นำเสนอความรู้ในเชิงจักรวาลวิทยาพบว่า กระแสความคิดนี้ พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า โลกนี้ไม่มีผู้ใดสร้าง หากแต่โลกและสรรพสิ่งนั้นเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยอิงอาศัยกัน เป็นการสร้างระบบจักรวาลเชิงวิวัฒนาการก็คือ แนวคิดที่ปรากฏอยู่ใน อัครคัมภีร์สูตรนี้ นักวิชาการพุทธศาสนาให้ทรรศนะเกี่ยวกับการเกิดโลกไว้ว่า พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ไม่มีพระเจ้า โลกเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ เป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาติ จะแตกดับไปตามกระบวนการทางธรรมชาติ ตามกระแสปัจจัย เป็นไปตามกระแสแห่งปัจจุสมุปบาท ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ โลกมีความไม่เที่ยง มีสภาพเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตตา และดับไปตามเหตุปัจจัย

จากงานเขียนของไวท์เฮดที่ว่า "การกล่าวว่าพระเจ้าถาวรและโลกเปลี่ยนแปลงย่อมจะจริงพอ ๆ กับการกล่าวว่าโลกถาวรและพระเจ้าเปลี่ยนแปลง..."สรุปได้ว่าโลกและการกำเนิดโลกตามทรรศนะของไวท์เฮด นั้นเป็นโลกที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบัน โลกมีการประสานกันระหว่างโลกที่เราเห็นเป็นรูปธรรมกับโลกที่เป็นนามธรรมคือวัฏจักรนิรันดรหรือภาวะที่เป็นไปได้ (พลังภายในที่ทำให้โลกมีการเคลื่อนที่เปลี่ยนแปลง) ดังนั้นโลกคือมนุษย์ โลกคือเก้าอี้ โลกคือสุนัข เป็นต้น แต่ในโลกที่เป็นนามธรรมไวท์เฮดก็ได้ละทิ้งความสำคัญแต่อย่างใด โดยเขาให้โลกแห่งนามธรรมนั้นคือตัวกระบวนการภายในที่ทำหน้าที่หลักที่จะนำพาโลกภายนอกให้ดำเนินการไปเรื่อยๆอย่างไม่หยุดยั้ง (ความยึดเยื้อ) ไม่มีที่สิ้นสุดแห่งโลกอันกว้างใหญ่ไพศาล

โลกของปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นโลกที่กำหนดไม่ได้ว่าเกิดขึ้นเมื่อไรที่ไหนและจะไปสิ้นสุดเมื่อใด โลกของปรัชญาไวท์เฮด โลกแท้จริงเป็นโลกที่เกิดจากประสบการณ์เกิดจากการเชื่อมโยงกันเนื่องกันไปและไปสิ้นสุดที่วัฏจักรนิรันดร ความแตกต่างของทั้งสองทรรศนะระหว่างปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮดในเรื่องโลก ก็คือ พระพุทธเจ้านั้นกล่าวถึงโลกภายในเสียเป็นส่วนใหญ่ (เรื่องจิต) ส่วนไวท์เฮดนั้นกล่าวถึงโลกภายนอกเป็นส่วนใหญ่คือโลกในความเป็นจริงนั้นจะต้องเกิดจากประสบการณ์โดยผ่านอายตนะเท่านั้นและกล่าวถึงกระบวนการเกิดของโลกอย่างต่อเนื่องโดยให้ข้อเปรียบเทียบไว้ว่าเป็นหนึ่งเดียวกันกับพระเจ้า พระเจ้าของเขาก็เป็นเพียงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติอย่างไม่มีที่สิ้นสุดนั่นเอง

ข้อเปรียบเทียบเรื่องโลกระหว่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาไวท์เฮด

เถรวาท	ไวท์เฮด
1. ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย	1. เริ่มจากประสบการณ์สิ้นสุดที่วัตถุนิรันดร
2. เกิดขึ้นเองไม่มีผู้สร้าง	2. เกิดจากเหตุการณ์ต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย
3. โลกมี 2 อย่างคือโลกเชิงอัตวิสัย และโลกเชิงวัตถุวิสัย	3. โลกมี 2 อย่างคือโลกสภาวะที่เป็นเหตุและ สภาวะที่เป็นผล
4. เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติแตกดับโดย ธรรมชาติ	4. โลกคือกระบวนการต่อเนื่องเริ่มต้นจาก ประสบการณ์

4.2 ไตรลักษณ์กับความเปลี่ยนแปลงของไวท์เฮด

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่าหลักคำสอนที่สำคัญที่สุดในพุทธปรัชญาคือหลักคำสอนเรื่อง ไตรลักษณ์ อันเป็นสังขธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบในครั้งตรัสรู้ ดังที่พระองค์ทรงแสดงไว้ว่า ไตรลักษณ์หรือลักษณะสามประการคือ อนิจจตา (ความที่สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นสิ่งไม่เที่ยง) ทุกขตา (ความที่สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา) อนัตตตา (ความที่สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่มีตัวตนที่เที่ยง) เป็นกฎของธรรมชาติ(ธรรมนิยาม) มีอยู่แล้วในธรรมชาติ (ธรรมฐิติ) พระองค์เป็นเพียงผู้ตรัสรู้สังขธรรมดังกล่าว แล้วทรงนำมาเปิดเผย แสดง อธิบายให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น พระพุทธเจ้าทั้งในอดีต ปัจจุบันและในอนาคตย่อมตรัสรู้สังขธรรมดังกล่าวนี้เหมือนกันหมดทุกพระองค์

หลักไตรลักษณ์เป็นหลักแสดงความเป็นจริงของทุกสิ่งทุกอย่างในสากลจักรวาล สิ่งที่เกิดขึ้น เป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยทั้งสิ้น เหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งให้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีขึ้น ล้วนเป็นเหตุปัจจัยธรรมชาติที่มีอยู่ เป็นอยู่ตามกฎของเหตุและผลซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ ไม่มีพระเป็นเจ้าสูงสุดองค์ใดกำหนดให้เป็นไป

เมื่อก้าวถึงเรื่องกฎธรรมชาติสิ่งแรกที่จะต้องกล่าวถึงก่อนคือเรื่องทุกข์หรือทุกข์ตา ทุกขลักษณะในสามัญลักษณะนั้นหมายถึงพลังงานศักย์ (Potency) ที่ทำให้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงแปรปรวนหรือเปลี่ยนแปลง เป็นพลังงานที่อยู่ในตัววัตถุ มีความโน้มเอียงที่จะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลง ทุกข์เป็นตัวการก่อให้เกิดการเคลื่อนไหว เป็นพลังแฝง (passive force) ของ การเคลื่อนไหว (Motion) การทำหน้าที่ของพลัง คือ ทุกข์

ทุกข์ในไตรลักษณ์คือพลังที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสสารเป็นัญรูปของ พลังงาน โลกนี้มีแต่พลังงาน เพราะโลกนี้มีแต่ทุกข์ ปราศจากทุกข์จะไม่มีสิ่งใดเกิด และไม่มี สิ่งใดดับ การเกิดดับทั้งหลายก็คือการเกิดดับของทุกข์นั่นเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า ทุกข์เท่านั้น เกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ⁷

เพราะทุกข์เป็นพลังธรรมชาติ ย่อมมีอยู่ในสังขารทั้งหมด เป็นตัวก่อให้เกิดความ เปลี่ยนแปลงเป็นกระบวนการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ของสิ่งที่มีชีวิตด้วย แม้แต่พระพุทธเจ้ายัง หลีกหนีกฎนี้ไม่ได้ พระอรหันต์สามารถดับทุกข์ในอริยสัจแต่ไม่สามารถฝืนกฎธรรมชาติแห่ง ทุกข์ในไตรลักษณ์ได้

ทุกข์เป็นพลังที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง ความเปลี่ยนแปลงในไตรลักษณ์ เรียกว่า อนิจจตา พลังแฝงอยู่ในสรรพสิ่งทั้งปวง (ในพุทธปรัชญา เรียกว่า สังขาร) เป็นตัวการ ที่ทำให้สังขารเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะไหลเอ่ออยู่ตลอดเวลา คำว่าอนิจจตา (Impermanence) มีความหมายสั้น ๆ ว่า ทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา⁸ พลังธรรมชาติ มีอยู่ทั้งในธรรมชาติที่เกิดเอง มีเอง และเป็นเอง และมีอยู่ในศิลปะ (มนุษย์สร้างขึ้น) สิ่งทั้งหลายจึงมีการเปลี่ยนแปลง

คำว่า พลัง ในปรัชญาของไวท์เฮดนั้น ไวท์เฮดเรียกว่า "ภาวะแฝง" โดยกล่าวไว้ในบทที่ 2 ของการอธิบายปรัชญากระบวนการของเขาว่า ในการแปรสภาพของสิ่งที่มี อยู่ในภาวะที่เป็นอยู่หนึ่ง ๆ เอกภาพในความเป็นไปได้ของสิ่งที่มีอยู่ทั้งหลาย ทั้ง ๆ ที่อยู่ใน ภาวะที่เป็นอยู่และไม่เป็นอยู่ จะต้องก่อให้เกิดเอกภาพที่เป็นจริงของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่ เป็นอยู่ขึ้นเพียงสิ่งที่มีอยู่เดียวเท่านั้น และสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ดังกล่าวนี้จะเป็นการเกิด ร่วมกันของหลาย ๆ ภาวะแฝง

ไวท์เฮดว่า ภาวะแฝงสำหรับการเป็นธาตุหนึ่ง ๆ ในการเกิดร่วมกันที่เป็นจริงของ สิ่งที่มีอยู่ทั้งหลายในภาวะที่เป็นอยู่เดียวกัน ต้องเป็นลักษณะเชิงอภิปรัชญาทั่ว ๆ ไปอย่าง เดียวที่มีผลต่อสิ่งที่มีอยู่ทุกชนิด ทั้งที่อยู่ในภาวะที่เป็นอยู่และไม่เป็นอยู่ และทุก ๆ หน่วยใน เอกภาพของมันเองก็ต้องรวมอยู่ในแต่ละการเกิดร่วมกันด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็น

⁷ อภ. ก. (ไทย) 37/185/90.

⁸ Edward, *Cognize Buddhist Thought in India*, (George Allen & Unwin Ltd., 1962), p. 34.

ธรรมชาติของ “การเป็นอยู่” หนึ่ง ๆ ที่จะต้องมีความเป็นไปได้ให้กับทุก ๆ “การแปรสภาพ” นี้คือหลักแห่ง “สัมพันธภาพ”

ส่วนการเปลี่ยนแปลงของพุทธปรัชญานั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงมีเป้าหมาย คือการมีรูปแบบใหม่ การได้รูปแบบใหม่เรียกว่า การเกิด(อุปาทะ) เมื่อได้รูปแบบใหม่แล้วดำรงอยู่(ปรากฏ)ชั่วขณะ เรียกว่าการพัก(ฐิติ) สุดท้ายก็ดับไปจากรูปนั้น (ภังคะ) เป็นสังสารวัฏทางด้านกายภาพ ทำให้สังคมอยู่ต่อไปอย่างไม่ขาดสาย⁹

ปัญหาที่ว่าอะไรเปลี่ยนแปลง คำตอบในพระพุทธานามิชัดเจนว่า “สังขาร” สังขารได้แก่ ปรากฏการณ์อันเกิดจากการปรุงแต่ง ทั้งที่มีวิญญาณ และไร้วิญญาณ เป็นไปตามลักษณะของสังขาร 3 ประการคือ 1) ความเกิดขึ้นปรากฏ 2) ความเสื่อมสภาพปรากฏ 3) เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ความแปรเป็นอื่นปรากฏ

สังขารใน พุทธปรัชญาเป็นสิ่งที่ปราศจากตัวตน ไม่เป็นไปในอำนาจของใคร ใครบังคับบัญชาไม่ได้ สรรพสิ่งจึงเป็นอนัตตตา (ปราศจากตัวตน) ดังนั้นกฎไตรลักษณ์เป็นกฎจักรวาลธรรมชาติ เป็นผู้อยู่เบื้องหลัง ความโน้มเอียงอันสำคัญของพระพุทธเจ้า คือการแสดงให้เห็นว่าจักรวาลมีการเคลื่อนไหว (ไหล) ไปอย่างต่อเนื่อง ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ปราศจากวิญญาณที่นิรันดร ทุกอย่างที่มีอยู่เป็นเพียงธรรม หรือกลุ่มของสิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย ไม่ใช่ของจริง แต่ไม่ใช่เป็นสิ่งไม่มี มีอยู่ แต่ไม่จริง

ในเรื่องความเปลี่ยนแปลงของไวก์เฮดนั้นเขาอ้างข้อความที่ว่า “ไม่มีใครสามารถก้าวลงไปใต้ม่าน้ำสายเดียวกันได้ถึงสองครั้ง” เขายอมรับข้อความดังกล่าวและกล้ายืนยันไว้ในผลงานของเขา ก็คือข้อความว่า “ทุกสิ่งเลื่อนไหล”

กุญแจสำคัญของปรัชญาไวก์เฮดก็คือคำสอนของเฮราคลิตุสที่ว่า “สิ่งทั้งหลายมีการหยุดพักในการเคลื่อนไหว”¹⁰ ซึ่งในการเคลื่อนที่หรือเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายนั้นเป็นการหยุดพักของมัน เพราะในการเปลี่ยนแปลงนั้นเราแทบจะเข้าใจมันไม่ได้หากไม่นำมันไปสัมพันธ์กับสิ่งที่คงตัวหรือหยุดนิ่งบางสิ่ง ถึงแม้จะเป็นสิ่งที่เราสมมติขึ้นในความคิดก็ตาม

⁹ สนธิ ศรีสำแดง, **ปรัชญาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2544), หน้า 187.

¹⁰ กวีติ บุญเจือ, **สรณิพนธ์ปรัชญาตะวันตก**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520) , หน้า 18.

คำสอนที่ยืนยันว่า การหยุดพักในการเคลื่อนไหวมีอยู่ ก็คือเท่ากับพูดว่า การเคลื่อนไหวที่มีอยู่ในการพักนั่นเอง เช่นรูปธรรมของสิ่งที่มีอยู่ที่เราเห็นว่าหยุดนิ่ง แท้ที่จริงมันมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

ไวท์เฮดได้แบ่งแยกสิ่งที่มีอยู่ที่จะเป็นสิ่งที่ต้องแปรสภาพออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้คือ

- 1) สิ่งแท้ที่จริงคงทน (The true and real things which endure.)
- 2) สิ่งแท้ที่จริงที่ปรากฏขึ้นหรือเกิดขึ้น (The true and real things which occur.)
- 3) สิ่งที่เป็นนามธรรมซึ่งเกิดขึ้นซ้ำ ๆ กัน (The abstract things which recur.)
- 4) กฎแห่งธรรมชาติ (The Law of Nature.)

ทรรศนะของไวท์เฮดนั้นเห็นได้ว่ามโนภาพของ“การแปรสภาพ”ก็คือหลักแห่งกระบวนการอันเป็นเนื้อแท้ทั้งหมดของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ มันมิใช่การแปรสภาพที่จะก่อให้เกิดความเข้าใจได้ง่าย ๆ ในปรัชญาาระบบนี้ การแปรสภาพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ สิ่งที่มีอยู่เดียวก่อให้เกิดภาวะความมีอยู่ใหม่ ๆ ชนิดต่าง ๆ เท่าที่ปทารถะแห่งความมีอยู่ระบุไว้ ทั้งหมด ยกเว้น วัตถุนิรันดร ซึ่งเป็นภาวะแฝงที่ไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นใหม่อีก

การอธิบายความเปลี่ยนแปลงในทรรศนะของไวท์เฮดนั้น ไวท์เฮดได้อธิบายในปทารถะของโลกในภาวะที่เป็นอยู่อย่างชัดเจน คือ ปทารถะของการอธิบายปรัชญาของเขา คือการที่มีเอกภาพจริง ๆ เกิดขึ้นเอกภาพเดียวท่ามกลางเอกภาพในภาวะแฝง (Potential)ทั้งหลายของสิ่งที่มีอยู่ชนิดต่าง ๆ นี้แหละคือการแปรสภาพของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่เดียวและสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่นี้ จะต้องอยู่ในฐานะการเกิดร่วมกัน (concrescence) ให้กับภาวะแฝงทั้งหลายอีกด้วย การเกิดร่วมกันหมายถึงการที่หลาย ๆ อย่างรวมตัวกันเพื่อกลายเป็นเอกภาพเชิงซ้อนที่สมบูรณ์หนึ่ง ๆ การเกิดร่วมกันในที่นี้จึงใช้อธิบายลักษณะเด่นของสิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่นั่นเอง

ความสามารถในการเกิดร่วมกันของทุกสิ่งทุกอย่างในเอกภาพของมันเองนั้น หมายถึงการที่มันเข้าไปมีส่วนร่วมในการเกิดร่วมกันและการนี้ก็คือลักษณะที่เป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ มันเป็นหลักอภิปรัชญาที่ว่า การ “เป็น” ของสิ่งใด ๆ จะต้องหมายถึง “การร่วมแปรสภาพ” ไปกับเอกภาพของสิ่งนั้น หรือร่วมเป็นการเกิดร่วมกันด้วยกัน

จะเห็นได้ว่าทั้งพุทธปรัชญาและปรัชญาของไวท์เฮดแทบจะกล่าวได้ว่าเป็นกระบวนการอย่างเดียวกันเพราะทุกสิ่งทุกอย่างมีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่วิธีการอธิบายต่างกัน พุทธปรัชญาอธิบายการเปลี่ยนแปลงแนวศาสนา แต่ไวท์เฮดอธิบายแนวกระบวนการเชิงวิทยาศาสตร์

สรุปได้ว่าหลักไตรลักษณ์ของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นสอดคล้องแทบจะเรียกได้ว่าเหมือนกันกับหลักการเปลี่ยนแปลงตามทฤษฎีของไวท์เฮด กล่าวคือ ไตรลักษณ์ว่าด้วยธรรมชาติมีความไม่แน่นอน ทนสภาพอย่างเดิมไม่ได้ และตัวตนที่แท้จริงก็ไม่มี ซึ่งไวท์เฮดก็กล่าวว่าธรรมชาตินั้นมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การแปรสภาพนั้นก็เท่ากับว่าไม่มี ความคงที่แน่นอน ไม่มีตัวตนที่แท้จริง

หากแต่ต่างกันตรงที่ว่า การเปลี่ยนแปลงของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีเป้าหมายคือให้พ้นจากความทุกข์ส่วนการเปลี่ยนแปลงในปรัชญาไวท์เฮดนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ไม่มีเป้าหมาย กล่าวคือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะของความ เป็นไปได้เท่านั้นเอง

ข้อเปรียบเทียบระหว่างไตรลักษณ์กับความเปลี่ยนแปลงของไวท์เฮด

เถรวาท	ไวท์เฮด
1. สรรพสิ่งมีความไม่เที่ยงแท้มีการเปลี่ยนแปลง อยู่ตลอดเวลา	1. สรรพสิ่งมีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ
2. ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ด้วยพลังที่มี อยู่ภายในของมันเอง	2. ในภาวะที่เป็นอยู่มีภาวะของการ แปรสภาพแฝงอยู่ภายใน
3. สรรพสิ่งไม่มีตัวตนที่แท้จริงมีการ เปลี่ยนแปลงทุกขณะและการเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้นโดยธรรมชาติของมันเอง	3. สรรพสิ่งมีสภาวะจริงที่ปรากฏ กับสภาวะที่อาจเป็นไปได้ที่จะมีการ แปรสภาพความเปลี่ยนแปลงขึ้นอยู่ กับ เหตุการณ์

4.3 ปฏิจจสมุปบาทและปรัชญากระบวนการ

กระบวนการที่เป็นตัวจักรสำคัญของการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในพุทธปรัชญาเถรวาทและในปรัชญาไวท์เฮด ถ้าจะข้ามไปไม่กล่าวถึงก็เปรียบได้กับว่าร่างกายของมนุษย์เรามีเพียงร่างที่ไร้วิญญาณ เหมือนกับหุ่นจำลองที่ไม่สามารถปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ ได้ ปฏิจจสมุปบาทเป็นกระบวนการสำคัญในพุทธปรัชญา แต่ในความเป็นจริงแล้วเป็นการยากที่จะหาผู้เข้าใจปฏิจจสมุปบาทอย่างถ่องแท้และก็เป็นการยากอีกเช่นเดียวกันที่จะหาผู้ที่อธิบายปฏิจจสมุปบาทให้ผู้อื่นเข้าใจ เพราะกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายในซึ่งถ้ามองด้วยตาเนื้อนั้นย่อมไม่สามารถเห็นได้ ในทำนองนี้ถ้าเทียบกับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ก็หาเทียบได้ไม่ เพราะกฎของปฏิจจสมุปบาทเป็น กฎที่มีอยู่ในธรรมชาติและมีใน ทุกเวลา ทุกสถานะ ทุกสรรพสิ่ง ปฏิจจสมุปบาทมิได้เกิดกับสรรพสิ่งที่เป็นรูปธรรมเท่านั้น สรรพสิ่งที่เป็นนามธรรม (จิตเป็นต้น) ก็มีกระบวนการปฏิจจสมุปบาทด้วย ดังนั้น เพื่อการอธิบายปฏิจจสมุปบาทให้เป็นที่เข้าใจได้ดีขึ้นผู้วิจัยจึงเลือกเปรียบเทียบกับปรัชญากระบวนการในกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่มีอยู่ของไวท์เฮด หลักปฏิจจสมุปบาทเป็นกฎแห่งเหตุและผล (Causal Theory) ซึ่งระบุว่า สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่ง ในพุทธปรัชญาหมายถึง กฎที่ควบคุมความเป็นไปในธรรมชาติ กฎนี้พุทธศาสนาเรียกว่า ธรรมนิยามซึ่งแปลว่า กำหนดแห่งธรรมชาติ คือไม่มีอะไรจะเกิดขึ้นมาลอย ๆ โดยไม่มีสาเหตุ ธรรมชาติและกฎธรรมชาติแยกจากกันไม่ได้ เพราะมีธรรมชาติดึงต้องมีกฎธรรมชาติ เพราะมีกฎธรรมชาติจึงมีธรรมชาติ ถ้าไม่มีสิ่งหนึ่งอีกสิ่งหนึ่งก็พลอยไม่มีไปด้วย กฎธรรมชาตินี้พุทธปรัชญาเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ตามทรรคนะของพุทธปรัชญา ทุกสิ่งในธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือสิ่งที่ไม่มีชีวิตต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์นี้ ในองค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาททั้ง 12 ข้อ ต่างก็เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด องค์ประกอบทั้งหมดต่างเกี่ยวเนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยกันและกัน อาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยกันเป็นรูปกระแส หรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว เพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน มันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกันแสดงถึงความไม่มี

ต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย นี้คือ กฎธรรมชาติในปัจจุสมุบัติ หลักปัจจุสมุบัติ เป็นกฎธรรมชาติสากลที่แสดงให้เห็นว่า การที่สิ่งต่างๆจะเกิดขึ้น ดำรงอยู่และดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่างๆ สนับสนุนอุปถัมภ์เสมอ ไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ได้ตามลำพังตนเองแม้เพียงชั่วขณะเดียว

ในส่วนองไวท์เฮด เขากล่าวว่าเราทุกคนมีประสบการณ์อยู่ชนิดเดียว และในประสบการณ์ชนิดเดียวนี้ เราประสบกับธรรมชาติหนึ่งธรรมชาติเดียวเท่านั้น ธรรมชาติเดียวในโลกนี้ที่เป็นทั้งโลกแห่งความเป็นจริงและโลกแห่งประสบการณ์ เพราะโลกที่เราประสบอยู่นั้นเป็น “กระบวนการ” อย่างหนึ่งที่รวบรวมเอาธรรมชาติ และความเป็นจริงไว้ด้วยกัน และเขายังกล่าวต่อไปอีกว่า ไม่มีอะไรเลยที่จะเกิดขึ้นเหมือนเดิมทุกอย่างจริงๆ ไม่มีวันใดที่จะเสมอเหมือนกัน ไม่มีฤดูหนาวซ้ำกันถึง 2 ฤดู สิ่งที่ผ่านมาผ่านไปแล้วย่อมผ่านไปตลอดกาล ไวท์เฮดรวมเอากฎแห่งความเป็นสาเหตุเข้าไปอยู่ในความเปลี่ยนแปลงและความหลากหลาย (Diversity) โดยให้ปรากฏการณ์เป็นทั้งตัวธรรมชาติและความเป็นจริง ซึ่งเป็นการอธิบายแนวความคิดแบบกระบวนการต่อเนื่อง เขากล่าวไว้ว่าธรรมชาติมีการเคลื่อนไหวเป็นกระบวนการอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แม้ปัจจุบันวงการวิทยาศาสตร์ก็ยังคงอาศัยศรัทธาอยู่ในอีกรูปหนึ่ง คือการยอมเชื่อสามัญสำนึกที่ถือว่าเหตุการณ์หนึ่ง ต้องเป็นสาเหตุอีกเหตุการณ์หนึ่ง เช่น การลอบของก้อนหินไปกระทบกระจก ก็กับการแตกกระจายของกระจกบานนั้นและเขาอธิบายต่อไปอีกว่า ความเป็นจริงมีความหลากหลายอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีชีวิตชีวา และมีความใหม่วันรันดร

ข้อเปรียบเทียบปัจจุสมุบัติกับกระบวนการในปรัชญาไวท์เฮด

เถรวาท	ไวท์เฮด
1. ปัจจุสมุบัติเป็นลักษณะกระบวนการเกิด-ดับภายในสรรพสิ่ง	1. กระบวนการเกิดขึ้นอยู่ภายในสิ่งที่มีอยู่
2. อาศัยเหตุปัจจัยเป็นหลักในการเกิดและดับ	2. อาศัยการยึดจับที่มีอยู่ในสิ่งที่มีอยู่เป็นเครื่องเกี่ยวพันให้เกิดกระบวนการ
3. เป็นกฎธรรมชาติวนเวียนเป็นวัฏจักร	3. เป็นกฎธรรมชาติไหลผ่านไปตลอดกาล
4. สิ้นสุดที่การหลุดพ้นจากวัฏจักรคือนิพพาน	4. เป็นกระบวนการที่ไม่มีที่สิ้นสุดแม้แต่วัตถุนิรันดร

4.4 เปรียบเทียบความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทกับวิทยาศาสตร์

พุทธศาสตร์ว่าด้วยทฤษฎีวิวัฒนาการกล่าวว่า ธรรมชาติทั้งหลายกำเนิดมาจากธาตุ ธาตุที่มีองค์ประกอบพื้นฐาน คือ มหาภูตรูป 4 ได้แก่

- ก) ดิน คือ สารผสมมีการเกาะยึดตัวกันแน่นจนเกิดสภาพเค้นแข็ง ไม่แฉ่ไม่ลอย
- ข) น้ำ คือ สารประกอบเกาะรวมตัวกันไม่แน่นหนักมีสภาพเลื่อนไหลได้
- ค) ไฟ คือ อนุภาคหรือรังสีมีลักษณะแผ่ออกไปรอบ
- ง) ลม คือ ธาตุเบาที่มีคุณสมบัติลอยตัวได้

ธาตุทั้ง 4 นี้ ดำรงอยู่ในความว่าง มีวิวัฒนาการแห่งความเป็นธาตุต่อเนื่องกันในแต่ละสถานะคือ รังสีความร้อนที่เข้มข้นทำให้เกิดการจำเป็นจุด ความจำเป็นจุดเกิดการเกาะรวมตัวกันของรังสีความร้อนเป็นก๊าซขนาดเบาเก็บเอาพลังงานความร้อนไว้ในตัวในลักษณะของความร้อนแฝง เมื่อก๊าซขนาดเบาแน่นได้รับความร้อนไม่สม่ำเสมอจนเกิดเกิดการไหวขึ้น การไหวทำให้เกิดลม ลมทำให้เกิดการปะทะกันระหว่างมวลก๊าซ การปะทะกันระหว่างมวลก๊าซ ทำให้เกิดการรวมตัวกันเป็นสารประกอบเชิงซ้อนแบบง่าย มีสถานะเป็นของเหลวเรียกว่าน้ำ น้ำเมื่อรวมอยู่กันมากๆ ท่ามกลางบรรยากาศของลมและรังสีความร้อน เกิดการกระทบกับบรรยากาศที่ผิวน้ำ การกระทบทำให้เกิดปฏิกิริยา ปฏิกิริยานี้ได้ดึงเอาธาตุและสารประกอบต่าง ๆ มารวมกันจึงเกิดแรงตึงผิว เกาะกุมสารที่รวมตัวกันนั้นให้หนาแน่น เค้นแข็งยิ่งขึ้นในลักษณะสารผสมเรียกว่า ดิน¹¹

สำหรับวิชาพุทธศาสตร์สอนว่า ดินลอยอยู่บนน้ำ น้ำลอยอยู่บนลม ลมลอยอยู่บนไฟ แม้โลกนี้หากเจาะพื้นดินลงไปก็จะพบน้ำ ทะลุน้ำก็จะพบกลุ่มก๊าซ ในท่ามกลางกลุ่มก๊าซนั้นก็จะเต็มไปด้วยไฟ ดิน น้ำ ลม ไฟ ในท่ามกลางความว่างนี้ ได้รวมตัวกันเป็นโลกและธาตุต่าง ๆ ในโลกรวมตัวกันซับซ้อนยิ่งขึ้น จึงพัฒนามาเป็นชีวิต ดิน น้ำ ลม ไฟ นี้ไม่มีสภาพรู้โดยตัวของมันเอง การที่ไม่มีสภาพรู้นี้เรียกว่า อวิชชา เมื่อไม่มีสภาพรู้จึงเกิดการปะทะแปรเปลี่ยนเวียนวนไปมาเนื่องนิตย์ เนื่องจากดินเกิดจากน้ำ น้ำเกิดจากลม ลมเกิดจากไฟ ดังนั้น ในดินจึงมีน้ำ ลม ไฟ และเนื่องจาก ดิน น้ำ ลม ไฟ นี้มีความร้อนแฝงอยู่ ดังนั้นหากดินก็ดี น้ำก็ดี ลมก็ดี เกิดเสียดสีกันย่อมสลายตัวแล้วบังเกิดไฟขึ้นได้อีก

¹¹ ไชย ฌ พล, มนุษย์และการพัฒนาตนเอง, (กรุงเทพมหานคร: ป. สัมพันธ์พาณิชย์, มปป.), หน้า 8.

ดิน น้ำ ลม ไฟ จึงเกิดการหมุนเวียนไปมาเปลี่ยนสถานะตามการรวมตัวและการสลายตัวหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งอาจกล่าวได้ว่าธาตุทั้ง 4 นี้คือสิ่งเดียวกันเพียงความหนาแน่นต่างกันในลักษณะจำเพาะของคุณสมบัติที่เรียกว่า “สถานะ” เราอาจกล่าวได้ว่า ลมก็คือไฟที่หนาแน่น น้ำก็คือลมและไฟที่หนาแน่นและดินก็คือน้ำลมไฟที่หนาแน่นมากนั่นเอง เมื่อธาตุทั้ง 4 มีการปะทะ แปรเปลี่ยนไปมา ในบางขณะธาตุทั้ง 4 เกิดการรวมตัวกันโดยยังคงสถานะของตนไว้อยู่ เกิดเป็นประติษฐกรรรมใหม่ขึ้น ซึ่งรวมดิน น้ำ ลม ไฟ ไว้ในนั้นการรวมตัวกันขึ้นนี้เรียกว่า “สังขตะ” ผลของการรวมตัวกันเป็นรูปลักษณะใหม่นี้เรียกว่า “สังขาร” สังขารนี้มีธาตุทั้ง 4 เป็นองค์ประกอบอยู่ภายใน

เนื่องจากสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ไม่มีอะไรที่นิ่งอยู่กับที่ ทุกสิ่งล้วนเปลี่ยนแปลงไป สิ่งต่าง ๆ เกิดมาแล้วก็เสื่อม สลาย แปรสภาพไปเป็นอย่างอื่นตามเหตุปัจจัย ด้วยเหตุนี้สังขารทั้งปวงเมื่อเกิดมาแล้วย่อมตั้งอยู่ขณะหนึ่งก็ต้องแตกสลายไป ไม่มีสิ่งใดดำรงอยู่ได้ตลอดนิรันดร

เมื่อกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติโดยเฉพาะเรื่องวิวัฒนาการนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกล่าวในลักษณะของสิ่งมีชีวิตจึงจะสามารถเห็นการเปลี่ยนแปลงได้ชัดเจน การเปลี่ยนแปลงของสิ่งมีชีวิตนั้นเปลี่ยนแปลงอย่างไร ปรัชญาตะวันตกมักกล่าวว่ามันเป็นกระบวนการในรูปลักษณะวิวัฒนาการเมื่อได้ยินคำว่าวิวัฒนาการเรามักมุ่งความคิดไปยังวิวัฒนาการของชีวิต

ส่วนในพุทธปรัชญาคือกฎปฏิจจสมุปบาทซึ่งสามารถอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของชีวิตได้เป็นอย่างดีจะในทั้งกระบวนการสายเกิดและสายดับก็ตาม การอธิบายปฏิจจสมุปบาทในสายเกิดและสายดับมิได้หมายความว่า เป็นกระบวนการในทางเจริญหรือทางเสื่อม หากแต่ว่าเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปข้างหน้าทั้งสิ้น ที่แยกเป็นสายเกิดและสายดับนั้นเพื่อให้เห็นว่าในหลักของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงมุ่งสอนให้บุคคลประพฤติปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ เพราะกฎธรรมชาติที่เรียกว่าไตรลักษณ์บ่งบอกไว้อย่างชัดเจนว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นทุกข์ ไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน ฉะนั้นในกระบวนการสายเกิดหมายถึงกระบวนการเกิดทุกข์ ส่วนกระบวนการในสายดับหมายถึงกระบวนการแห่งการดับทุกข์

หลักไตรลักษณ์เป็นวิธีการมองโลกและมองชีวิตตามวิถีแห่ง พุทธปรัชญาซึ่งพุทธศาสนิกชนทั้งหลายถือว่าเป็นวิธีการมองที่ถูกต้อง และตรงกับสภาพที่เป็นจริงอย่างที่สุด ทั้งนี้เพราะว่าโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ตามแบบไตรลักษณ์นี้ได้มาจากความเป็นจริง จึงเป็นการ

ถูกต้องที่จะใช้ทรงพระคุณความเป็นจริงไปศึกษาเรียนรู้ และทำความเข้าใจ จึงกล่าวได้ว่า โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ตามแบบไตรลักษณ์เป็นทรงพระคุณแบบวิทยาศาสตร์ และเป็นวิธีการของ พุทธปรัชญาโดยเฉพาะ ซึ่งมีลักษณะผิดแผกแตกต่างจากวิธีการแบบเมตาฟิสิกส์ของกรีกโบราณที่พุดถึงสภาวะที่ไกลตัวออกไป

พระพุทธรองค์ทรงถือว่าไตรลักษณ์เป็นวิธีการที่ถูกต้องอย่างแท้จริง ดังนั้นการ พิจารณาโลกก็ดี การทำความเข้าใจโลกก็ดี การพิจารณาชีวิต เรียนรู้ชีวิต และการทำความเข้าใจ ชีวิตก็ดีต้องใช้โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ตามแบบไตรลักษณ์ซึ่งประกอบด้วยวิธีวิเคราะห์ ตามแบบปฏิจักษมุขบาทเสมอ จึงจะสามารถพิจารณา เรียนรู้ และทำความเข้าใจโลกและ ชีวิตตามสภาพความเป็นจริงได้

ความเป็นจริงเรื่องการเปลี่ยนแปลงของปรัชญาตะวันตกรวมถึงไวท์เฮด โดยมากมักจะกล่าวถึงเรื่องวิวัฒนาการแต่คำว่าวิวัฒนาการมิได้หมายความว่าเพียง วิวัฒนาการของชีวิตเท่านั้นแต่หมายความว่าถึงการเปลี่ยนแปลงทั่ว ๆ ไปที่ก้าวหน้าขึ้นอย่างมี ระเบียบ ที่ว่าเปลี่ยนแปลงก้าวหน้านั้นหมายถึงว่ามีส่วนประกอบที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นและมีการ จัดระเบียบในระดับสูงขึ้น ในความหมายกว้าง ๆ นี้ เป็นการรวมไปถึงวิวัฒนาการของเอกภพ วิวัฒนาการของผิวโลกและวิวัฒนาการของสังคมด้วยเช่นกันและเบื้องหลังกระบวนการทุก อย่างของวิวัฒนาการจะพบพลังผลักดันให้ กระทำการ“สร้างสรรค์”

การสร้างสรรค์คือการเกิดขึ้นของสิ่งใหม่โดยความร่วมมือช่วยเหลือกันและกัน ระหว่างสิ่งที่มีอยู่ก่อน เพราะฉะนั้นมโนภาพเบื้องต้นที่สุดที่จะช่วยให้เราเข้าใจวิวัฒนาการได้ ก็คือ ความเห็นแก่ผู้อื่น การช่วยเหลือหรือการร่วมมือกัน จึงเห็นได้ว่ากระบวนการ วิวัฒนาการเกิดขึ้นมาได้จำเป็นจะต้องมีเรื่องส่วนตัวเข้ามาแทรกโดยมีจุดมุ่งหมายเหนือตัว ขึ้นไปนั่นแหละจึงจะมีความก้าวหน้า วิวัฒนาการมีความหมายอย่างนี้คือหมายถึงมีหลายสิ่ง ร่วมสัมพันธ์กันทั้งในเวลาและสถานที่ที่ดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ผลก็คือมีสิ่งใหม่เกิดขึ้น มี คุณลักษณะใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็นปรมาณูก็ดี อินทรีย์ก็ดี สัตว์ก็ดี จะต้องมีการร่วมงานกัน และร่วมมือกับสิ่งแวดล้อมด้วย

ดังนั้นวิวัฒนาการแบบสร้างสรรค์ในปรัชญากระบวนการนั้นเป็นการ เปลี่ยนแปลงของคุณสมบัติของธาตุที่มีความสัมพันธ์กันอย่างดี จนเกือบจะเป็นไปไม่ได้เลยที่ จะเป็นไปโดยบังเอิญ ถือได้ว่าเป็นการเตรียมตัวล่วงหน้าสำหรับกระบวนการวิวัฒนาการ เพียงอย่างเดียว จึงเห็นได้ว่าคุณสมบัติที่เข้ากันได้ดีเป็นการเตรียมตัวสำหรับวิวัฒนาการของ

โลกเพราะฉะนั้นขณะนี้พอจะถือได้ว่าคุณสมบัติของธาตุต่าง ๆ มีจุดมุ่งหมายดังที่ไวท์เฮดกล่าวว่า "สารัตถะของชีวิตก็คือมีอยู่เพื่อตัวเอง เก็บเกี่ยวคุณค่าในตัวเอง"¹²

ข้อเปรียบเทียบความเป็นจริงของพุทธปรัชญาเถรวาทกับไวท์เฮด

เถรวาท	ไวท์เฮด
1. สรรพสิ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัย	1. การเกิดขึ้นของสรรพสิ่งเกิดจากเหตุการณ์
2. ไม่มีความเป็นจริงแท้ของสรรพสิ่ง	2. ความเป็นจริงแท้คือความเปลี่ยนแปลงที่ไม่หยุดยั้ง
3. ความเป็นจริงสูงสุดคือนิพพาน ซึ่งถือว่าไม่มีความเปลี่ยนแปลงอีกต่อไป	3. ความเป็นจริงสูงสุดคือวัฏฏะนิรันดร ซึ่งยังมีการเปลี่ยนแปลงอีกต่อไป
4. การเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบมีเป้าหมายโดยมีปัจจัยเป็นตัวกำหนด	4. การเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติเป็นแบบวิวัฒนาการสร้างสรรค์โดยอาศัยภาวะความเป็นไปได้ (ภาวะแฝง)

¹² A. N. Whitehead, *Nature and Life*, (The University of Chicago Press, 1934), p. 9.

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปผลการวิจัย

งานวิจัยฉบับนี้ต้องการอภิปรายและเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องความเป็นจริงระหว่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของไวท์เฮด เน้นอนนว่าระหว่างพระพุทธองค์และไวท์เฮดถูกคั่นกลางด้วยช่วงเวลายาวนาน อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาถึงข้อเท็จจริงที่ว่าหลักความเชื่อในพุทธศาสนาและแนวทางปฏิบัติที่ยึดถือต่อ ๆ กันมามีความต่อเนื่องจนถึงปัจจุบันทำให้ผู้วิจัยยอมรับอย่างสนิทใจว่า แนวคิดของพระพุทธเจ้ามีความร่วมสมัย

พระพุทธเจ้าแม้จะไม่ได้ทรงใช้ประโยชน์จากเทคนิคและหลักการทางวิทยาศาสตร์ใด ๆ แต่ก็ทรงแสดงแนวคิดที่พิสูจน์ได้ ดังนั้นคำสอนระหว่างพระพุทธเจ้ากับแนวคิดของไวท์เฮดจึงมีความหมายและมีความสำคัญตามที่เรารู้เข้าใจ ที่สำคัญก็คือคำสอนของบุรุษทั้งสองไม่สามารถนำมาเปรียบเทียบในรายละเอียดได้ทั้งหมดโดยเฉพาะทฤษฎีเกี่ยวกับกำเนิดโลกมนุษย์ของพระพุทธเจ้าและพระเจ้าของไวท์เฮด

เรื่องนี้ นับเป็นงานสำคัญ ไม่ใช่แค่ในเชิงประวัติศาสตร์ แต่ยังเกี่ยวพันถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรม ยิ่งไปกว่านั้นควรสังเกตด้วยว่าจุดหมายหรือเป้าประสงค์เรื่องโลก มนุษย์ ในแนวคิดของพระพุทธเจ้าและพระเจ้าของไวท์เฮดมีความแตกต่างกันอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขอบเขตที่เกี่ยวกับศาสนา

อย่างไรก็ตามหากจุดร่วมอยู่ที่สาระพื้นฐาน ก็ควรจะได้รับการวิเคราะห์เปรียบเทียบให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ถึงว่าทั้งสองบุรุษมีแนวคิดเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร เมื่อพิจารณาจากคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นแกนหลักในพระพุทธศาสนา คือเรื่องไตรลักษณ์จากพุทธพจน์ที่ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตตา ลักษณะที่ 3 คืออนัตตลักษณะนั้นรวมไว้ซึ่งสังขตธรรมและอสังขตธรรม สรุปว่าธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน (อัตตตา) แต่มีอยู่จริง

เห็นได้ว่าความเป็นจริงรบบยอดในพุทธปรัชญาเถรวาทก็คือหลักอนัตตตา แต่มิได้หมายความว่าไม่มีอะไรเลยอย่างพวกนัตถิกทิกฏฐิ (สูญญตาคือไม่ยอมรับว่ามีอตตตาและอนัตตตา) และทั้งไม่ถือว่าคนเราตายแล้วสูญเหมือนพวกอุจเฉททิกฏฐิ¹ พุทธศาสนาถือเป็นหลักตายตัวลงไปว่า

1) สิ่งทั้งหลายนั้น ถ้าสิ่งใดเป็นพวกที่เกิดมาแต่เหตุหรือมีเหตุมีปัจจัย สิ่งนั้นจะคงมีอยู่ตลอดเวลาที่ปัจจัยหรือเหตุนั้นยังมีอยู่ แต่ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงไปตามความเปลี่ยนแปลงของปัจจัยนั้น ๆ เสมอ แม้ที่เรียกว่าตายนั้นก็ตาม ถ้าเหตุปัจจัยสำหรับ ให้ปรากฏหรือเกิดใหม่ยังมีอยู่ มันต้องกลับปรากฏหรือเกิดอีก ถ้าหมดปัจจัยมันก็จะดับสนิทไป แต่เราไม่นิยมถือว่าตายแล้วเกิดเพราะมันเป็นไปเพียงอาการที่เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้นหาใช่เกิดหรือตายเอาตามพอใจของมันได้ไม่

2) แต่ถ้าสิ่งใดเป็นพวกไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สิ่งนั้นย่อมมีอยู่เองไม่ต้องเกิดขึ้นและไม่วันดับลงไปและเที่ยงถาวรด้วย เช่นที่ พระพุทธองค์ตรัสว่า นิพพานมีอยู่ได้แก่สภาพความมีอยู่แห่งความที่ปราศจากสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัย และสิ่งที่เกิดมาจากเหตุปัจจัยนั้น ถ้าพูดอย่างง่าย ๆ ก็พูดได้ว่า เมื่อเอาสิ่งทั้งปวงทั้งที่เป็นเหตุและเป็นผลออกไปให้หมดแล้ว อะไรเหลืออยู่ นั่นแหละคือสิ่งที่ไม่ใช่เหตุและไม่ใช่ผลเป็นสิ่งที่ปราศจากเหตุและผลโดยสิ้นเชิงและเป็นแดนที่ดับของสิ่งที่เป็นเหตุและผลทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่าเมื่อสิ่งที่เป็นเหตุหรือเป็นผลก็ตาม ขึ้นมาถึงแดนนี้แล้วมันต้องดับไปหมดไม่มีเหลือแต่สภาพอันเป็นแดนที่ดับนี้ ยังคงมีอยู่ตลอดอนันต์กาลมันเป็นแดนที่ดับของทุกข์ ทั้งหมด เพราะว่าทุกข์ทั้งหมดเป็นพวกผลหรือจัดไว้ในฐานที่เป็นผล เกิดมาแต่เหตุคือกิเลสเช่นอวิชชา เป็นต้น “เมื่อนิพพานเป็นสิ่งที่ดับของสิ่งทั้งที่เป็นเหตุและเป็นผลดังนี้แล้ว ก็แปลว่านิพพานคือแดนหรือสภาพที่ดับของกิเลสและทุกข์ทั้งสิ้นนั่นเอง”² ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นเรื่องโลก ไตรลักษณ์ และปัจจุสมุปบาทล้วนเป็นความเป็นจริงที่หลีกเลี่ยงไม่พ้นคำว่า อนัตตตา ที่รวมไว้ในไตรลักษณ์

งานวิจัยนี้เน้นความสำคัญอยู่ที่แนวคิดของไวท์เฮดในเรื่องความเป็นจริงที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่มีอยู่หรือโอกาสที่เกิดขึ้นจริงโดยใช้เป็นพื้นฐานเปรียบเทียบกับแนวคิดเรื่อง

¹ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **อนัตตตาของพระพุทธเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, 2542), หน้า 35.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

ความเป็นจริงในสรรพสิ่งของพระพุทธเจ้าและต้องถือว่าสรรพสิ่งเป็นอนัตตตา ผู้วิจัยสนใจในความเป็นจริงของแนวคิดเรื่อง "สิ่งที่มีอยู่" ซึ่งเป็นเนื้อแท้ในปรัชญากระบวนการของไวท์เฮด

อธิบายได้ว่า แนวคิดนี้ต้องการดึงเอาแนวคิดที่เหลือทั้งหมดในระบบความคิดเข้ามาร้อยต่อให้เกี่ยวเนื่องกัน ถ้ายังเห็นไม่ชัด ก็คงต้องบอกว่า แนวคิดเรื่องนี้มีควมคล้ายคลึงหรือเหมือนกันกับหลักคำสอนเรื่อง อนัตตตาของพระพุทธเจ้า ถึงจุดนี้ก็คงสรุปได้ว่าระบบแนวคิดของพระพุทธเจ้าและของไวท์เฮดมีพื้นฐานเหมือนกัน ทั้งสองแนวคิดเกี่ยวโยงอยู่กับกฎธรรมชาติและความเป็นไปได้ของความเป็นจริงในสรรพสิ่ง

ในปรัชญาของไวท์เฮดนั้นกล่าวถึงความจริงในลักษณะของกระบวนการเกิดมากกว่าที่จะเป็นหลักคำสอนศาสนาอย่างพุทธศาสนา เพราะอย่างที่กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่าไวท์เฮดเป็นนักคณิตศาสตร์เขาจึงอธิบายความเป็นจริงในเชิงกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ และคณิตศาสตร์เชิงพีลิสก์

ถ้าจะกล่าวกันในเนื้อแท้แล้วความเป็นจริงในธรรมชาติตามทฤษฎีของไวท์เฮดนั้นคล้ายคลึงกับหลักการที่ว่าด้วยเหตุและผลของปฏิจจสมุปบาท และหลักไตรลักษณ์ในลักษณะที่ 1 (อนิจจัง) และ 2 (ทุกข) นั้นเป็นส่วนที่เกิดขึ้นภายในเป็นกระบวนการที่ไม่สามารถเห็นด้วยตาเปล่า แต่การอธิบายของทั้งสองลัทธิที่นั้นพอสรุปได้ในความหมายที่ไม่แตกต่างกันเพียงแต่พุทธศาสนาเป็นคำสอน ส่วนปรัชญาไวท์เฮดเป็นหลักการในเชิงวิทยาศาสตร์ส่วนในลักษณะที่ 3 คือหลักอนัตตตานั้นยังไม่เห็นความชัดเจนนักเพราะเนื่องจากพุทธปรัชญากล่าวถึงความสูงสุดในอนัตตตาคือนิพพานส่วนไวท์เฮดนั้นยังติดอยู่กับคำว่า วัตถุันันดรซึ่งไวท์เฮดยังหาคำอธิบายที่ชัดเจนยังไม่ได้โดยปล่อยให้มันเป็นหน้าที่ของคำว่า "พระเจ้า" แต่ไวท์เฮดก็ยังให้ความสำคัญของพระเจ้าว่าเป็นผู้อยู่ในความเปลี่ยนแปลงนั้นหมายถึงตัวกระบวนการ

ไวท์เฮดมีความเข้าใจหรือเป็นผู้ที่เข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า มนุษย์มีขีดจำกัดในด้านตรรกะ ภาษาและกระบวนการสัญลักษณ์โดยรวม แต่ในความหมายสูงสุดไวท์เฮด กล่าวว่า "ไม่มีความตระหนักรู้แท้จริง ไม่มีความรู้สึกส่วนตัวแท้จริง ไม่มีการมณต์แท้จริง ไม่มีเป้าหมายแท้จริง ไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีความเป็นเหตุเป็นผลแท้จริง"³ ตรงจุดนี้ถือว่ามึนัยสำคัญมากแต่ก็ต้องยอมรับให้ได้ว่าปรัชญาของไวท์เฮด ซึ่งจะมากจะน้อยต้องพิจารณาตามหลัก

³ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, (New York: Macmillan, 1926.), p. 27.

อภิปรายที่มีธรรมชาติสิ้นไหล ต้องอธิบายด้วยคำศัพท์ใหม่ โดยเป็นคำศัพท์ที่แปลกและกิน ความไม่กว้างนัก

ไวท์เฮดเองก็ไม่ต่างอะไรกับนักปรัชญาตะวันตกอื่น ๆ หลายท่านก่อนหน้านี้ โดยมีพื้นฐานความเชื่อในเชิงคณิตศาสตร์สูงและมองคณิตศาสตร์ว่าเป็น เครื่องมือ ในการอธิบายธรรมชาติของสรรพสิ่งเขามีความเชื่ออย่างลึกซึ้งซึ่งในความหมายและผลกระทบของ สัญลักษณ์ตามหลักการของธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเองก็เป็นเช่นเดียวกับ ไวท์เฮด คำสอน ของพระพุทธเจ้าก็คล้าย ๆ กับของไวท์เฮด โดยทุกยุคทุกสมัยมีความลึกซึ้งเคลือบแฝงมาก จนเปิดช่องให้มีการตีความเสริมแต่งกันไปต่าง ๆ นานา โชคร้ายที่ว่าบางครั้งได้มีการเสริมแต่ง บางครั้งพระพุทธเจ้าก็ถูกกล่าวหาจากพวกเดียรถีย์นอกศาสนาว่าเป็นบุคคลที่ไม่มีความ แน่นนอนและเลื่อนลอยไม่คงที่ ตัวอย่างเช่นพระพุทธองค์ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าพระองค์มักจะ กล่าวถึงความไม่จีรังเที่ยงแท้ สอนลัทธิที่มองโลกในแง่ร้ายคือเห็นว่าทุกสิ่งเป็น ทุกข์ ซึ่งแสดง ให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าภาษาที่พระองค์บัญญัติใช้ถูกคัดค้านหรือถูกมองข้ามโดยเจ้าลัทธิ คู่แข่ง แต่ก็ต้องยอมรับกันในที่นี้ว่าพระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดการปฏิวัติครั้งสำคัญในอินเดีย โดยการเปลี่ยนทัศนคติและมุมมองของมนุษย์ ในการมองความเป็นจริงแท้ของสรรพสิ่ง

พระพุทธเจ้าไม่ทรงตรัสเหมือนคนทั่ว ๆ ไป ซึ่งเป็นธรรมชาติของพระอรหันต์ผู้รู้ แจ่มแล้ว ในทำนองเดียวกัน พระพุทธเจ้าทรงแต่งคำและวลีใหม่ ๆ ที่ขัดกับขนบประเพณีและ ศาสนา โดยจะทรงใช้คำเก่าเพื่อเพิ่มความเชื่อมั่น แต่จะเปลี่ยนให้เป็นคำที่มีความหมาย แตกต่างออกไป หรือพระองค์จะทรงใช้คำเก่าที่คุ้นเคยกันดีในความหมายอื่น ๆ ได้อย่าง กว้างขวาง ยกตัวอย่างคำศัพท์ เช่น อนัตตตา (ความไม่มีตัวตน) โดยเป็นคำตรงข้ามของคำ ว่า อัตตตา (ตัวตน) หรือคำว่า อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ตรงข้ามกับ นิจจา (ความเที่ยงแท้) ถือว่าเป็นคำที่มีความหมายเข้าใจยาก เป็นที่ยอมรับกันน้อยในวัฒนธรรมที่ผูกติดอยู่กับ ประเพณี แต่พระญาณของพระพุทธเจ้าได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าผลแท้จริงและคงอยู่ตลอด กาลนาน ส่วนไวท์เฮดกล่าวถึงความเป็นจริงพื้นฐานเกี่ยวกับธรรมชาติของสรรพสิ่งเขา กล่าวว่สรรพสิ่งก็คือ "สิ่งที่มันเป็น" มาตั้งแต่เริ่มต้นไปจนถึงการอธิบายลักษณะโดยทั่วไปของ สรรพสิ่งโดยรวมไวท์เฮดพูดถึงเป้าหมายของปรัชญา โดยกล่าวว่า "จำเป็นต้องอธิบายการ เกิดขึ้นของสิ่งที่ไม่มีตัวตนจากสิ่งที่มีตัวตนสัมผัสได้"⁴ ในแบบแผนนี้จะมีทั้งด้านที่อธิบายได้

⁴ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 30.

ด้วยเหตุผลและด้านที่อาศัยการสังเกต หรือมีแง่คิดที่เป็นเหตุเป็นผล มีเหตุมีผลถูกต้องและหลีกเลี่ยงไม่ได้และแง่คิดที่พอเพียงและใช้ประโยชน์ได้มันเป็นแบบแผนที่เข้าใจได้โดยกว้าง ๆ ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างเต็มที่

ไวท์เฮดได้สร้างจุดเริ่มต้นบนพื้นฐานประสบการณ์ของมนุษย์ที่เข้าใจได้ง่าย โดยกล่าวว่า "ความเป็นจริงสูงสุดเกี่ยวกับประสบการณ์ตรงที่เกิดขึ้นจริง (Immediate actual experience) ก็คือ สิ่งที่มีอยู่จริง มีการยึดจับ (prehensions) และการเชื่อมต่อ (nexus)" ⁵ ความเป็นจริงสูงสุดจะปรากฏให้เห็นอย่างที่มีมันเป็นในทุก ๆ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้น ความเป็นจริงสูงสุดเป็นคำที่มีความสัมพันธ์ระหว่างกันในความหมายทั่วไป

ดังนั้นเขาจึงกล่าวว่า "เนื่องจากความสัมพันธ์ต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงแก้ไข ธรรมชาติ ธรรมชาติก็เปลี่ยนแปลงแก้ไขความสัมพันธ์ ความสัมพันธ์ไม่ใช่ธรรมชาติที่เป็นสากลแต่ความสัมพันธ์เป็นความเป็นจริงแท้ที่เห็นประจักษ์ โดยมีตัวตนที่สามารถเห็นประจักษ์ได้" ⁶ คำกล่าวข้างต้นนั้นคือหลักคำสอนเรื่อง Relatedness (สายสัมพันธ์ - ร่วมสายโลหิต) หรือ mutual immanence ของไวท์เฮด โดยเป็นหลักคำสอนที่ป้องกันไม่ให้คนเราทำตัวแปลกแยกหรือจำกัดสิ่งแท้จริงในบริบทที่มีใจความชัดเจน "สิ่งที่มีอยู่ในภาวะที่เป็นอยู่ (actual entities) คือสิ่งสุดท้ายของโลกที่ถูกสร้างขึ้น" ⁷ และเป็นพื้นฐานของความเกี่ยวเนื่องกัน เพราะฉะนั้นสิ่งแท้จริงจึงไม่อาจเป็นความเป็นจริงว่างเปล่าหรือความเป็นจริงที่เป็นสูญญากาศ สิ่งแท้จริงเกี่ยวเนื่องกันและกัน โดยมูลเหตุของการยึดจับของแต่ละสิ่งที่มีอยู่ ⁸ หรือมันเป็นธรรมชาติของสิ่งที่เป็นอยู่ (being) ที่จะเป็น "แรงค์กัย" หรือ "ขีดความสามารถ" สำหรับทุก ๆ สิ่งที่เป็น ดังนั้นการใช้ชีวิตร่วมกัน (ความเป็นอยู่ร่วมกัน) หรือเอกภาพ(ความกลมกลืน หรือ ความเป็นน้ำหนึ่งอันเดียวกัน) ของสิ่งที่มีอยู่ (entities) เหล่านี้โดยเหตุของการยึดจับ(prehension) ก็คือความเป็นจริงในเรื่องการเชื่อมต่อ (nexus)

⁵ Ibid., p. 30.

⁶ A. N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, (New York: Macmillan Co., 1933), p. 201.

⁷ A. N. Whitehead, *Process and Reality*, p. 27.

⁸ Ibid., p. 29.

ตามคำกล่าวของไวท์เฮดการยึดจับจะเกี่ยวข้องกับ มูลเหตุ ข้อมูล และ รูปแบบอัตวิสัยซึ่งอ้างถึงด้านหรือแง่ที่มีผลกระทบต่อมูลเหตุ เนื่องจากการยึดจับเป็นลำดับของการเกิดขึ้นในธรรมชาติจากสิ่งทีเล็กที่สุดมาเป็นสิ่งทีใหญ่ทีสุดการแบ่งชั้นหรือลำดับชั้นของชีวิตมนุษย์หรือสิ่งทีดำรงอยู่จึงเกิดขึ้น

องคาพยพหรืออินทรีย์ของมนุษย์ ก็เป็นการจัดอันดับชั้นสูงของชีวิตมนุษย์ทีมีความซับซ้อนมาก ส่วนสังคมของสิ่งแท้จริงมี "การรวมกลุ่มของโอกาส" ประการนี้ความคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับเอกลักษณ์เฉพาะตัวจะต้องมีการประเมินซ้ำใหม่ และหากความคิดดั้งเดิมเหล่านั้นได้รับการยอมรับก็จะต้องได้รับการพิจารณาภายในบริบทของสิ่งทีเกี่ยวเนื่องกัน

ไวท์เฮดมีความเฉียบคมและหลักแหลมในการตัดสินลัทธิคำสอนเรื่องการแปรสภาพความมีอยู่และความเกี่ยวเนื่องกันของสิ่งแท้จริง เขาไม่ได้พูดถึงคนทีไม่มีความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ดังนั้น "เมื่อไรก็ตามทีเราพยายามแสดงสสารของประสบการณ์ตรงเราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า นอกเหนือจากสิ่งนั้นแล้ว จะนำเราไปสู่ยุคร่วมสมัย สู่อุดีต สู่ออนาคตของสิ่งนั้นและสู่สากลจักรวาลในเรื่องของความแน่นอนทีแสดงออกมา"⁹

ยิ่งไปกว่านั้นในเรื่องประสบการณ์ตรง ไวท์เฮด กล่าวถึงความรู้สึกสัมผัสผัดทีไม่ได้หมกมุ่นในกามรส ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการรับรองประสบการณ์นั้น ตัวอย่างคือความรู้สึกออดีตโดยตรงของพวกเราเป็นความรู้สึกสัมผัสในความหมายนี้¹⁰ การรู้สึกสัมผัสเกี่ยวกับธรรมชาตินี้ก็คือแนวคิดเรื่องความต่อเนื่องของธรรมชาติ ทว่าอยู่ในแบบทีมองไม่เห็น ในความหมายทีเจาะจงลงไปเฉพาะสิ่งแท้จริงในส่วนของรูปแบบอัตวิสัย แจกแจงความสืบเนื่องของสิ่งมีชีวิตเอง เขากล่าวว่าเนื่องจากสิ่งแท้จริงไม่เคยอยู่คงที่หรือไม่เคยอยู่อย่างอิสระ มันจึงกลายเป็นสิ่งทีเกิดจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงเสมอ มันมีการยึดจับ และการเชื่อมต้อ โดยสอดคล้องกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ นอกจากนี้ยังมีแง่คิดเรื่อง วัตถุนิรันดร (Objectively Immortal) ซึ่งหมายถึง สิ่งทีไม่มียู่ในสิ่งมีชีวิตในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ อัตวิสัย¹¹

⁹ Ibid., p. 21.

¹⁰ A. N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, p. 232-235.

¹¹ Ibid., p. 305.

แนวคิดเรื่องวัตถุนิรันดรนั้นคือเป็น "พลัง" สำหรับการยึดจับสิ่งแท้จริงอื่น ๆ การเดินทางจากอดีตสู่ปัจจุบันและสู่ออนาคตเป็น "ความเจริญก้าวหน้าอย่างสร้างสรรค์" ของสิ่งที่มีอยู่จริงแต่ละอย่าง จากความเห็นของไวท์เฮด ได้มีการประเมินความเชื่อและวิถีคิดดั้งเดิมกันใหม่และมีการพัฒนาหลักปรัชญาพิเศษขึ้นมา

เมื่อพิจารณาคำสอนของพระพุทธเจ้า เราจะพบสถานการณ์ที่เกิดขึ้นคล้าย ๆ กัน พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ความเป็นจริงของสรรพสิ่ง ความเป็นจริงสูงสุดที่พระพุทธองค์ทรงบรรลุก็คือทางสายกลาง และทางสายกลางก็คือหลักการสำคัญในพุทธศาสนา เพราะทางสายกลางได้แสดงให้เห็นถึงธรรมชาติของประสบการณ์ในเวลาปรากฏออกมาอย่างสูงสุดในธรรมชาติของสรรพสิ่งที่ไม่ยั่งยืนถาวร ทางสายกลางยังเป็นการสลัดทิ้งความคิดเห็นเชิงอภิปรัชญาที่ไม่มีตัวตน (Abstract metaphysical notion) ซึ่งไม่สัมพันธ์กับช่วงเวลาขณะนั้น ทางสายกลาง ไม่ใช่ สิ่งที่จะอธิบายด้วยเหตุด้วยผลและสายกลางทางจิตศาสตร์ ไม่ใช่สิ่งที่อยู่ตรงกลางระหว่างจุด 2 จุดหรือจุดกึ่งกลางในการวิเคราะห์ปริมาณหรือคุณภาพ คำสอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับความตายข้างต้น พระองค์กล่าวอย่างชัดเจนถึงผู้ที่ค้นหาธรรมชาติแท้จริงอันไม่ปกปิดของมนุษย์ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นหรือธรรมชาติที่เกิดขึ้นตามเป็นจริง พระญาณของพระพุทธเจ้าต้องการแสดงให้เห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์โลกมนุษย์ยึดถือความเห็นสุดโต่งของตน

ความเห็นสุดโต่ง 2 อย่าง คือ ภาวะและวิภาวะ ในความหมายทั่วไปมนุษย์สร้างโลกแห่งความรู้ขึ้นมา โดยวางความเห็นสุดโต่ง คือ ความมีอยู่และความไม่มีอะไรในโลก แล้วลงมือปฏิบัติตามรูปแบบทางตรรกะทั้งที่ความเป็นจริงที่ว่าโลกแห่งตรรกะซึ่งเป็นโลกที่ไม่มีตัวตนอยู่จริง โดยปกติจะไม่มีเหมือนกันกับโลกแห่งความเป็นจริง ยิ่งไปกว่านั้นมนุษย์ยึดติดอยู่กับระบบซึ่งเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของนามธรรมเพราะเขาค้นหาความเป็นจริงแท้จากความสมเหตุสมผล แม้ว่าจะต้องยอมละทิ้งความคิดพื้นฐานเกี่ยวกับธรรมชาติของสิ่งที่ได้เรียนรู้มาทั้งชีวิต ครั้งหนึ่ง ปัญจวัคคีย์กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ มนุษย์ควรรู้อะไร มนุษย์ควรเห็นอย่างไรในกายนี้ด้วยสติสัมปชัญญะ รวมไปถึงสิ่งภายนอกทุกอย่าง เขาจะไม่คิดว่า ตัวเรา และ ของเรา ไม่ต้องเรียนรู้ไม่ต้องคิดได้อย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตรัสตอบว่า "ดูก่อนภิกษุ วัตถุภายนอกทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก ละเอียดหรือหยาบ ต่ำหรือสูง ไกลหรือใกล้ มนุษย์ควรเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่

ของเรา สิ่งนี้ไม่ใช่เรา สิ่งนี้ไม่ใช่ตัวตนของเรา การมองสรรพสิ่งเช่นนี้ด้วยปัญญาแท้จึงเป็นสิ่งที่ถูกต้อง”¹²

ในปัจจุบันวาทะของพระพุทธเจ้าที่ตรัสว่า ธรรมชาติของสรรพสิ่งประกอบขึ้นด้วยธาตุทั้ง 4 ไม่ตั้งมั่นหรือจะต้องแตกสลายไป จึงขอให้ภิกษุจงอยู่ด้วยความไม่ประมาท และทันทีหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน หนึ่งใน พระสาวกได้อธิบายพระพุทธพจน์นั้นว่า สิ่งมีชีวิตทั้งหลายทั้งปวงจะละทิ้งร่างกายคือธาตุขันธ์... อันประกอบด้วยจิตและธาตุทั้ง 4 ร่างกายนี้จะแตกสลายไปอย่างรวดเร็ว ไม่ว่าจะอยู่ในสวรรค์หรือในโลกมนุษย์ แม้แต่พระบรมครูสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นเลิศเหนือบุรุษทั้งปวง ทรงบรรลุมตธรรมเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าอื่น ๆ ในอดีต ทรงล้ำเลิศด้วยปัญญาบารมีและมีพระญาณ อันไม่ชุนมัวก็ยังคงตาย

สิ่งที่ประกอบขึ้นเป็นร่างกายมนุษย์ประกอบด้วย ขันธ์ 5 มี 1) รูป คือตัวตนของสิ่งมีชีวิต 2) เวทนา หรือ ความรู้สึกและอารมณ์ 3) สัญญา คือความจำได้หมายรู้ 4) สังขาร คือความเกี่ยวเนื่องกันของความกำหนดรู้และการกระทำ และ 5) วิญญาณ คือส่วนที่เป็นความรู้แจ้งหรือความรู้อารมณ์ ขันธ์ 5 ไม่ถือว่าเป็นอันเดียวกันกับ อัตตา หรือ ชีวิต เพื่อจะบอกว่า "ตนรู้สึก" หรือ "ตนมีสติ" เหมือนกับว่า ความรู้สึก และ สติสัมปชัญญะแยกกันคนละอย่าง ซึ่งเมื่อแยกออกจากกันขันธ์ 5 ก็จะไม่มีความหมายคงเหลืออยู่ แต่เมื่อขันธ์ 5 ยังรวมกันอยู่ทั้งหมดก็ยังคงความหมายอยู่ ขันธ์ 5 รวมเข้าด้วยกันก่อตัวเป็นสิ่งมีชีวิตหรือตัวตนที่เราเรียกกันว่า "อัตตา" ทั้งนี้คำพูดโบราณที่เราใช้เรียก ตัวตน ปราภฏใน "มิลินทปัญหา" (มิลินทปัญหา หน้า 25) โดยพระนาคเสนทูลถามถึงเหตุผลเทียบเคียงความเป็นจริง โดยเทียบเคียงกับส่วนต่างๆของราชรถ พระองค์ทรงชี้ว่า ล้อไม่ใช่ราชรถ กระทั่งโครงรถก็ยังไม่ใช่แล้วราชรถคืออะไร เช่นเดียวกัน ส่วนที่ประกอบขึ้นมาเป็นพระราชาหรือพระภิกษุ ไม่มีความเป็นจริงในตัวเอง แต่พระราชาหรือพระภิกษุมีอยู่จริงที่แท้จริงในความหมายที่สมมติขึ้นมา ดังนั้น ชีวิตที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นมนุษย์จึงไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นส่วนๆ ได้ มนุษย์เป็นสิ่งประกอบที่ซับซ้อนสูงสุดที่มีความสมบูรณ์โดยธรรมชาติ

มีการวิเคราะห์ขันธ์ 5 เป็นขั้นๆ เพื่อชี้ว่าเป็นอุปสรรคหรือภาวะของชีวิต แต่ละขันธ์จะแตกสลายและกลายเป็นที่มาแห่งความทุกข์เหตุผลก็คืออัตตาหรือที่เรียกกันว่า "อีโก้"

¹² วิ. มหา. 4/22/23.

ยึดติดหรืออิงติดอยู่กับธาตุที่อยู่ในแต่ละชั้น อัจฉริยะต่างมุมมองถึงการยืนยันลักษณะส่วนตัว (ความมีตัวตน) หรือ "อัตตา" เท่ากับเป็นการยอมรับความเป็นจริงว่า "ชั้น" เป็นภาวะหรือมีตัวตนจริง กระบวนการที่บอกว่าชั้นเป็นภาวะยึดเอารูปแบบของภาวการณ์ดับชั้นโดยปริยายหรือรูปแบบของเครื่องผูกมัดในส่วนของธาตุ ทั้งที่สรรพสิ่งมีธรรมชาติดำรงอยู่เพียงชั่วคราว

มีข้อโต้แย้งเกิดขึ้นตรงประเด็นที่ว่า มีความเที่ยงส่วนหนึ่งและมีความไม่เที่ยงอีกส่วนหนึ่ง สถานการณ์เช่นนี้กลายเป็น มูลเหตุ ของความไม่ราบรื่นหรือความหลงซึ่งเป็นรูปแบบของความทุกข์ ถึงตอนนี้พอจะมองเห็นแล้วว่า "อัตตา" เป็นเรื่องยากที่จะตัดสินใจในแง่ของอนิจจตาหรือความไม่เที่ยง

ส่วนเรื่อง "อนัตตตา" ค่อนข้างจะชัดเจนกว่าเพราะว่าอนัตตตาไม่จำเป็นต้องยึดติดอยู่กับการวิจัยตามโครงสร้างอย่างตายตัว อนัตตตาจะกลมกลืนหรือเข้ากันได้กับความตายหรือการจาก แต่ตรงนี้เกิดคำถามว่า พระพุทธเจ้าทรงอธิบายความต่อเนื่องของชีวิตมนุษย์อย่างไร ?

และตรงรอยต่อนี้ พระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงความคิดเรื่อง "ปฏิจจสมุปบาท" ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า "วงล้อแห่งชีวิต" (The Wheel of Life or Becoming) จากแนวคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาท ไม่มีภพหรือปัจจัยเกิดขึ้นอย่างเป็นอิสระแต่ละสิ่งเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์เบื้องหลังอย่างสลับซับซ้อนหลายมิติ ดังนั้นวงล้อแห่งชีวิตจึงเริ่มขึ้น (โดยไม่มีเหตุผลเนื่องจากธาตุใดๆ ในวงล้อแห่งชีวิตต่างก็เกิดขึ้น ณ จุดเริ่มต้น) ในอาการต่อไปนี้

เมื่อมีวิชชา กรรมก็เกิดขึ้น เมื่อมีกรรม วิญญาณก็เกิดขึ้น จากนั้น นามชั้น และสัญญาเกิดขึ้น ผัสสะ อารมณ์ ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ.... ก็เกิดขึ้นทั้งหมด แต่เมื่อไม่มีวิชชา ไม่มีกรรม กองทุกข์ทั้งหมดก็ไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้นวงล้อแห่งชีวิต ซึ่งมีความหมายเหมือนกันกับชั้น 5 สามารถมองว่าเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์เหมือนกัน ในทำนองเดียวกันก็สามารถใช้เป็นพื้นฐานสู่ความหลุดพ้นได้ ชั้น 5 และอาการ 12 ของวงล้อแห่งชีวิตแสดงให้เห็นถึงภาวะความชำนาญในมนุษย์และกระทั่งพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบุคคลที่พิเศษเหนือบุคคลธรรมดา ก็ทรงอธิบายทางสายกลางในบริบทเช่นเดียวกันนี้ ในที่สุด "อนัตตตา" ก็จะต้องถูกค้นหากันอีกต่อ ๆ ไปในภพของสรรพสิ่ง

5.2 ข้อเสนอแนะ

ต่อไปนี้เป็นความเห็นของผู้วิจัยเกี่ยวกับเนื้อหาของการศึกษาเรื่องความเป็นจริง เพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาปรัชญาต่อไป

การศึกษาหาความเป็นจริงเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานของการศึกษาค้นคว้าทั่วไปในสิ่งที่ยังไม่รู้หรือยังไม่แน่นอนและถือว่าการก้าวเป็นขั้น ๆ จากพื้นฐานความเป็นจริงที่มีอยู่ก่อนแล้ว ความมุ่งหมายการแสวงหาความเป็นจริงก็คือ เป็นการรวบรวมข้อเท็จจริงมาปะติดปะต่อเนื้อหาแห่งความรู้ ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจในเหตุผลต่าง ๆ ของการเกิดปรากฏการณ์ตามธรรมชาติในโลกและเอกภพ ทั้งนี้รวมทั้งสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต และทำที่สุดคือการรู้จักใช้สติปัญญานำเอาความรู้ความเข้าใจที่ได้มาประยุกต์ให้เกิดประโยชน์ตามควรแก่สังคมของมนุษย์ โดยถือว่าเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์ต่างๆ ตามธรรมชาตินั้นย่อมมีระบบและระเบียบแบบแผน ไม่ใช่เกิดขึ้นมาอย่างลอย ๆ โดยไร้เหตุผลและกลไก

ผู้วิจัยเห็นว่าการศึกษาวิทยาศาสตร์กับปรัชญาควบคู่กันไปเป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่งในการค้นคว้าหาความเป็นจริง กล่าวคือ เราไม่ศึกษาเฉพาะสิ่งที่รู้สึกและสัมผัสได้แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น เพราะบางสิ่งบางอย่างทางวิทยาศาสตร์ไม่สามารถมองเห็นและจับต้องได้ เช่นรังสีต่าง ๆ คลื่นแสง แต่มนุษย์ก็รู้จักใช้เครื่องมือที่ประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อใช้ในการศึกษา และมีส่วนช่วยในความรู้สึกของเราอย่างมากเช่นกล้องโทรทัศน์ กล้องจุลทรรศน์ เครื่องวัดปริมาณการแผ่รังสี เครื่องวัดแสง ตลอดจนเครื่องมือคอมพิวเตอร์ที่นิยมใช้กันแพร่หลายในปัจจุบันเครื่องมือที่ทันสมัยเหล่านี้ช่วยแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ได้อย่างมากมายและเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์

ผู้ที่ศึกษาวิชาปรัชญาควรตระหนักถึงความเป็นจริงในธรรมชาติของสังคมว่าเมื่อศึกษาเรื่องดังกล่าวแล้วมีผลต่อสังคมอย่างไรบ้างและ จะนำผลของการศึกษาวิจัยนั้นไปทำประโยชน์ให้เกิดแก่สังคมส่วนรวมอย่างไร ผู้วิจัยขอเสนอแนะว่าวิวัฒนาการจะเกิดขึ้นจากเหตุผลง่าย ๆ สองประการ คือ (ก) เสาะหาวิธีการใหม่ๆ ในการแสวงหาความรู้ (ข) เป็นกิจกรรมเฉพาะของมนุษย์ที่มีลักษณะพิเศษนอกเหนือไปจากสัตว์อื่น ๆ คือมีร่างกายและจิตใจที่สลับซับซ้อนที่เป็นผลนำไปสู่ความก้าวหน้าทางด้านความคิด สติปัญญา และอารยธรรมของสังคมมนุษย์ สภาพบ้านเมือง ตลอดจนประเพณีวัฒนธรรม ซึ่งย่อมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นหรือเลวลง ความรู้ทางวิทยาศาสตร์นั้นส่วนมากจะมีแนวทาง

ไปสู่ความก้าวหน้าหรือในทางสร้างสรรค์ แต่มนุษย์อาจนำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ไปใช้ในทางที่ไม่ถูกต้องไม่ควรอันเป็นผลไปในทางลบได้เช่นกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับวิจารณ์ญาณของผู้ที่จะนำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ไปใช้

การศึกษาทางวิทยาศาสตร์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเป็นผลสืบเนื่องมาจากความสนใจและแนวความคิดของพวกนักปรัชญาโดยเฉพาะในสมัยที่ประเทศกรีกรุ่งเรืองในช่วงประมาณ 400 ปีก่อนคริสต์ศักราช แต่ก็ต้องหยุดชะงักไปเป็นระยะเวลาอันยาวนานในยุคกลาง (Middle Ages) และเกือบไม่มีการบันทึกหลักฐานเกี่ยวกับแนวความคิดของนักปราชญ์เหลือไว้เลย บทบาทของนักปราชญ์ได้มาเริ่มต้นใหม่อีกครั้งในตอนปลายของสมัยกลาง ช่วงนี้เป็นช่วงที่นักปรัชญาและนักแสวงหาความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติทั้งหลายยังอยู่ภายใต้อิทธิพลครอบงำของความเชื่อทางศาสนาอยู่บ้าง และไม่สามารถแสดงความคิดเห็นได้อย่างอิสระอย่างในสมัยที่ประเทศกรีกเจริญรุ่งเรือง แต่ก็พอมีแนวโน้มทางการศึกษาหาคำตอบทางวิทยาศาสตร์ได้มากขึ้น

การศึกษาทางวิทยาศาสตร์มีลำดับขั้นตอนที่ง่าย ๆ แต่ต้องอาศัยความละเอียดอ่อนของการศึกษาในแต่ละขั้น จึงมีวิธีการศึกษาที่แตกต่างกันออกไปได้หลายวิธีตามความมุ่งหมาย ลำดับหลักการสำคัญของวิธีการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ที่ถือปฏิบัติกันโดยทั่วไปพอสรุปได้ดังนี้คือ

- ก) ขั้นกำหนดปัญหา (Problem) ที่อยู่ในความสนใจที่ได้จากการสังเกต (observation) อย่างละเอียดรอบคอบ
- ข) ขั้นตั้งสมมติฐาน (Hypothesis) ที่น่าจะเป็นคำอธิบายถึงเหตุผลของการเกิดปรากฏการณ์นั้น ๆ
- ค) ขั้นแผนการทดลอง (Designing experiment) เพื่อพิสูจน์คำอธิบายในสมมติฐานที่ตั้งไว้
- ง) ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis) ที่ได้จากการทดลองเพื่อหาข้อสรุป (conclusion)

กระบวนการศึกษาหาข้อเท็จจริงและความเป็นจริงในธรรมชาติของวิทยาศาสตร์สามารถอธิบายความเป็นจริงในระดับที่ถี่ถ้วนลึกซึ้งโดยการใช้เครื่องมือที่นักวิทยาศาสตร์ประดิษฐ์ขึ้นและอาศัยแนวคิดทางปรัชญาในอดีตมาเป็นปฐมบทของการเริ่มต้นหาความเป็นจริงนั้น ๆ เพราะปรัชญาต่าง ๆ ไม่สามารถอธิบายรายละเอียดภายในให้เห็นเป็นรูปธรรมได้

เนื่องจากกระบวนการทางปรัชญานั้นเป็นการศึกษาถึงความเป็นจริงโดยรวมมากกว่า การศึกษาเรื่องโครงสร้างภายในแต่ที่ว่าโดยสรุปแล้วผลที่ได้ก็คือทุก ๆ อย่างทั้งกระบวนการ วิทยาศาสตร์และปรัชญาล้วนมีบทสรุปในเรื่องเดียวกันเพียงแต่ต่างกันที่ความละเอียดอ่อน ของกระบวนการนั้น ๆ เราารู้ว่ากระบวนการสร้างสรรค์คือการเกิดขึ้นของสิ่งใหม่โดยความ ร่วมมือช่วยเหลือกันระหว่างสิ่งที่มีอยู่ก่อน

เพราะฉะนั้น ผู้วิจัยใคร่เสนอแนะมโนภาพเบื้องต้นที่จะช่วยให้เข้าใจถึง การศึกษาปรัชญากระบวนการที่จะเกี่ยวโยงถึงวิวัฒนาการได้ดีก็คือ การศึกษาหลักการทาง วิทยาศาสตร์ผู้ศึกษาต้องมีโลกทัศน์และชีวทัศน์ที่กว้างไกล ผลก็คือ มีสิ่งใหม่เกิดขึ้น ถ้า ไม่เป็นเช่นนี้แล้วจะมีของใหม่เกิดขึ้นมาไม่ได้ ประมาณภูิกดี อินทรีย์กดี สัตว์กดี หรือรัฐกดี ย่อมจะต้องมีระบบร่วมงานกันซึ่งจะดำเนินงานเรื่อยไปตราบเท่าที่มีการร่วมมือกันภายใน และร่วมมือกับสิ่งแวดล้อมภายนอกอย่างมีประสิทธิภาพ

ดังนั้นวิวัฒนาการจึงหมายถึงความก้าวหน้าในการเดินตามระเบียบ มิใช่ ความก้าวหน้าในเสรีภาพ ความก้าวหน้าในการรวมหมู่และสร้างความมั่นคง ความก้าวหน้าในการร่วมมือกัน การจัดระเบียบสังคม การให้บริการ และเดินตาม กฎกติกา เหล่านี้เป็นคุณสมบัติติดตัวของชีวิตและสสาร แต่ขณะนี้เราอยู่ในยุคที่คนเรา ยกย่องเสรีภาพขึ้นเหนือฟ้าเสียจนเคยชิน ที่จริงเหตุการณ์นี้ก็เป็นเพียงชั่วขณะตามวาระของ ประวัติศาสตร์เท่านั้น

ทั้งนี้ เนื่องมาจากสถานการณ์ของสังคมที่กำลังมีปฏิริยาต่อวิวัฒนาการขั้นที่ อำนาจสังคมกลายเป็นการกดขี่ไป ความรักเสรีภาพจึงกลายเป็นแพชชั่นไปตามวาระจะว่ากัน ไปในแง่หนึ่งก็เป็นความเป็นจริงที่วิวัฒนาการกำลังมุ่งไปสู่เสรีภาพมากขึ้น เสรีภาพอัน แท้จริงจะเกิดขึ้นได้ก็โดยการร่วมมือกันเพื่อให้มีเสรีภาพในการเติบโต เสรีภาพในการ พัฒนา เสรีภาพในการสร้างสรรค์ เท่าที่เป็นอยู่เวลานี้ก็คือมีอะไรบางอย่างบังคับให้เรา ต้องเน้นหนักเรื่องเสรีภาพมากเกินไปและถือระเบียบน้อยเกินไป ยิ่งกว่านั้นวิวัฒนาการ ยังอาจจะให้ความคิดใหม่ที่ดี ๆ ในเรื่องการอุดหนุนของหน่วยที่เหมาะสมที่สุดในการจัด ระเบียบสังคมก็ได้ วิวัฒนาการดูเหมือนจะเป็นกระบวนการสร้างความสำเร็จ สามารถ สร้างคุณค่าของชีวิตนับได้ว่าเป็นคุณค่าสูงอย่างหนึ่ง ปรัชญา วิทยาศาสตร์ ก็อีกอย่างหนึ่ง และการจัดระเบียบสังคมก็เป็นอีกอย่างหนึ่งด้วย ตราบใดที่กระบวนการเปลี่ยนแปลงใน ธรรมชาติยังเป็นจริงอยู่เสมอ วิวัฒนาการ การศึกษาปรัชญา การศึกษาวิทยาศาสตร์ก็

ดำเนินต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุดเช่นกัน ผู้วิจัยใคร่เสนอแนะว่าการศึกษาวិชาการด้านปรัชญาต่อไปนี้ควรประยุกต์สิ่งดังกล่าวให้เป็นสิ่งที่ควบคู่กันไปในลักษณะประยุกต์เพื่อสามารถนำผลของการศึกษามาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อมวลมนุษยและสังคมทั่วไปได้เป็นอย่างดี

สิ่งที่นำศึกษาต่อจากวิทยานิพนธ์นี้

วิทยานิพนธ์นี้ได้เสนอเรื่องราวที่เกี่ยวกับความเป็นจริงของธรรมชาติในส่วนของปรัชญาตะวันออกอย่างพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาตะวันตกอย่างปรัชญาของไวท์เฮด เป็นที่น่าสังเกตว่าช่วงระยะเวลาห่างปรัชญาทั้งสองนั้นห่างกันยาวนานมาก ว่าโดยลักษณะของสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี หรือแม้แต่ความศรัทธาในเรื่องสิ่งสูงสุดที่มนุษย์นับถือก็เป็นเรื่องที่จะเรียกได้ว่ามีความตรงข้ามกันในหลาย ๆ ด้านทีเดียว แต่เมื่อพิจารณาโดยเนื้อหาของทรรศนะทั้งสอง ก็เห็นว่ามี ความกลมกลืนกันราวกับว่าจะเป็นเรื่องเดียวกัน อย่างเรื่องการเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติของไวท์เฮดกับอนิจจังของพระพุทธเจ้า ปฏิจจสมุปบาทกับปรัชญากระบวนการสร้างสรรค์หรือวิวัฒนาการ

ผู้วิจัยขอเสนอแนวความคิดว่าเป็นไปได้หรือไม่ที่เราจะอธิบายทรรศนะข้างต้นนี้ด้วยข้อสรุปว่าปฏิจจสมุปบาทคือหลักการของกระบวนการวิวัฒนาการที่เป็นกระบวนการสร้างสรรค์และในวิวัฒนาการเหล่านี้เป็นเสรีภาพอย่างหนึ่งของสรรพสิ่งในเอกภพ ด้วยเหตุที่ว่าเรายังมองไม่ออกว่าคำว่าเสรีภาพในพุทธปรัชญานั้น หมายถึงเสรีภาพในบริบทใดบ้าง การอธิบายวิวัฒนาการในรูปแบบของกระบวนการ ปฏิจจสมุปบาทสามารถที่จะอธิบายได้หรือไม่ ผู้วิจัยเห็นว่ามันเป็นสิ่งที่สามารถอธิบายได้ถ้าเราสามารถนำหลักการของวิทยาศาสตร์มาแจกแจงให้เห็นว่ากระบวนการต่าง ๆ ในสสารหรือในอินทรีย์นั้นมีการเคลื่อนไหวอย่างไร ? มีเป้าประสงค์อย่างไร ? การดำเนินไปของสรรพสิ่งในวิถีแห่งพุทธปรัชญากับวิถีทางแห่งวิวัฒนาการเหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไร ? ถึงแม้ว่าปรัชญากับวิทยาศาสตร์จะเป็นคนละเรื่องด้วยวิธีการศึกษาก็จริง แต่เราก็มีโอกาสจะปฏิเสธได้ว่ารากฐานของการศึกษาวิทยาศาสตร์มาจากแนวคิดทางปรัชญา

การศึกษาปรัชญาหรือแนวคิดทางปรัชญาของปรัชญาต่าง ๆ ไม่ว่าจะ เป็นของปรัชญาตะวันออกหรือปรัชญาตะวันตกมีประโยชน์ในด้านการมองสรรพสิ่งตามความเป็นจริง ส่วนการศึกษาวิทยาศาสตร์เป็นประโยชน์ในด้านการนำแนวความคิดทางปรัชญามา

ประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับการพัฒนาตนเองและสังคมในดำเนินไปตามกระแสของการเปลี่ยนแปลงของโลก

สำหรับผู้ที่สนใจในการวิจัยต่อไปผู้วิจัยขอเสนอแนะว่า การศึกษาวิทยาศาสตร์กับปรัชญาสามารถผสมผสานกันเพื่อประโยชน์ต่อมวลมนุษยชาติได้อย่างไรซึ่งกระบวนการทั้งสองนั้นมีความต่างกันหรือเหมือนกันในบริบทใดบ้างเป็นเรื่องที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. **พระไตรปิฎกภาษาไทย** ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์,
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, 2539.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. **พระสูตรและอรรถกถาแปล** อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ 1
ภาคที่ 3. กรุงเทพมหานคร : เฉลิมชาฎการพิมพ์, 2526.

สมเด็จพระพุฒาจารย์. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** ฉบับ 100 ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์
(อาจ อาสภมหาเถระ), กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรีนติ้ง จำกัด, 2546.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(1)หนังสือ :

กิริติ บุญเจือ. **ชุดพื้นฐานปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2522.

—————. **สรณิพนธ์ปรัชญาตะวันตก**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520.

จิตรโกศกวี เกษมศรี, ม.จ. **วิญญานแห่งมนุษย์**. (ม.ป.ส.), 2509.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. **ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, 2533.

ชัยวัฒน์ อัดพัฒน์. **ปรัชญาตะวันตกร่วมสมัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา,
2533.

ไชย ณ พล. **มนุษย์กับการพัฒนาตนเอง**. กรุงเทพมหานคร : ป. สัมพันธ์พานิช,(ม ป.ป.).

ดั่งบลิว ราหุล. **พระพุทธเจ้าสอนอะไร**. แปลโดย ชูศักดิ์ ทิพย์อักษร. กรุงเทพมหานคร
:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, 2532.

ทบวงมหาวิทยาลัย. **ชีววิทยา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2530.

บรรจบ บรรณรุจิ. **ปัจจุสมุปบาท**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : พรบุญการพิมพ์,
2538.

- บุญญ์ นิลเกษ. **เมตาฟิสิกส์เบื้องต้น**. คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2526.
- พระราชวรมุนี. **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : คณะธรรมศาสตร์, 2525.
- พระมหาอุทัย ญาณธโร. **วิถีกลไกแบบพุทธ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสาร, 2539.
- พระธรรมโกศาจารย์, (พุทธทาสภิกขุ). **อนัตตาของพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, 2542.
- พระธรรมปิฎก,(ป.อ. ปยุตโต) **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. (ฉบับประมวลธรรม). พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543.
- _____ .**พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. (ฉบับประมวลศัพท์). พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพ
มหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543.
- _____ .**พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2529.
- พิฑูร มลิวัดย์. **“ปัจจุสมุปบาท” หลักธรรมที่ว่าด้วยระบบการกำเนิดแห่งชีวิต**
ฉบับสังเขป. พิมพ์ครั้งที่3. กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, 2521.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร : เท็กซ์
แอนด์ เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด, 2543 .
- วคิน อินทสระ. **หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, 2540.
- วิธาน สุชีวกุปต์. **อภิปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977)จำกัด, 2526.
- สุนทร ณ รังสี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2543.
- แสง มนวิฑูร. **ชีวิตและปรัชญามหาแสง**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาบรรณาคาร, 2532.
- สนิท ศรีลำแดง. **ปรัชญาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, 2544 .
- _____ . **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : นีลนารากการพิมพ์, 2535.
- สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์. **ธรรมานุกรม**. กรุงเทพมหานคร : มหา
มกุฏราชวิทยาลัย, 2515.
- สมัคร บุราวาศ. **วิชาปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, 2544.
- เสรี พงศ์พิศและคณะ. **คนในทรรศนะของพระพุทธศาสนา, อิสลาม, และคริสต์
ศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524.

หอสมุดแห่งชาติ. **ปัญหาพระยามิลินท์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพมหานคร : ศิลปา
บรรณาคาร, 2500.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. **คู่มืออภิปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
2540.

(2) บทความ :

พระมหาประยูร ฐมฺมจิตโต. "พุทธปรัชญา", ใน **มหาจุฬาฯวิชาการฯ : ปรัชญาบูรพทิศ**.
รวบรวมและจัดพิมพ์โดย ทรงวิทย์ แก้วศรี. กรุงเทพมหานคร:มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, 2532.

(3) เอกสารอื่น ๆ

จักรแก้ว ตนนาน. "การวิเคราะห์ปรัชญากระบวนการของอัลเฟรด นอร์ธ ไวท์เฮด". **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2521.

ปรีชา คุณาวุฒิ. "พุทธปรัชญาเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม". **วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

ภัทราภรณ์ มูลสวัสดิ์. "ความคิดแบบธรรมชาตินิยมในพุทธปรัชญา". **วิทยานิพนธ์อักษร
ศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

รักใจ สุพรรณโกมุท. "การศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเรื่องการสิ้นสุดของโลกในพระพุท
ศาสนาและศาสนาอิสลามศึกษากรณีชาวไทยพุทธและไทยมุสลิมใน
กรุงเทพมหานคร". **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต** บัณฑิตวิทยาลัย .
มหาวิทยาลัยมหิดล, 2543.

สมภาร พรหมทา. "กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหา
บัณฑิต**. ภาควิชาปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.

_____ . "อรรถกถากับนันทกถาในพุทธปรัชญาเถรวาท." **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์
ดุฎฐิบัณฑิต**. ภาควิชาปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

พระมหาสุทัศน์ ตีสุนทรวาที. “อนิจจตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์
มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
2540.

2. ภาษาอังกฤษ

1. PRIMARY SOURCES:

Whitehead, A.N. *Anthology*. selected by Northrop & Gross. Cambridge: The University Press, 1953.

_____. *Modes of Thought*. New York: The Free Press, 1968.

_____. *Nature and Life*. Chicago: The University Press, 1934.

_____. *Process and Reality*. New York: Macmillan, 1929.

_____. *Science and the Modern World*. New York: Macmillan, 1926.

_____. *The Concept of Nature*. Cambridge: The University Press, 1964.

_____. “Autobiographical Notes” *The Philosophy of Alfred N Whitehead*.
Paul A. Schlep, Ed. Illinois: Open Court, 1951.

2. SECONDARY SOURCES:

(1) Book.

Bergson, H. *An Introduction to metaphysics: The Creative Mind*. New Jersey:
Littlefield, 1965.

_____. *An Introduction to Metaphysics: The Creative Mind*. Rudolf Metz, Dr.,
A hundred Years of British Philosophy. New York: The Macmillan
Company, 1950.

_____. *Creative Evolution*, A. Mitchell, trans. London: Macmillan, 1964.

Christian, William A. *An Interpretation of Whitehead's Metaphysics*. New Haven:
Yale University Press, 1959.

Cobb, John B. *Whitehead and Buddhism*. Budapest: College Press, 2002.

Hartshorne, Charles. **Whitehead's Philosophy** : Selected Essay, 1935-1970. Lincoln, NB. : University of Nebraska Press, 1972.

Martin Jordan. **New Shapes of Reality**. London: George Allen & Unwin Ltd., 1968.

Millic Capek. "Change." **The Encyclopedia of Philosophy**. New York, 1967.

Russell, B. **Portraits from Memory**. New York: Simon & Schuster, 1963.

Nobo, Jorge Luis. **Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity**. Albany: SUNY Press, 1986.

(2) Articles.

Inada, Kenneth K. "Whitehead's 'actual entity' and the Buddha's anaatman",
Philosophy East and West. (Hawaii) Vol. 21. No.3 (July 1971):303-315.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ	พระอานาจ สิริปัญโญ (เกิดผล)
วัน เดือน ปี เกิด	19 มกราคม 2505
สถานที่เกิด	บ้านบางคู ตำบลบางคู อำเภอบางบาล จังหวัดลพบุรี
ประวัติการศึกษา	พ.ศ. 2529 สำเร็จปริญญาครุศาสตรบัณฑิต (สาขาชีววิทยา) วิชาเอกชีววิทยา วิชาโทภาษาอังกฤษ จากวิทยาลัยครูเทพสตรี จังหวัดลพบุรี
ประวัติการทำงาน	พ.ศ. 2529-2536 รับราชการครูสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ ที่โรงเรียนบ้านยางใหญ่ ตำบลนุเปลือย อำเภอน้ำเย็น จังหวัดอุบลราชธานี
	พ.ศ. 2536-2543 รับราชการครูสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ ที่โรงเรียนบ้านหนองโกวิทยา ตำบลซับตะเคียน อำเภอบ้านด่าน จังหวัดลพบุรี
สถานภาพปัจจุบัน	พ.ศ. 2543 อุปสมบท ณ วัดห้วยลี ตำบลตลิ่งชัน อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี
	พ.ศ. 2544 สังกัดวัดปากคลอง ตำบลบางคู อำเภอบางบาล จังหวัดลพบุรี
	พ.ศ. 2545-ปัจจุบัน พำนักอยู่ที่วัดอัมพวัน แขวงถนนนครไชยศรี เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร